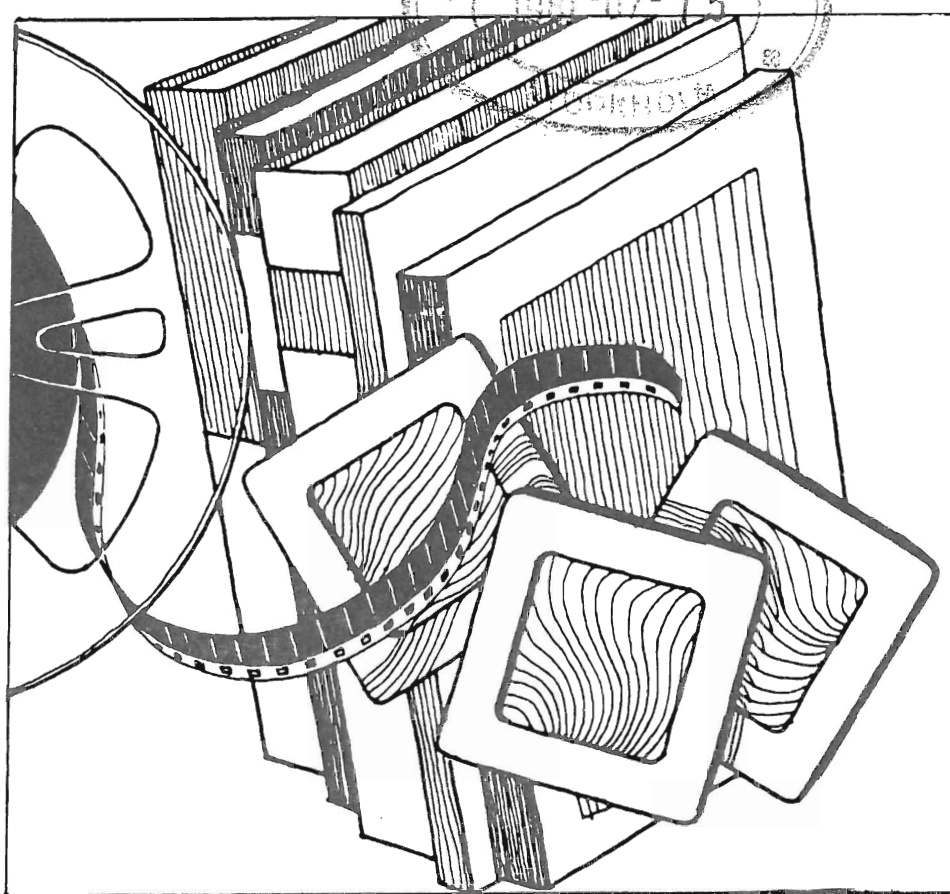

UTBILDNINGS-
DEPARTEMENTET

LÄROMEDELSMARKNADEN

Produktions- och konkurrensförhållanden

En SPK-utredning på uppdrag av
utredningen om läromedelsmarknaden

Ds U 1978:12

Ex C

LiberFörlag
Allmänna Förlaget

DEPARTEMENTENS OFFSETCENTRAL
Stockholm 1978

ISBN 91-38-04611-3

RAPPORT
1978-12-21

Till statsrådet Birgit Rodhe

Utredningen om läromedelsmarknaden (ULÄ) får härmed överlämna en rapport om produktions- och konkurrensförhållanden inom läromedelsmarknaden.

ULÄ skall enligt de för utredningen den 13 maj 1976 givna direktiven kartlägga läromedelsmarknaden och ge en översiktlig bild av marknadens utveckling under 1970-talet. Som en del av den översiktliga kartläggningen har ULÄ gett statens pris- och kartellnämnd (SPK) i uppdrag att kartlägga produktions- och konkurrensstrukturen. Detta uppdrag redovisas av SPK i föreliggande rapport. Producentundersökningen har inom SPK letts av avdelningsdirektören Bo Lindörn. SPK har vid styrelsesammanträde den 26 oktober 1978 godkänt rapporten och nämnden svarar sålunda för innehållet i den.

Bertil Andersson
utredningsman

Catharina Rudhe
sekreterare

<u>Innehållsförteckning</u>		<u>sid</u>
	Bakgrund och tidigare utredningar	1
1	INSTITUTIONELLA RAMAR OCH EFTERFRÅGEPÅ- VERKANDE FAKTORER	6
1.1	Bakgrund	
1.1.1	Efterfrågebestämmande faktorer	6
1.1.2	Historisk utveckling. Export och import	7
1.2	Lagstiftning	9
1.3	Skolformer	9
1.4	Myndigheter och organisationer	12
1.5	Skolornas läromedelsförsörjning (avnämmarkategorier)	21
1.5.1	Interkommunalt samarbete	25
1.6	Kommunernas kostnader för skolväsendet samt läromedelskostnadernas relativa betydelse	27
1.7	Läromedlens roll i undervisningen	29
1.8	Elevantalets utveckling	32
1.9	Prisutvecklingen	38
2	LÄROMEDELSBRANSCHENS STRUKTUR	40
2.1	SPKs kartläggning	40
2.1.1	Läromedelsbegreppet	40
2.1.2	Kartläggningens inriktning	41
2.2	Företagen	42
2.2.1	Företagens åldersstruktur och företagsformer	42
2.2.2	Ägarförhållanden och företagsförvärv under perioden 1970-1976	45
2.2.2.1	Större producenter av läromedel	46
2.2.2.2	Övriga läromedelsföretag	48
2.2.3	Förekomst av branschblandning	48
2.2.4	Vertikal och horisontell integration	50
2.2.5	Samarbete	51
2.2.6	Branschorganisationer	53
2.2.7	Produktstrukturen	54
2.2.8	Distributionskanaler	55
2.3	Läromedelsförsäljningens storlek och sammansättning	56
2.3.1	Total läromedelsförsäljning	56
2.3.2	Inhemsk läromedelsförsäljning	62
2.3.3	Försäljning på den svenska marknaden av olika slags läromedel	65
2.3.3.1	Tryckta läromedel	66
2.3.3.2	Filmer	70

	<u>sid</u>
2.3.3.3 Övriga AV-läromedel	72
2.3.3.4 Demonstrationsmateriel	75
2.3.4 Läromedelsförsäljningen fördelad på olika skolformer och studier	76
2.3.4.1 Total försäljning	76
2.3.4.2 Total försäljning fördelad på större och mindre företag	78
2.3.5 Olika företags andelar av den totala försäljningen av tryckta läromedel på vissa delmarknader	80
2.4 Utrikeshandel	85
2.4.1 Företagens export- och licensinkomster	85
2.4.2 Företagens import- och licensutgifter	88
2.5 Antalet heltidssysselsatta vid läromedelsföretagen under 1973 och 1976	90
3 KOSTNADSUTVECKLINGEN	92
3.1 Läromedelsföretagens kostnadsstruktur	92
3.1.1 Total kostnadsutveckling 1970-1976	92
3.1.2 Allmän beskrivning av kostnadsslagen	94
3.1.3 Kostnadsutvecklingen för branschens 27 största företag i storleksordning efter årsomsättning respektive år	95
3.1.4 Skillnader i kostnadsstruktur mellan företag i olika storleksklasser	97
3.1.5 Marknadsföringskostnader	107
3.2 Stordriftsfördelar	109
3.2.1 Produktion per anställd	113
3.2.2 Lärobokskalkyl	114
3.3 Kostnaderna för den tekniska framställningen av tryckta läromedel	121
4 LÖNSAMHETSUTVECKLINGEN	127
4.1 Undersökta företag	127
4.2 Använda lönsamhetsmått	128
4.3 Läromedelsföretagens lönsamhetsutveckling	130
4.4 Lönsamheten för samtliga företag, för tillverkningsindustri samt för förlag utom dagstidningsförlag	135

5	KONKURRENSFÖRHÅLLANDEN	139
5.1	Statliga myndigheter och organisationer	140
5.1.1	Statliga myndigheter	140
5.1.2	Producentorganisationer	141
5.1.3	Avnämningarorganisationer	141
5.1.4	Övriga organisationer	142
5.2	Läromedelsmarknadens struktur	143
5.2.1	Producenterna	143
5.2.2	Avnämarna	144
5.2.3	Produkterna	144
5.3	Upphandling och rabattsystem	146
5.3.1	Upphandling	146
5.3.2	Företagens leveransvillkor	147
5.4	Konkurrensmedel	150
5.5	Integration och samarbete	164
5.5.1	Vertikal och horisontell integration	164
5.5.2	Samarbete	164
5.6	Skolornas kopiering	165
5.7	Marknadens effektivitet	169
6	LEKMATERIEL FÖR FÖRSKOLAN	173
6.1	Efterfrågan på lekmaterial för barn i förskoleåldern	173
6.2	Lekmaterialbranschens struktur	176
6.2.1	SPKs kartläggning	176
6.2.1.1	Kartläggningens inriktning	176
6.2.2	Företagen	177
6.2.3	Lekmaterieförsäljningens storlek	183
6.2.3.1	Total lekmaterieförsäljning år 1976	183
6.2.3.2	Försäljning av lekmaterial direkt till förskolan år 1976	184
6.2.4	Utrikeshandel med lekmaterial år 1976	186
6.2.4.1	Export- och licensinkomster	186
6.2.4.2	Import- och licensutgifter	186
6.3	Lekmaterieföretagens kostnadsstruktur	188
6.3.1	Kostnadsstrukturen för företag i olika storleksklasser	188
6.4	Konkurrensförhållanden	192
7	SAMMANFATTNING	197

Förteckning över tabeller, diagram och figurer

		<u>sid</u>
Tabell 1:1	Personalkostnadernas och läromedelskostnadernas andel av de kommunala bruttokostnaderna för skolväsendet 1972	28
Tabell 1:2	Kommunernas totala bruttokostnader och intäkter för grundskolan, gymnasieskolan och vuxenutbildningen 1972	28
Tabell 1:3	Kommunernas kostnader för läromedel under perioden 1973/74 - 1976/77. Mkr (löpande priser inkl moms)	29
Tabell 1:4	Personer mellan 7 och 18 år fördelade på åldersgrupper vid årets slut åren 1970-1976	32
Tabell 1:5	Elever i grundskolan och gymnasieskolan den 15 september 1970-1975 + den 15 oktober 1976	33
Tabell 1:6	Sammanlagda elevutvecklingen i de skolformer som omfattas av utredningen under åren 1970-1976	34
Tabell 1:7	Elever i årskurs 7 i grundskolan efter tillvalsämnen den 15 september 1970 + den 15 oktober 1976	35
Tabell 1:8	Elever i gymnasieskolans årskurs 1 fördelade på studievägar den 15 september 1971 och 1976	37
Tabell 2:1	Antalet företag fördelade på olika åldersklasser. De olika klassernas andelar av den totala läromedelsförsäljningen under 1976	43
Tabell 2:2	Antalet företag fördelade på olika företagsformer. De olika företagsformernas andelar av den totala läromedelsförsäljningen (tkr) under 1976	44
Tabell 2:3	Företagens <u>totala försäljning</u> av läromedel under 1970, 1973 och 1976 (löpande priser). Klassindelning enligt respektive års försäljningstal	56
Tabell 2:4	De tio största läromedelsföretagens andelar av den totala läromedelsförsäljningen under 1970, 1973 och 1976	59
Tabell 2:5	De fem största koncernernas andelar av den totala läromedelsförsäljningen under 1970, 1973 och 1976	61
Tabell 2:6	Företagens försäljning av läromedel till inhemska avnämare under 1970, 1973 och 1976 (löpande priser)	62

	<u>sid</u>
Tabell 2:7 De tio största företagens andelar av läromedelsförsäljningen till inhemska avnämare under 1970, 1973 och 1976	63
Tabell 2:8 De fem största koncernernas andelar av läromedelsförsäljningen till inhemska avnämare under 1970, 1973 och 1976	64
Tabell 2:9 Företagens inhemska försäljning av olika slags läromedel under 1970, 1973 och 1976 (löpande priser)	65
Tabell 2:10 Företagens inhemska försäljning av <u>tryckta läromedel</u> under 1970, 1973 och 1976 (löpande priser)	67
Tabell 2:11 De tio största företagens andelar av den inhemska försäljningen av <u>tryckta läromedel</u> under 1970, 1973 och 1976	68
Tabell 2:12 De fem största koncernernas andelar av den inhemska försäljningen av <u>tryckta läromedel</u> under 1970, 1973 och 1976	69
Tabell 2:13 Företagens inkomster av inhemska försäljning och uthyrning av <u>filmer</u> under 1970, 1973 och 1976 (löpande priser)	70
Tabell 2:14 De fem största företagens andelar av inkomsterna från inhemska försäljning och uthyrning av <u>filmer</u> under 1970, 1973 och 1976	71
Tabell 2:15 Företagens inhemska försäljning av <u>övriga AV-läromedel</u> under 1970, 1973 och 1976 (löpande priser)	72
Tabell 2:16 De fem största företagens andelar av den inhemska försäljningen av <u>övriga AV-läromedel</u> under 1970, 1973 och 1976	73
Tabell 2:17 De tre största koncernernas andelar av den inhemska försäljningen av <u>övriga AV-läromedel</u> under 1970, 1973 och 1976	74
Tabell 2:18 Företagens inhemska försäljning av demonstrationsmateriel under 1970, 1973 och 1976 (löpande priser)	75
Tabell 2:19 Företagens totala läromedelsförsäljning under 1970, 1973 och 1976, fördelad på olika skolformer/studier (löpande priser)	77
Tabell 2:20 De "fem största" företagens läromedelsförsäljning 1973 och 1976, fördelad på olika skolformer/studier	78
Tabell 2:21 "Övriga företags" läromedelsförsäljning under 1973 och 1976, fördelad på olika skolformer/studier	79
Tabell 2:22 Total försäljning av tryckta läromedel och antal läromedelstitlar på vissa delmarknader år 1976	82

	<u>sid</u>
Tabell 2:23 Olika företags andelar av den totala försäljningen 1976 (procent) av tryckta läromedel på vissa delmarknader	83
Tabell 2:24 Företagens export av olika slags läromedel under 1970, 1973 och 1976 (löpande priser)	85
Tabell 2:25 De svenska läromedelsföretagens inkomster från utlandet av licenser, rättigheter o dyl	86
Tabell 2:26 Företagens export- och licensinkomster under 1976 fördelade på viktigare avnämrländer	87
Tabell 2:27 Företagens import av olika slags läromedel under 1970, 1973 och 1976	88
Tabell 2:28 De svenska läromedelsföretagens betalningar till utlandet för licenser, rättigheter o dyl	89
Tabell 2:29 Totala och genomsnittliga antalet heltidssysselsatta vid läromedelsföretagen under 1970, 1973 och 1976	90
Tabell 2:30 De största företagens marknadsandelar och andelar av antalet heltidssysselsatta vid läromedelsföretagen under 1976	91
Tabell 3:1 Totala kostnader (före avskrivningar) per företag för läromedelsverksamheten 1970-1973 och 1976-tkr	93
Tabell 3:2 Redovisade kostnadslag, dessas relativa andelar av omsättningen 1970, 1973 och 1976 för branschens 27 största företag respektive år - procent	96
Tabell 3:3 Vissa jämförelsetal avseende 1976 för företag i de mindre storleksgrupperna	101
Tabell 3:4 Kostnadslagens genomsnittliga relativa förändringar per år under perioderna 1970-1973, 1973-1976 och 1970-1976 för företag i olika omsättningsklasser respektive år	102
Tabell 3:5 Kostnadslagens genomsnittliga relativa förändringar per år under perioderna 1970-1973, 1973-1976 och 1970-1976 för företag i olika storleksklasser mätt efter antalet heltidsanställda respektive år	103
Tabell 3:6 Förändringar (procentenheter) i de olika kostnadslagens andelar av de totala kostnaderna under perioderna 1970-1973, 1973-1976 och 1970-1976 för företag i olika omsättningsklasser respektive år	105

Tabell 3:7	Förändringar (procentenheter) i de olika kostnadsslagens andelar av de totala kostnaderna under perioderna 1970-1973, 1973-1976 och 1970-1976 för företag i olika storleksklasser mätt efter antalet heltidsanställda respektive år	106
Tabell 3:8	Marknadsföringskostnadernas fördelning på olika komponenter 1976 för företag i olika storleksklasser efter omsättning - procent	108
Tabell 3:9	Saluvärde och produktionskostnader samt dessas relativa andel av saluvärdet för grafisk industri exklusive förlag (löpande priser)	122
Tabell 3:10	Produktionskostnadernas relativa andel av saluvärdet i den grafiska processen vid läromedeltillverkning	123
Tabell 3:11	Förbrukning av vissa råvaror inom grafisk industri (SNI-kod 3420) 1970, 1973 och 1976	124
Tabell 4:1	Avkastning på totalt, arbetande och justerat eget kapital för a) branschens tio största företag, b) övriga företag och c) samtliga företag under perioden 1974-1976	130
Tabell 4:2	Avkastning på totalt, arbetande och justerat eget kapital för a) homogena och b) icke-homogena läromedelsföretag 1974-1976	133
Tabell 4:3	Avkastning för totalt och arbetande kapital för hela verksamheten i de icke-homogena läromedelsföretagen 1974-1976	134
Tabell 5:1	Företagens kostnader för läromedelsverksamheten. Företag i storleksklasserna A och B	158
Tabell 5:2	Företagens kostnader för läromedelsverksamheten fördelade på olika kostnadsslag. Företag och storleksklasserna A och B (procent)	159
Tabell 5:3	Företagens marknadsföringskostnader i procent av de totala kostnaderna för läromedelsverksamheten för företag i olika storleksklasser mätt efter omsättningen	160
Tabell 5:4	Företagens marknadsföringskostnader 1975 fördelade på olika komponenter för olika storleksklasser mätt efter omsättningen (procent)	161
Tabell 5:5	Företagens kostnader för redaktionell verksamhet och pedagogiskt utvecklingsarbete i procent av de totala läromedelskostnaderna	162

	<u>sid</u>	
Tabell 5:6	Företagens kostnader för redaktionell verksamhet och pedagogiskt utvecklingsarbete samt författarhonorar, royalties o dyl. Procent av de totala läromedelskostnaderna	163
Tabell 5:7	Skolornas kopiering för undervisningsändamål (miljoner kopior)	167
Tabell 5:8	Medelupplaga per förlags sida	168
Tabell 6:1	Antalet platser i förskolan under perioden 1955-1976	174
Tabell 6:2	Kommunernas inköp av lekmateriel under åren 1974-1977 (löpande priser)	175
Tabell 6:3	Totala antalet lekmaterieföretag fördelat på olika åldersklasser och företagsformer under 1976	178
Tabell 6:4	Antalet lekmaterieföretag som år 1976 levererat lekmateriel direkt till förskolan, fördelat på olika åldersklasser och företagsformer under 1976	178
Tabell 6:5	Företagens totala försäljning av lekmateriel år 1976 (exkl moms)	183
Tabell 6:6	Företagens <u>inhemska</u> försäljning av lekmateriel under 1976	183
Tabell 6:7	Försäljning (exkl moms) av lekmateriel direkt till förskolan år 1976	184
Tabell 6:8	De sex största företagens andelar år 1976 av lekmaterieförsäljningen direkt till förskolan	184
Tabell 6:9	Olika kostnadsslags andel av de totala kostnaderna 1976 för lekmaterieföretag i olika storleksklasser - samtliga studerade företag	189
Tabell 6:10	Olika kostnadsslags andelar av de totala kostnaderna 1976 för lekmaterieföretag med direktförsäljning till förskolan	190
Tabell 7:1	Företagens totala försäljning av olika slags läromedel under åren 1970, 1973 och 1976 (löp pr)	200
Tabell 7:2	Företagens totala läromedelförsäljning i löpande priser under åren 1970, 1973 och 1976 fördelat på olika skolformer/studier	201

Diagram 1:1	Prisutvecklingen för läroböcker, bokpris-index och konsumentprisindex perioden 1973-1977	38
Diagram 3:1	Omsättnings- och kostnadsutveckling per företag 1970-1976 i löpande priser	93
Diagram 3:2	Totala kostnader och intäkter i relation till antal sålda exemplar enligt kalkylexempel	118
Diagram 3:3	Genomsnittliga kostnader och intäkter i relation till antal sålda exemplar enligt kalkylexempel	120
Diagram 3:4	Prisutvecklingen för papper och papp, grafiska produkter samt löneutvecklingen för arbetare och tjänstemän inom grafisk industri under perioden 1970-1976	126
Diagram 4:1	Avkastning på totalt, arbetande och justerat eget kapital under perioden 1974-1976 för a) branschens tio största företag, b) övriga företag och c) samtliga företag	131
Diagram 4:2	Avkastning på totalt arbetande och justerat eget kapital för a) homogena och b) icke-homogena läromedelsföretag 1974-1976	133
Diagram 4:3	Avkastning på totalt, arbetande och justerat eget kapital för a) samtliga företag, b) tillverkningsindustri och c) förlag utom dagstidningsförlag 1970-1976	135
Diagram 4:4	Avkastning på arbetande kapital för homogena läromedelsföretag (a), förlag utom dagstidningsförlag (b), tillverkningsindustri (c) och samtliga företag (d)	137
Figur 3:1	Redovisade kostnadsslags (före avskrivningar) relativa andel av omsättningen för företag i olika omsättningsklasser 1970, 1973 och 1976	98
Figur 3:2	Redovisade kostnadsslags (före avskrivningar) relativa andel av omsättningen 1970, 1973 och 1976 för företag i olika storleksklasser mätt efter antal heltidsanställda respektive år.	100

FÖRTECKNING ÖVER BILAGOR

Bilaga 1	LAGSTIFTNING
Bilaga 2	LÄROMEDELSVALET I KOMMUNER MED OLIKA
STORLEK
Bilaga 3	TABELLER ÖVER ELEVANTALET'S UTVECKLING I
OLIKA SKOLFORMER
Bilaga 4	ENKÄT TILL LÄROMEDELSFÖRETAG
Bilaga 5	VISSA NYCKELDATA FÖR DE FEMTON STÖRSTA
LÄROMEDELSFÖRETAGEN 1976
Bilaga 6	REGIONALA OLIKHETER I LÄROMEDELSFÖRE-
TAGENS MARKNADSANDELAR
Bilaga 7	LÄROMEDELSUTBUDET I ÄMNET ENGELSKA

BAKGRUND OCH TIDIGARE UTREDNINGAR

Produktion och distribution av läromedel har sedan slutet av 1920-talet behandlats i en mängd olika utredningar. Två centrala frågor som diskuterats i dessa utredningar är dels vilka möjligheter som finns att sänka kostnaderna för läromedelsframställning och distribution, dels i vilken utsträckning det behövs statliga insatser på detta område.

I utredningsbetänkandet "läroböcker vid de allmänna läroverken och med dem jämförliga läroanstalter" (SOU 1931:2) diskuterades såväl skolböckernas innehåll som olika åtgärder för att göra produktionen billigare. Möjligheterna att sänka produktionskostnaderna behandlades även i betänkandet "Läroböcker vid allmänna läroverk och folkskolor m fl undervisningsanstalter" (SOU 1935:45).

Distribution av läroböcker och bokhandelsrabatter behandlades i den år 1937 av den av regeringen år 1936 tillsatte utredningsmannen Nils Forssell framlagda promemorian "Utredning och förslag rörande distribution av läroböcker".

Den år 1945 tillsatta lärobokskommittén hade bl a till uppgift att kartlägga produktions- och distributionsförhållandena inom läromedelsbranschen. Arbetet avbröts dock 1953 utan att något betänkande framlagts. Dessa frågor diskuterades därefter tillsammans med frågan om läromedelsgranskning i betänkandet "Hjälpmedel i skolarbetet" (SOU 1961:17).

I 1960 års gymnasieutrednings slutbetänkande "Ett nytt gymnasium" (SOU 1963:42) diskuterades bl a vilket behov det finns av olika slags läromedel i det nya gymnasiet. Enligt utredningen borde man kartlägga bristområdena och försöka stimulera produktionen av läromedel på dessa områden. Skulle inte denna stimulans ge önskat resultat borde kompletterande statlig produktion övervägas.

I betänkandet "Statlig publicering" (SOU 1967:5) föreslog statskontoret att ett speciellt läromedelsförlag skulle inrättas genom överföring av SÖ-förlaget till Svenska Reproduktions AB (SRA). Förslaget antogs inte i denna form. För att förbättra läromedelsproduktionen slog man samman SÖ-förlaget med skolboks-förlaget Liber AB, som ägdes till lika delar av Svenska Kommunförbundet och Kooperativa Förbundet. I det nya förlaget, som startade sin verksamhet 1969 under namnet "Svenska Utbildningsförlaget Liber AB", ägde staten 50 procent av aktierna medan Kommunförbundet och KF hade 25 procent var av aktierna. AB Allmänna förlaget förvärvade år 1972 samtliga aktier i Svenska Utbildningsförlaget Liber AB från Svenska Kommunförbundet och KF och ägde därmed 100 procent av aktierna. År 1975 övergick hela aktieinnehavet till Liber Grafiska AB, som ingår i Statsföretag AB. Liber Läromedel är idag en division inom Liber Grafiska AB.

Den senaste mera omfattande undersökningen på läromedelsområdet genomfördes av 1966 års läromedelsutredning, vilken redovisade sitt arbete i fyra delbetänkanden under åren 1968-1971. Till det sista av dessa - Samhällsinsatser på läromedelsområdet (SOU 1971:91) - bidrog statens pris- och kartellnämnd (SPK) bl a med en särskild studie rörande läromedelsleverantörerna. Ett resultat av 1966 års läromedelsutredning var att ett fristående statligt organ, Statens institut för läromedelsinformation, inrättades år 1974 för att förbättra informationen till skolorna om de läromedel som finns på marknaden. Institutet fick till uppgift att upprätta och administrera ett centralt läromedelsregister för främst grundskolan och gymnasieskolan. Dessutom har institutet till uppgift att främja produktionen av läromedel på sådana områden där det råder brist. Institutet fungerar slutligen som huvudman för de fyra rikscentralerna för pedagogiska hjälpmedel för handikappade .

Även etermedias roll som läromedel har uppmärksamats i olika utredningar bl a i ett betänkande från 1969 års radioutredning "Radio i utveckling" (SOU 1973:8) och i TRU-kommitténs betänkande "Program för ljud och bild i utbildningen" (SOU 1975:28).

Under de senaste 50 åren har det allmänna skolväsendet genomgått ett flertal större reformer och de pedagogiska metoderna har förändrats. Det genomsnittliga antalet skolår har liksom antalet elever ökat. Ännu så sent som år 1960 var det totala antalet elever inom det allmänna skolväsendet endast ca 1 miljon, medan antalet år 1976 hade stigit till drygt 1,5 miljoner. Den kraftiga ökningen av elever under slutet av 1960-talet förklaras till stor del av utbyggnaden av den kommunala vuxenutbildningen.

Det relativt stora antalet utredningar på läromedelsområdet under de senaste decennierna förklaras av att det, med hänsyn till läromedlens roll i utbildningsväsendet, ansetts naturligt att vid återkommande tillfällen göra bedömningar av huruvida utvecklingen följer samhällets intentioner på området.

Utredningen om läromedelsmarknaden (ULÄ)

Genom beslut den 13 maj 1976 tillkallade regeringen en särskild utredare med uppdrag att kartlägga förhållandena inom läromedelsmarknaden. Regeringen förordnade också fyra sakkunniga och ett drygt tiotal experter. Utredningen har antagit namnet Utredningen om läromedelsmarknaden (ULÄ).

I regeringens direktiv till utredningsmannen anförts bl a att samhället måste skapa garantier för att läromedlen utformas i överensstämmelse med läroplanernas intentioner så att de pedagogiska kraven kan tillgodoses. Samhället måste vidare tillse att läromedel finns tillgängliga för alla slags utbildningar och att utrymme skapas för utvecklingsarbetet på läromedelsområdet. Det är också ett samhällsintresse att följa pris- och kostnadsutvecklingen på området, särskilt mot bakgrund av de koncentrationstendenser som kunnat konstateras.

I möjligaste mån skall enligt direktiven undersökning och analys genomföras på sådant sätt att jämförelser kan göras med 1966 års läromedelsutredning.

I uppdraget ingår även att undersöka produktion av och försörjning med pedagogiskt arbetsmaterial till förskolan.

SPK:s läromedelsutredning

I brev av den 13 januari 1977 har den av regeringen utsedda utredningsmannen hemställt hos pris- och kartellnämnden om att nämnden skulle genomföra en särskild undersökning åt ULÅ.

Syftet med nämndens utredning är att kartlägga och analysera den svenska läromedelsmarknadens sätt att fungera med hänsyn till rådande struktur-, ägar- och konkurrensförhållanden samt till de förändringar som i dessa avseenden inträffat under 1970-talet. Särskilt intresse ägnas pris- och kostnadsutvecklingen, företagens val av konkurrensmedel, utrikeshandelns utveckling och den roll som denna spelar i sammanhanget samt företagens lönsamhet.

Nämndens utredning har avgränsats till att omfatta dels läromedel avsedda för grundskolan och andra motsvarande obligatoriska skolorformer, gymnasieskolan, den statliga och kommunala vuxenutbildningen samt arbetsmarknadsutbildningen, dels lekmaterial för förskolan. Med läromedel avses i utredningen tryckta läromedel samt sådan material som har en direkt pedagogisk inriktning som exempelvis bildband och demonstrationsmaterial. Med lekmaterial avses i första hand sådant pedagogiska leksaker.

Framställningen av läromedel, som faller inom ramen för definitionen ovan, domineras av fyra koncerner med en sammanlagd marknadsandel i Sverige om ca 77 procent. Totalt finns ca 120 producenter på marknaden. Vad avser struktur-, ägar- och konkurrensförhållandena har en totalundersökning genomförts. Utredningens analys av företagens lönsamhet baseras på ett urval av företag.

Informationen om företagen och marknaderna har huvudsakligen inhämtats genom enkäter och personliga kontakter direkt med företagen samt genom företagets branschförening och samhällets insti-

tutioner på läromedels- och undervisningsområdet. Därutöver har offentlig statistik använts.

Jämförelser med 1966 års läromedelsutredning har gjorts där så varit möjligt. På grund av att olika läromedelsbegrepp använts i SPK:s tidigare läromedelsutredning och i den nu aktuella utredningen, har jämförelser inte kunnat göras i alla avseenden.

Under mitten av 1960-talet var ekonomin i flertalet kommuner relativt god, vilket bl a ledde till en stor satsning på skolväsendet. Nya skolbyggnader uppfördes, fria läromedel infördes i ökad utsträckning för eleverna och man satsade kraftigt på nya tekniska utrustningar i form av bandspelare, TV-apparater, språklaboratorier, etc.

I början av 1970-talet avstannade emellertid denna expansiva utveckling. De stora utbildningsreformerna var då genomförda och behovet av en ytterligare utbyggnad av undervisningsväsendet var inte lika starkt som tidigare. Detta, tillsammans med en försämrad kommunal ekonomi, medförde att den volymmässiga efterfrågeökningen på läromedel för tillfället så gott som helt upphörde.

Export och import av läromedel har endast förekommit i en mycket begränsad omfattning. Läromedelsproduktionen i Sverige är nära nog helt anpassad till den svenska marknaden, genom att den följer de krav som läroplanerna ställer upp för undervisningens innehåll i det svenska skolväsendet.

Viss utrikeshandel förekommer emellertid när det gäller skolutrustning i form av möbler, teknisk apparatur, laborationssatser, etc. Denna handel sker oftast inom ramen för den svenska u-hjälpen. Det läromedelsbegrepp SPK arbetat med i denna utredning omfattar dock inte sådan materiel. Dessa u-landsprojekt har emellertid medfört en mycket stark expansion av marknaden för demonstrationsmateriel, och exporten av sådan materiel svarade 1976 för ca 70% av den samlade läromedelsexporten, definierad enligt utredningens läromedelsbegrepp.

Böcker köps och säljs i viss utsträckning mellan de nordiska länderna. En ökning av importen av böcker från en rad olika länder har dock ägt rum som en följd av den nya reformen rörande hemspråksundervisning för invandrabarn. Behovet av böcker för hemspråksundervisning kan förväntas öka relativt kraftigt under de närmaste åren. I övrigt förekommer viss import och export av filmer.

1.2 Lagstiftning

I de lagar och förordningar som reglerar förhållandena inom skolans område finns ett antal bestämmelser som rör läromedel. Bland dessa kan nämnas bestämmelserna om objektivitetsgranskning av vissa läromedel, om centrala läromedel och om gåvoläromedel samt de regler som gäller för antagande av läromedel för de olika utbildningsformerna. De mest betydelsefulla bestämmelserna, de förändringar som gjorts i dessa under 1970-talet samt i förekommande fall kommentarer kring respektive paragrafer redovisas i bilaga 1.

De nu aktuella förordningar som bedömts vara av intresse i detta sammanhang är skolförordningen (SFS 1971:235 m ändr), sameskolförordningen (SFS 1977:472), specialskoleförordningen (SFS 1965:478 m ändr), förordning om kommunal och statlig vuxenutbildning (SFS 1971:424 m ändr), förordning om registrering och granskning av vissa läromedel (SFS 1974:438 m ändr) samt kungörelse om statsbidrag till produktion av vissa läromedel (SFS 1974:439 m ändr). Under den undersökta perioden har inga större förändringar inträffat i nämnda förordningar. Övrig lagstiftning, som bedömts vara av intresse för utredningen, redovisas i anslutning till berörda avsnitt.

1.3 Skolformer

Grundskolan

Den nioåriga grundskolan, som är den obligatoriska delen av den svenska skolan, infördes genom grundskolereformen 1962. Grundskolan ersatte därigenom folkskolan, realskolan, flickskolan och enhetsskolan, vilka sedermera successivt avvecklats. Grundskolan har senare utvecklats och reformerats genom 1969 års läroplan (Lgr 69), som fortfarande gäller. För närvarande pågår dock arbeten som kommer att förändra grundskolan ytterligare. Den s k SIA-reformen syftar till att förändra skolans inre arbete genom att ge ökade möjligheter till lokal påverkan på arbetsmiljön och arbetssituationen för dem som arbetar i skolan. Ett förslag till förändring av grundskolans läroplan har utarbetats av skolöverstyrelsen.

Sameskolan

Enligt sameskolförordningen (SFS 1977:472) har samers barn rätt att fullgöra skolplikt i särskild sameskola i stället för i grundskola. Vid sameskolan tillämpas Lgr 1969 med iakttagande av att

- a) undervisningen i de ämnen som skolöverstyrelsen bestämmer skall beröra även frågor av betydelse för samernas kultur och levnadsförhållanden,
- b) undervisningen meddelas på svenska och samiska,
- c) ämnet samiska förekommer i samtliga årskurser.

För närvarande finns det sex sameskolenheter i landet.

Gymnasieskolan

Införandet av gymnasieskolan är den största förändringen av skolväsendet som ägt rum under 70-talet. Gymnasieskolan, som bygger på 1970 års läroplan för gymnasieskolan (Lgy 70), är en helt ny skolform. Reformen innebar, något förenklat, ett sammanförande av de tidigare skolformerna gymnasiet, fackskolan och yrkesskolan i en enda skolform.

Gymnasieskolan, som är frivillig, står öppen för alla som genomgått grundskolan. Det finns för närvarande 22 olika linjer att välja mellan. Studietiden varierar från två till fyra år. Vidare finns ett antal specialkurser inom gymnasieskolans ram. Man räknar med att ca 70% av de elever som avslutat grundskolan fortsätter direkt till gymnasieskolan. Det är därför troligt att större delen av befolkningen i fortsättningen kommer att ha minst elva års skolgång bakom sig när de träder in i förvärvslivet. I betänkandet "Litteraturen i skolan" (SOU 1973:1) anförs följande: "Gymnasieskolans förverkligande betyder därför en avsevärd höjning av bildningsnivån i vårt land. Därmed tas ett viktigt steg mot social utjämning."

Specialskolan

Enligt specialskoleförordningen (SFS 1965:478 m ändr), som omfattar syn-, hörsel- eller talskadade elever, skall arbetet i specialskolan bedrivas i så nära överensstämmelse som möjligt

med vad som gäller i grundskolan. Skolplikten är 10-årig.

Undervisningen kan vara förlagd dels till speciella skolenheter, dels till speciella klasser i vanliga skolenheter, dels också i vanliga klasser. Så långt det är möjligt strävar man efter integrering med vanliga skolenheter.

Specialundervisning anordnas även för barn som har svårt att följa den vanliga undervisningen eller i övrigt svårt att anpassa sig till verksamheten i skolan.

Särskolan

Särskolväsendet regleras av lagen (1967:940 m ändr) angående omsorger om vissa psykiskt utvecklingsstörda och stadgan (1968:146 m ändr) angående omsorger om vissa psykiskt utvecklingsstörda. Verksamheten vid särskolan bestäms närmare av läroplan för särskolan från 1973 (Lsä 73).

Alla utvecklingsstörda under 21 år, i undantagsfall 23 år, har rätt till undervisning i särskola. Särskolan omfattar förskola för barn under skolåldern, skola för grundundervisning (grundsärskola) eller träningsskola för elever i åldern 7-17 år och yrkesskola för elever över 17 år. Grundsärskolan strävar efter att ge en undervisning som så nära som möjligt överensstämmer med den vanliga grundskolans. Träningsskolan är avsedd för de elever som inte kan följa undervisningen i grundsärskolan. Undervisningen är knuten till vanliga skolenheter, till speciella skolenheter, till vårdhem eller till specialsjukhus.

Kommunal och statlig vuxenutbildning

Enligt förordning om kommunal och statlig vuxenutbildning (SFS 1971:424 m ändr) skall undervisningen ske enligt läroplanerna för grundskolans högstadium och gymnasieskolan. Vuxenutbildningen omfattar dessutom särskild yrkesinriktad utbildning och särskild teknisk utbildning.

Vuxenutbildningen anordnas i form av kurser och i vissa fall som studiecirklar. Man kan i allmänhet välja mellan att läsa

enstaka ämnen eller för att uppnå full kompetens i den aktuella skolformen. De flesta av landets kommuner anordnar någon form av kommunal vuxenutbildning, medan den statliga vuxenutbildningen meddelas genom de statliga skolorna för vuxna i Härnösand och Norrköping.

Arbetsmarknadsutbildning

Arbetsmarknadsutbildning, som är beteckningen på utbildning som beviljas på sysselsättningspolitiska grunder, avgränsas främst av rätten till utbildningsbidrag. Dessa bestämmelser finns i arbetsmarknadskungörelsen (1966:368, omtryckt 1972:300) och innebär att följande kriterier skall uppfyllas: man skall vara arbetslös, hotad av arbetslöshet eller svårplacerad på arbetsmarknaden, ha fyllt 20 år samt vara sökande vid arbetsförmedling. Vissa undantag från dessa regler medges dock. Ensamstående mödrar, handikappade och flyktingar behöver ej ha fyllt 20 år. Vidare behöver man ej uppfylla arbetslöshetskravet om man väljer utbildning inom ett särskilt yrke, dvs inom ett yrke där arbetskraftsbrist råder.

Arbetsmarknadsutbildningens främsta uppgift är att genom yrkesutbildning underlätta övergång till stadigvarande arbete som annars inte kan komma till stånd.

Arbetsmarknadsutbildningen brukar delas in i fyra huvudgrupper med hänsyn till vem som anordnar kurserna, nämligen skolöverstyrelsens (SÖ) särskilda AMU-kurser som anordnas i samarbete med arbetsmarknadsstyrelsen (AMS), utbildning i det reguljära utbildningsväsendet, företagsutbildning och övrig utbildning, t ex kurser i samarbete med studieförbund och körkortsutbildning.

1.4 Myndigheter och organisationer

I detta avsnitt presenteras ett antal myndigheter och organisationer som direkt eller indirekt har anknytning till läromedelsområdet. Framställningen gör inte anspråk på att vara full-

ständig, utan är avsedd att ge en översiktlig bild av de viktigaste myndigheterna och organisationerna på området.

Skolöverstyrelsen

Den centrala förvaltningsmyndigheten för skolväsendet är skolöverstyrelsen (SÖ). Dess ansvarsområde bestäms av instruktion för skolöverstyrelsen (SFS 1965:737 m ändr). Den övergripande uppgiften för SÖ är att tillse att de av riksdagen och regeringen beslutade målen för utbildningen av barn och ungdom blir förverkligade, att skolverksamheten utvecklas och förbättras samt att tillgängliga resurser utnyttjas på bästa sätt. Därav följer att tyngdpunkten i SÖs arbete ligger på planerings- och utvecklingsverksamhet, medan uppgifter av rutin-karaktär och en stor del av finansieringsansvaret väsentligen ligger på regionala och lokala myndigheter. SÖ:s huvuduppgifter kan sammanfattas på följande sätt.

1. Utvecklingsarbete avseende bl a läroplaner, metodik, läromedel, personal, lokaler, planering, organisation och administration.
2. Planering och samordning innefattande bl a prognoser, undersökningar om förändringar i samhällets och näringslivets krav på utbildningsväsendet samt åtgärder i anledning härav, fördelning av personella och materiella resurser efter angelägenhetsgradering, långtidsbedömningar samt avvägningar för det årliga petitaarbetet.
3. Rationalisering, delvis sammanfallande med verksamhet enligt punkterna 1 och 2 avseende bl a åtgärder för utvinnande av största möjliga effekt, kvalitativt och kvantitativt, av i utbildningsväsendet insatta resurser, förenklingar av förvaltningsförfarandet t ex genom förläggande av åtgärder och beslutsfunktioner till mest lämpliga instans.
4. Rådgivning och information, bl a på grundval av sådant arbete som avses under punkterna 1-3, i syfte att underlätta

och effektivisera arbetet i skolorna, inom skolförvaltningen och inom utbildningsväsendet över huvud taget.

SÖ:s verksamhet är av största betydelse för läromedlens utformning. En ny läroplan t ex kan få stora återverkningar för läromedelsmarknaden. För att underlätta arbetet för läromedelsproducenterna, kontaktas dessa ofta i samband med att en grupp för utarbetande av en ny läroplan tillsätts. Under arbetets gång får sedan producenterna fortlöpande information i syfte att uppnå en smidig anpassning av läromedlen till den nya läroplanen. Vidare har man, delvis som en följd av att läromedelsförsörjningen vid införandet av Lgr 69 inte fungerade tillfredsställande för alla parter, infört en regel som säger att en ny läroplan blir bindande tidigast två år efter antagandet av densamma. Under denna övergångsperiod får såväl den nya som den gamla läroplanen tillämpas.

Nu gällande läroplan för grundskolan kom 1969 och ett förslag till en ny läroplan har utarbetats. Avsikten är att den nya läroplanen skall bli mindre detaljerad än den tidigare och uppmuntra till en ökad självständighet för lärare och elever vid uppläggnings- och deras inriktning och omfattning samt ifråga om val av läromedel och andra källor. De nuvarande läroplanerna omfattar allmänt hållna "mål och riktlinjer", allmänna anvisningar för skolans verksamhet innehållande kursplaner, timplaner m m samt mycket detaljerade råd och anvisningar för hur lärarna kan lägga upp sin undervisning i olika ämnen för olika kursmoment. De allmänt hållna målen och riktlinjerna är antagna av riksdagen och de enda riktigt bindande anvisningarna för undervisningen i skolan. De detaljerade förslagen till kursuppläggning har blivit starkt styrande för undervisningen trots att de inte är bindande. Detta är någonting som SÖ nu försöker komma ifrån och den nya läroplanen kommer av allt att döma inte att innehålla några sådana anvisningar.

SÖ:s verksamhet inom läromedelsområdet samordnas av läromedelssektionen, som bl a har till uppgift att utföra analyser beträffande läromedelsbehov och behov av produktionsinsatser, planera och samordna läromedelsprojekt, pröva och utvärdera vissa läromedel, handha tekniska, organisatoriska och ekonomiska frågor i samband med anskaffning och användning av läromedel samt samordna SÖ:s kontakter med läromedelsproducenterna. Behovet av forsknings- och utvecklingsarbete

uppstår genom samhällsutvecklingen och den diskussion kring och omprövning av målen för utbildningspolitiken som därvid kan aktualiseras. Initiativet till forskningsinsatser kan tas av SÖ och andra centrala myndigheter, regionala myndigheter, kommunala organ, lärare och elever, läromedelsproducenter samt vetenskapliga institutioner.

När det gäller själva valet av läromedel ute i skolorna, så styrs detta inte av SÖ. SÖ:s uppgift är i stället att hjälpa de lokala beslutsfattarna med att utveckla kriterier för hur man kan bedöma olika läromedel. I detta syfte har t ex "en hjälpreda för värdering av läromedel" utarbetats av SÖ inom ramen för det s k LD-projektet (utvärdering av läromedel - läromedelsdeklarationer).

SÖ tar i vissa fall fram s k läromedelsprototyper . Detta sker i allmänhet för ämnesområden där en uttalad bristsituation föreligger vad avser läromedel. Därigenom stimuleras producenterna att producera läromedel inom sådana områden. För detta ändamål finns dessutom ett särskilt produktionsstöd, som fördelas av statens institut för läromedelsinformation.

Inom SÖ finns en särskild läromedelsnämnd som har till uppgift att granska objektiviteten hos samtliga centrala läromedel¹ i samhällsorienterande ämnen avsedda för grundskolan och gymnasieskolan. Om ett läromedel inte godkänns av läromedelsnämnden, får detta inte registreras som centralt läromedel hos statens institut för läromedelsinformation. Läromedelsnämnden kan dessutom på eget initiativ eller efter anmälan objektivitetsgranska andra centrala läromedel än i samhällsorienterande ämnen. Nämnden har nio ledamöter och SÖ:s generaldirektör som ordförande.

¹ Begreppet "centralt läromedel" definieras som "sådant läromedel som täcker väsentliga delar av ämnen, ämnesgrupper eller kursmoment, som anges i gällande läroplan, och förser eleverna med instrument som hjälper dem att planera och organisera sina studier, öva färdighet, inhämta fakta och sätta in dessa i ett meningsfullt sammanhang".

Statens institut för läromedelsinformation (SIL)

SIL tillkom 1974 på förslag av 1966 års läromedelsutredning och har till uppgift att

- o samla och sprida information om läromedel för grundskolan, sameskolan, gymnasieskolan, den kommunala och statliga vuxenutbildningen, riksinternatskolorna, privatskolorna samt för invandrarundervisningen.
- o främja produktion av läromedel inom bristområden, främst genom produktionsbidrag, samt
- o vara central myndighet för rikscentralerna för pedagogiska hjälpmedel för handikappade.

Behovet av en förbättrad information om läromedel låg till grund för beslutet att inrätta institutet. Från början har institutets information endast omfattat centrala läromedel, men meningen är att den på sikt skall komma att omfatta alla läromedel för nämnda skolformer. Informationen, som ges i form av huvudkataloger (utges i slutet av varje år) och supplement (utges under våren), innehåller dels s k översiktsinformation, dels s k detaljinformation.

I den förstnämnda lämnas kortfattade uppgifter om författare, titel, komponenter, priser, format, antal sidor samt om läromedlet är objektivitetsgranskat. Hänvisning finns här också till var detaljinformation står att finna. Detaljinformationen ges som regel när läromedlet är nyproducerat och/eller väsentligt omarbetat.

I den särskilda informationen anges bl a om läromedlet prövats under framtagandet, om praktisk prövning genomförts för det färdiga läromedlet samt om målbeskrivning och planeringsförslag finns. Slutligen anges om följdinvesteringar krävs vid utnyttjandet av läromedlet samt, för läromedel som objektivitetsgranskats, i vissa fall vad SÖ:s läromedelsnämnd angivit vid sitt beslut om läromedlet.

Som nämnts ovan har SIL även till uppgift att fördela anslagen till produktion av läromedel inom bristområden. Till detta ändamål

har ca 6.7 mkr använts under budgetåren 1974/75-1977/78, vilket enligt SIL:s uppfattning inte är tillräckligt för att täcka behoven.

RPH - rikscentral för pedagogiska hjälpmedel

För att tillgodose behovet av läromedel anpassade för handikappade har fyra s k RPH-centraler inrättats i landet: en för synskadade (RPH-SYN), en för hörselskadade (RPH-HÖR), en för rörelsehindrade (RPH-Rh) och en för psykiskt utvecklingsstörda (RPH-SÄR). Rikscentralerna, som tidigare fungerade självständigt, är som ovan nämnts numera underställda SIL.

Länsskolnämnderna

Länsskolnämnden är regional statlig myndighet för skolväsendet i varje län. Nämndernas verksamhet regleras av instruktionen för länsskolnämnderna (SFS 1965:741 m ändr) samt en särskild arbetsordning som fastställts av SÖ.

Länsskolnämnderna har överinseende över grundskolor, specialskolor och gymnasieskolor i länet med därtill hörande verksamhet, t ex den kommunala vuxenutbildningen. Vidare har länsskolnämnderna överinseende över statliga skolor för undervisning av syn-, hörsel- eller talskadade elever, sameskolor, statsunderstödda privatskolor, sjöbefälsskolor, ungdomsvårdsskolor, statlig vuxenutbildning, särskolor och sådana av enskilda med statsbidrag anordnade yrkesskolor som står under SÖ:s överinseende. Därjämte skall länsskolnämnderna utöva tillsyn över undervisningen av skolpliktiga barn i enskilda skolor och vid sjukvårdsanstalter och barnhem.

Länsskolnämndernas huvudsakliga uppgifter är att främja skolväsendets utveckling samt försöksverksamhet och skolpsykologisk verksamhet vid skolorna, efter samråd med andra samhällsplanerande myndigheter eller institutioner inom länet sörja för en ändamålsenlig planering av skolväsendet, verka för att

arbetet vid skolorna bedrivs ändamålsenligt och tillse att det fortgår enligt gällande föreskrifter, vaka över anskaffningen av pedagogiska hjälpmedel, bedriva upplysningsverksamhet om skolväsendet, främja lärarnas fortbildning och anordna kurser för dem samt svara för den omedelbara inspektionen av skolorna under nämndens överinseende.

Svenska kommunförbundet

Svenska kommunförbundet är en intresseorganisation för landets kommuner, vars syfte är att tillvarata medlemmarnas gemensamma intressen, främja samverkan dem emellan samt bistå dem i deras verksamhet. Förbundsstyrelsen, som är parlamentariskt sammansatt, utövar ledningen över förbundets verksamhet. Under styrelsen finns ett antal delegationer som svarar för olika ansvarsområden. Skolfrågor handhas av en särskild skoldelegation, som är partipolitiskt sammansatt (5 borgerliga och 4 socialdemokrater) och även sammansatt så att den representerar kommuner i olika storleksklasser. Kommunförbundet kan inte ge kommunerna några direktiv eller föreskrifter utan endast rekommendationer. Dessa rekommendationer har emellertid vanligtvis en relativt stor genomslagskraft. Kommunförbundet anses för övrigt vara en mycket tung remissinstans i skolfrågor.

För läromedelsfrågor har det funnits en speciell projektgrupp - politiska referensgruppen för läromedelsfrågor - vilken består dels av en politikergrupp, dels av tre arbetsgrupper, nämligen en distributionsgrupp, en organisationsgrupp och en utvecklingsgrupp. Utöver dessa arbetsgrupper fanns en samrådsgrupp för samråd med personalorganisationerna.

Distributionsgruppens uppgift var att beskriva ett inköps- och distributionssystem för en samordnad upphandling av läromedel till flera kommuner.

Organisationsgruppens uppgift var att belysa problem i samband med läromedlens fysiska och administrativa hantering på olika nivåer inom kommuner och grupper av kommuner.

Utvecklingsgruppens uppgift var att skissera det långsiktiga perspektivet för läromedlens utformning och skolans läromedelsförsörjning och att därvid beakta pedagogiska, funktionella och ekonomiska aspekter.

De tre arbetsgrupperna, vilkas arbete har ägt rum i nära samverkan emellan, lade under hösten 1977 fram var sin rapport till referensgruppen. Denna har sedan, tillsammans med skoldelegationen, formulerat ett handlingsprogram, vilket antagits av förbundsstyrelsen i juli 1978. Handlingsprogrammet är avsett att tjäna som underlag för förbundets framtida arbete i läromedelsfrågor.

Kommunförbundet är vidare huvudman för läns-AV-centralerna i landet. Läns-AV-centralerna är regionala organisationer med huvuduppgift att vara serviceorgan för distribution av audiovisuella läromedel för undervisningsväsendet, främst film och bandkopior av utbildningsprogram från Sveriges Radio.

Övriga organisationer

Ett flertal fack- och intresseorganisationer har på olika sätt och i varierande utsträckning beröring med läromedelsmarknaden. Olika förbund och organisationer samlar sina intressentkategorier och de har visst inflytande på läroplans- och läromedelsfrågor bl a genom att de fungerar som remissinstanser för utredningar inom dessa områden. En annan viktig väg som organisationerna har, då det gäller att påverka utvecklingen, är att de får utse representanter i utredningar o dyl. Till detta kommer förbundens möjligheter att verka för sina intressen genom att gå in i debatten såväl på det lokala planet som på riksplanet. De viktigaste fack- och intresseorganisationerna är: Skolledarförbundet, Lärarnas Riksförbund, Sveriges Lärarförbund och Svenska Facklärarförbundet. Skolledarförbundet (SACO) organiserar ca 80-90 procent av landets rektorer och andra skolledare. Lärarnas Riksförbund (SACO) har år 1978 ungefär 33 000 medlemmar främst bland högstadie- och gymnasielärarna. Förbundet omfattar ca 85-90 procent av lärarna på högstadiet och i gymnasieskolan.

Sveriges Lärarförbund (TCO) har till största delen lärare på grundskolans låg- och mellanstadium som medlemmar. Bland medlemmarna finns dock även vissa speciallärare och en del adjunkter. Totalt finns det 1978 drygt 62 000 medlemmar. Svenska Facklärarförbundet (TCO) är den organisation som tar tillvara de fackliga intressena för lärare i 25 olika riksföreningar för lärare i olika fackämnen, medan de mer ämnesspecifika frågorna handläggs av respektive riksförening. Medlemsantalet 1978 var drygt 50 000, vilket innebär en ca 90-procentig anslutning.

Eleverna på grundskolans högstadium och i gymnasieskolan är organiserade i Sveriges Elevers Centralorganisation (SECO) och i Elevförbundet. Tillsammans har de båda organisationerna ca 80 000 medlemmar 1977/78 eller ungefär 15 procent av eleverna på de aktuella stadierna. Förbunden har tidigare skilt sig då det gäller politisk inriktning. Idag har båda en mer renodlat facklig inriktning och då de två förbunden vänder sig till samma elevgrupper har en fortsatt uppdelning befunnits omotiverad och en sammanslagning planeras under innevarande läsår.

Föräldrarna slutligen har vissa möjligheter att påverka skolmiljön genom att gå med i och verka inom någon av de ca 1 800 lokal-föreningar som ingår i Riksförbundet Hem och Skola.

1.5 Skolornas läromedelsförsörjning (avnämmarkategorier)

Primärkommunala utbildningar

Kommunernas skyldigheter på utbildningsområdet regleras främst av skollagen. Följande sammanställning har hämtats från utredningen "Skolan, staten och kommunerna" (SOU 1974:36):

"Kommunernas verksamhet regleras genom kommunallagen. Lagen ger en vid ram för kommunernas verksamhet och utrymme för kommunala initiativ. Den fastlägger emellertid även att det finns vissa för kommunerna obligatoriska uppgifter. Sådan verksamhet är mer eller mindre ingående reglerad genom speciallagstiftning.

Den för kommunerna mest omfattande obligatoriska uppgiften gäller skolväsendet. Kommunernas skyldigheter inom detta område fastställs i skollagen. Varje kommun skall sörja för undervisningen av barn i grundskolan och främja åtgärder för att bereda ungdom undervisning i gymnasieskola samt även i övrigt vårda skolväsendet i kommunen.

Grundskola skall finnas i varje kommun, såvida icke kommunen träffar överenskommelse med annan (andra) kommun(er), som tryggar undervisning i grundskola för de inom kommunen bosatta skolpliktiga barnen. Inom vilka kommuner gymnasieskola får inrättas beslutas av skolöverstyrelsen, som även bestämmer vilka studievägar kommunens gymnasieskola får omfatta.

Vuxenutbildning enligt förordning om kommunal och statlig vuxenutbildning får kommun anordna, om skolöverstyrelsen medger det."

Det kommunala ansvaret för skolväsendet åvilar skolstyrelsen, som under sig har ett antal funktioner med anknytning till läromedel och anskaffandet av dessa.

Skolstyrelsen är ansvarig för skolväsendet i varje kommun. En av skolstyrelsens uppgifter är därför att fatta beslut om vilka läromedel som skall inköpas. Beslutanderätten har i många kommuner delegerats till skolchefen eller rektorerna.

Skolchefen ansvarar för verksamheten inom skolornas bibliotek och för att lämpliga läromedel anskaffas.

Rektor ska ha tillsyn över institutioner, bibliotek och andra hjälpmedel för utbildningen.

Studierektor ska biträda rektor och för övrigt fullgöra de uppgifter skolstyrelsen beslutar.

Tillsynsläraren ska i samråd med lärarna upprätta förslag till vilka läromedel som bör inköpas .

Huvudläraren har bl a till uppgift att leda ämnes-¹och stadiekonferenser samt informera om nya läromedel.

Ämneskonferensen¹ prövar behovet av nya läromedel och ger förslag till inköp.

Utöver dessa obligatoriska funktioner har man i många kommuner, för att underlätta de administrativa rutinerna, infört t ex läromedelskommittéer (LMK), kommunala läromedelscentraler (KLC) och rektorskonferenser:

Läromedelskommittéer svarar för långsiktig planering av läromedelsinköp, organiserar granskning av läromedel och fungerar överhuvud taget som beredande organ i läromedelsfrågor inom kommunen.

Kommunala läromedelscentraler (och motsvarande) fungerar som centrala samordnare för val, anskaffande och distribution av läromedel. De kan också hålla vissa lager av läromedel och ge skolorna viss service inom läromedelsområdet (inspelningar, kopiering m m).

I kommuner med flera rektorer samlas dessa i allmänhet till rektorskonferenser i vilka också skolchef, studierektor, skolläkare, psykolog och chefskurator samt skolkamrer kan delta. I rektorskonferensen behandlas t ex fördelning av beviljade anslag, förslag om läroböcker och andra läromedel.

Beträffande de bestämmelser som gäller för antagande av läromedel i grundskolan hänvisas till bilaga 1: Skolförordningen, 5 kap 13 §.

¹ Beteckningen ämneskonferens har 1978-06-15 ändrats till "arbetsenhetskonferens" för grundskolan respektive "klasskonferens" för gymnasieskolan (SFS 1978:588).

För gymnasieskolan gäller motsvarande bestämmelser som för grundskolan. Läromedelsvalet för kommunal och statlig vuxenutbildning sker också enligt likartade principer. För drift av den kommunala vuxenutbildningen utgår särskilda medel från staten till kommunerna, dock ej för läromedel.

Läromedelsutredningen (SOU 1971:91) har gjort ett försök att beskriva hur inköpen normalt går till i en kommun av genomsnittlig storlek.

Först görs en preliminär fördelning av de olika läromedelsanslagen mellan rektorsområdena, i stort sett efter antalet elever. Fördelningen fastställs av skolstyrelsen. Rektor gör i sin tur en preliminär fördelning av anslagen på olika ämnen och institutioner. Huvudläraren meddelas om hur mycket som ungefär kan disponeras för hans/hennes ämne eller stadium. I regel finns en förteckning över läroböcker och normalutrustningslistor över läromedel av stadigvarande karaktär till grund för skolornas val av läromedel, åtminstone i större kommuner. Huvudläraren kallar till ämnes- eller stadiekonferens. Lärarna sammanställer sina egna förslag till inköp, inför konferensen. Lärarnas erfarenheter av en viss lärobok redovisas, och om erfarenheterna är negativa diskuteras tänkbara alternativ. Protokoll skrivs, justeras av huvudläraren och lämnas till rektor. På rektorsexpeditionen sammanställs förslagen med de ändringar som rektor gjort. Ibland behöver den preliminära anslagsfördelningen ändras på grund av ämneskonferensernas förslag. Det slutliga läromedelsvalet fastställs formellt av skolstyrelsen. Därefter görs beställningar av läromedel.

I Bilaga 2 finns tre figurer som schematiskt beskriver hur läromedelsval kan gå till i en stor, en medelstor och en liten kommun.

För övriga av SPK:s utredning omfattande utbildningsformer gäller följande.

Specialskolan

Bestämmelserna för antagande av läromedel i specialskolan är desamma som för skolformerna ovan. Staten bär dock ansvaret för undervisningen av specialskolans elever och för varje skolenhet finns en lokal styrelse. I princip skall samma läromedel som för grundskolan användas. Dessa måste dock anpassas efter elevernas handikapp (se ovan ang RPH - rikscentral för pedagogiska hjälpmedel).

Landstingskommunala utbildningar

Särskolan sorterar under landstingen. Principerna för val av läromedel överensstämmer med dem som gäller inom kommunerna. Inom varje landsting finns en omsorgsstyrelse, vars funktion i detta avseende huvudsakligen motsvarar de kommunala skolstyrelsernas.

Under landstingen sorterar även vissa gymnasieskolor. Landstingskommunernas skyldigheter enligt skollagen i fråga om gymnasieskolor överensstämmer helt med vad som gäller för kommuner som har gymnasieskolor. I de landstingskommunala gymnasieskolorna ingår bl a jordbruks-, lanthushålls-, skogsbruks-, trädgårds-, vård-, slöjd- och konsumtionsutbildning.

Sameskolan

För den statliga sameskolan gäller samma principer som för de primärkommunala utbildningsformerna, med undantaget att läromedel antages av länskolnämnden i Norrbottens län i stället för av skolstyrelsen.

Arbetsmarknadsutbildning

SÖ beslutar om läromedel för den del av arbetsmarknadsutbildningen som faller under styrelsens ansvar. Arbetsmarknadsutbildningen kräver oftast speciella läromedel. Eftersom undervisningen i hög grad är individualiserad, anses det att läromedlen bör vara mer självinstruerande än vad som annars är vanligt.

Övrigt

Övriga avnämarkategorier för läromedelsproduktionen är t ex privatskolor, studieförbund, svenska skolor utomlands och försvarets gymnasieskola. En viss privat efterfrågan torde också finnas. Någon anledning att närmare gå in på dessa kategorier finns inte inom ramen för denna utredning.

1.5.1 Interkommunalt samarbete

De flesta av landets 277 kommuner deltar inte i någon form av samarbete på läromedelsområdet. En utveckling mot ökat samarbete pågår dock för närvarande och man kan förvänta sig att allt fler kommuner - bl a med hänsyn till den vanligtvis ansträngda ekonomin - ansluter sig till någon form av interkommunalt samarbete i förhoppning att uppnå rationaliseringsvinster i form av stordriftsfördelar samt en bättre förhandlingsposition gentemot läromedelsleverantörerna.

I ULÄ:s kostnadsstudie påvisas samarbete på läromedelsområdet av två slag mellan kommunerna. Det rör sig dels om samordning av inköpen för att därigenom förbättra köpevillkoren, bl a genom att utnyttja kvantitetsrabatter och genom att samordna transporter, dels förekommer det att kommunerna köper tjänster, i första hand inom AV-området, från varandra. Denna typ av samarbete mellan kommunerna är den vanligaste och det är främst de mindre kommunerna som utnyttjar de större kommunernas läromedels- eller AV-centraler. Samarbete med annan kommun på läromedelsområdet förekommer i någon form i 80 kommuner (29%) och huvuddelen av dessa - eller drygt 80% - samarbetar inom AV-området. Utöver de numera nitton kommuner som använder kommunsamköps KLAD-system (se nedan) förekommer samarbete vad avser tryckta läromedel endast mellan ett fåtal kommuner. Totalt är det endast 6-7 % av kommunerna som har något sam-

arbete, då det gäller tryckta läromedel. Utöver de nämnda samarbetsformerna förekommer samarbete vad avser läromedelsutveckling inom den s k 13-gruppen¹, storstadsgruppen, Stockholms förortskommuner, Göteborgs förortskommuner m fl.

Kommunsamköp

Kommunsamköp är, i likhet med K-data och K-konsult, ett fristående företag som till 38.9 procent ägs av Svenska kommunförbundet och till resterande del av ett stort antal kommuner. Företaget har f n ca 150 anställda och omsättningen uppgår till ca en kvarts miljard kronor. Kommunsamköps uppgift är enligt bolagsordningen att vara samköps- och upphandlingsorgan för kommunerna. Kommunsamköp är organiserat i fem produktavdelningar, varav en handhar läromedel.

Läromedel för arbetsmarknadsutbildning upphandlas genom en särskild avdelning för statlig upphandling, Centralupphandlingen (CU).

I Kommunförbundets länsavdelning i Jönköping påbörjades 1974 ett projekt för samordning av kommunernas läromedelshantering. Då bildades "referensgruppen för läromedel" bestående av politiker och personer med anknytning till skolväsendet. Under en nu avslutad försöksperiod på knappt fyra år har femton kommuner² deltagit i detta samarbete, som har lett fram till det s k KLÄD-systemet. KLÄD, dvs kommunernas läromedelsdokumentation, är ett datorbaserat läromedelsregister som dels innehåller en gemensam läromedelsförteckning, dels varje ansluten kommuns egen läromedelsförteckning. Samarbetet är ett försök att rationalisera kommunernas administrativa rutiner för läromedelshantering, bl a genom att Kommunsamköp

¹ 13-gruppen består av följande kommuner: Borås, Eskilstuna, Gävle, Helsingborg, Jönköping, Karlstad, Linköping, Norrköping, Sundsvall, Södertälje, Uppsala, Västerås och Örebro.

² De femton kommunerna var: Aneby, Gislaved, Gnosjö, Jönköping, Nässjö, Sävsjö, Tranås, Vaggeryd, Vetlanda och Värnamo i Jönköpings län, Karlshamn och Sölvesborg i Blekinge län samt Skellefteå, Vilhelmina och Vännäs i Västerbottens län.

gör samlade beställningar hos respektive förlag och handhar faktureringen åt kommunerna. Vidare ges information till varje rektorsområde i de anslutna kommunerna i form av statistik, sammanställningar över läromedelsinköp, kostnadsanalyser och underlag till kommunernas långtidsplanering.

1.6 Kommunernas kostnader för skolväsendet samt läromedelskostnadernas relativa betydelse.

Skolväsendet utgör en stor andel av kommunernas totala kostnader. Enligt betänkandet "Skolans ekonomi" (SOU 1976:10) utgjorde kommunernas bruttokostnader för undervisningen, mätt som procentuell andel av den totala primärkommunala verksamheten, 23 procent år 1960, 24.5 procent år 1965, 25.9 procent år 1970 och 26.1 procent år 1972.

En stor del av kommunernas utgifter för skolväsendet täcks emellertid av statsbidrag. Statsbidragsgivningen, som destineras efter ändamål, sorterar under SÖ och regleras i olika förordningar. För läromedel utgår inte statsbidrag. Bidragen går i stället huvudsakligen till kostnader för administration och lärarlöner, s k driftbidrag, eller till uppförande av skolbyggnader och inventarier, s k investeringsbidrag. Statliga driftbidrag utgår inte heller för t ex skolmåltider, skolskjutsar, skolhälsovård, bibliotek och dylikt. Bidrag utgår däremot t ex för personell assistans åt handikappade elever. De statliga driftbidragens andel av kommunernas bruttokostnader för undervisning var 53.7 procent 1960, 50.9 procent 1965, 50.5 procent 1970 och 49.3 procent 1972. Motsvarande siffror för investeringsbidragens andel av investeringutgifterna var 25.6, 19.7, 22.2 och 21.0 procent.

Det läromedelsbegrepp som använts i SOU 1976:10 är betydligt vidare än det som SPK har arbetat med i denna utredning. Man har där utgått från den kommunala redovisningen, som utöver läroböcker bl a omfattar förbrukningsmateriel, varaktig undervisningsmateriel, lekmateriel, tidningar och tidskrifter.

En annan skillnad är att kommunernas redovisade kostnader inkluderar moms.

Som framgår av tabell 1:1 utgjorde läromedlens andel av kommunernas bruttokostnader 1972 för skolväsendet 1972 endast 5 procent.

Tabell 1:1. Personalkostnadernas och läromedelskostnadernas andel av de kommunala bruttokostnaderna för skolväsendet 1972

	Grundskola	Gymnasiesk	Vuxenutbildn	Totalt
Procentandel av bruttokostnader				
- personalkostnader	64,7	64,8	79,1	65,1
- läromedelskostnader	4,4	7,1	4,9	5,0
Statsbidragens andel i procent av intäkter	94,3	93,4	97,4	94,1

Källa: Skolans ekonomi (SOU 1976:10)

Läromedlens andel av de kommunala bruttokostnaderna för skolväsendet är således inte särskilt stor. Läromedelskostnadernas andel av kommunernas nettokostnader uppgår dock till drygt 11 procent ($436 \times 100 / 3\,942$ ur tabell 1:2), vilket givetvis inte är någon försumbar post i den kommunala ekonomin.

Tabell 1:2. Kommunernas totala bruttokostnader och intäkter för grundskolan, gymnasieskolan och vuxenutbildningen 1972. (i möjligaste mån har interkommunala ersättningar frånräknats de angivna beloppen).

	Grundskola		Gymnasiesk		Vuxenutb		Totalt	
	Mkr	%	Mkr	%	Mkr	%	Mkr	%
Bruttokostn	6 731	76.6	1 852	21.1	198	2.3	8 781	100.0
därav								
- personalkostn	4 358	76.3	1 201	21.0	157	2.7	5 716	100.0
- läromedel	294	67.5	132	30.3	10	2.2	436	100.0
Intäkter	3 603	74.4	1 117	23.1	120	2.5	4 840	100.0
därav								
-statsbidrag	3 396	74.5	1 043	22.9	117	2.6	4 556	100.0
Nettokostnader	3 128	79.3	736	18.7	78	2.0	3 942	100.0

Källa: Skolans ekonomi (SOU 1976:10)

Utvecklingen av de kommunala läromedelskostnaderna för perioden 1974-1977 har framtagits i ULÄ:s kostnadsstudie. Liksom i SOU 1976:10 har man i kostnadsstudien arbetat med ett vidare läromedelsbegrepp, som överensstämmer med principerna för den kommunala redovisningen och som därför kan jämföras med siffran 436 mkr för 1972 i tabell 1:2.

Tabell 1:3. Kommunernas kostnader för läromedel under perioden 1973/74 - 1976/77. Mkr (löpande priser inkl moms).

1973/74	1974/75	1975/76	1976/77
502,5	567,6	631,7	726,0

1.7 Läromedlens roll i undervisningen

Efterfrågan på läromedel påverkas både till inriktning och volym till viss del av hur synen på läromedlens roll i undervisningen förändras. Vid varje tillfälle, som det sker en omvärdering och förändring av de pedagogiska metoderna, uppstår det ett behov av nya läromedel som följer de nya principerna. Avvägningen mellan individuella läromedel och kollektivläromedel, t ex böcker av referenskaraktär och för flera klasser gemensamma klassuppsättningar av läroböcker, inverkar såväl på vilka läromedel som köps som på vilken volym som köps totalt. Efterfrågevolymen påverkas även av i vilken utsträckning det anses vara en väsentlig utbildningspolitisk och/eller pedagogisk kvalitet att varje elev får sina läromedel som gåva eller om det för undervisningen anses tillräckligt att eleverna endast får böckerna till låns.

Den hittillsvarande utvecklingen på läromedelsområdet har lett till att läromedlen kommit att i allt högre grad påverka undervisningen i skolorna. Läroplanernas uttalade önskan om att lärare och elever själva skall medverka vid undervisningsplaneringen har delvis fått stå tillbaka för producenternas strävan att som svar på skolans efterfrågan erbjuda ett

läromedel som är så arbetsbesparande som möjligt för läraren och så heltäckande som möjligt för eleven. Under de senaste åren har dock behovet av elevkreativitet och möjligheten till en egen planering kommit i blickpunkten, vilket också börjat återspeglas i läromedelsproduktionen.

Läroplanerna ger en stor frihet för lärare och elever att planera undervisningen efter bl a sina egna intressen. Läromedlens utveckling har emellertid oftast fått en motsatt effekt. Enligt flera bedömare, bl a på SÖ, styr läromedlen undervisningen i en betydligt större omfattning än vad som är önskvärt samt passiviserar lärare och elever. Införandet av bestämmelsen om att varje elev som gåva skall få ett centralt läromedel i varje ämne har också kommit att institutionalisera den redan tidigare kända styrningen av läromedelsproduktionen på så sätt att läromedlen av olika skäl alltför noga följt de planeringsexempel som finns upptagna i läroplanernas supplement.

En utvecklingstendens som också var påtaglig under 1960-talet var att man började använda sig av flera och mer avancerade tekniska hjälpmedel. Samtidigt utvecklades de traditionella läromedlen mot att bli alltmer självinstruerande. Sammantaget antogs dessa utvecklingstendenser kunna bidra till en mer effektiv undervisning.

En förändring av synen på läromedlens roll i undervisningen har dock ägt rum på senare tid. Ett förändrat arbetssätt i skolan med inriktning mot ett vidgat läromedelsbegrepp, kan komma att ställa delvis nya krav på läromedlens utformning. Undervisningen blir mer probleminriktad och eleverna skall tränas i att formulera problem, söka information samt kritiskt sörja och värdera den för att komma fram till egna lösningar av problemen. Tyngdpunkten förskjuts sålunda från övervägande faktainlärande till informationssökning och bearbetning av inhämtade fakta. Man kommer därvid i allt större utsträckning att få behov av sådan

materiel som används i samhället och som inte produceras speciellt för skolbruk samt sådan undervisningsmateriel som finns representerad i skolbibliotek och mediatek - s k kollektiva läromedel. Lärare och elever kan förväntas att, i högre utsträckning än vad som nu är fallet, producera sina egna läromedel i samband med undervisningen.

Den förändrade läromedelssynen talar för att bestämmelsen om gåvoläromedel i sin nuvarande form kommer att försvinna. De snabba förändringarna i samhället och nya krav på pedagogisk kvalitet, gör dessutom att böckerna i många ämnen inte behåller sin aktualitet så länge att böckerna kan anses lämpade att utgöra basen i ett referensbibliotek för eleverna. Kopplingen mellan begreppet centrala läromedel och gåvoläromedel anses därför ha medfört att eleverna fått gåvoböcker som de endast i liten omfattning önskat behålla samt att detta skett på bekostnad av den kollektiva läromedelsresursen. I SÖ:s förslag 1978-04-05 till förändring av grundskolans läroplan föreslås att stadgandet om att vissa läromedel skall tillhandahållas som gåva utgår. En sådan förändring i bestämmelserna medför inte att begreppet fria läromedel tas bort. Meningen är - vilket även betonas i prop 1977/78:100, bilaga 12, att skolan även i fortsättningen utan kostnad för eleven dels skall tillhandahålla all den materiel som studierna kräver, dels låta eleverna i grundskolan få behålla en del av de läromedel de använt i skolan. Om låneandelen ökar kommer det att medföra att inköpsbehovet per elev minskar då det gäller individuella läromedel. Detta skulle i och för sig kunna medföra en markant nedgång i den totala efterfrågevolymen. Det troliga och önskvärda är dock att man inte minskar läromedelsinköpen utan att man använder det därigenom vidgade ekonomiska utrymmet till en kvalitetshöjning och erbjuder eleverna ett rikligare läromedelssortiment som bättre svarar mot läroplanernas intentioner.

1.8 Elevantalets utveckling

Elevantalets utveckling är en av de faktorer som påverkar efterfrågan på läromedel. I tabell 1:4 visas hur antalet personer i åldersgrupperna 7-9, 10-12, 13-15 och 16-18 år förändrats under åren 1970-1976. Dessa åldersgrupper motsvarar i stort sett låg-, mellan- och högstadierna i grundskolan samt gymnasieskolan.

Tabell 1:4. Personer mellan 7 och 18 år fördelade på åldersgrupper vid årets slut åren 1970-1976

Alder	1970	1971	1972	1973
7- 9	327 886	345 561	359 871	368 199
10-12	314 520	314 437	316 443	326 701
13-15	323 607	321 897	318 819	314 229
16-18	329 706	326 067	323 480	324 607
7-18	1 295 719	1 307 962	1 318 613	1 333 736

Alder	1974	1975	1976
7- 9	366 658	357 711	343 309
10-12	344 339	359 916	369 563
13-15	314 069	316 822	327 880
16-18	322 783	320 348	316 468
7-18	1 347 849	1 354 797	1 357 220

Källa: Statistiska centralbyrån

Överensstämmelsen mellan antalet personer i respektive åldersgrupp och antalet elever i respektive skolstadium (tabell 1:5) är god för grundskolan, men inte i gymnasieskolan. Detta beror först och främst på att gymnasieskolan inte är obligatorisk, men också på att en större andel personer än vad som är fallet i grundskolan, inte hänför sig till den "vanligaste"

åldersgruppen. Av nybörjarna i grundskolan höstterminen 1972 var andelen icke 7-åringar mindre än 3 procent, medan drygt 22 procent av nybörjarna i gymnasieskolan var 17 år eller mer vid samma tidpunkt.

Tabell 1:5. Elever i grundskolan och gymnasieskolan den 15 september 1970-1975 + den 15 oktober 1976

Skolform Stadium	1970	1971	1972	1973
Grundskolan				
- lågstadiet	326 314	345 535	358 752	366 951
- mellanstad ¹	311 734	312 986	314 554	323 546
- högstadiet ¹	322 729	320 850	316 220	310 463
Gymnasieskolan ²	227 219	232 403	235 331	229 513
Summa	1 187 996	1 211 774	1 224 857	1 230 473
Skolform Stadium	1974	1975	1976	
Grundskolan				
- lågstadiet	365 095	356 945	342 627	
- mellanstad ¹	340 322	356 204	366 359	
- högstadiet ¹	310 597	313 698	324 100	
Gymnasieskolan ²	220 997	219 728	221 153	
Summa	1 237 011	1 246 575	1 254 239	

¹ Här ingår elever i folkskolan (1970), realskolan (tom 1972) och flickskolan (tom 1973).

² 1970 års siffra avser elever i handelsgymnasium och motsvarande, tekniskt gymnasium och motsvarande, gymnasiet enligt 1965 års läroplan, fackskolan och yrkesskolans heltidskurser.

Källa: Statistiska centralbyrån

Den lugna befolkningsutvecklingen i Sverige under senare år har gjort att elevantalets utveckling, åtminstone i den obligatoriska delen av skolan, inte genomgått någon dramatisk förändring som skulle ha kunnat påverka efterfrågan på läromedel i någon nämnvärd utsträckning. Den mest markanta förändringen inträffade 1971 då drygt

123 000 elever började i grundskolan jämfört med knappt 114 000 elever 1970. Denna högre nivå varade under fyra år, för att sedan återgå till ungefär den tidigare nivån. De stora årskullarna, födda 1964-1967, kommer givetvis att föra med sig en märkbar efterfrågeökning för respektive stadium de passerar.

Tabell 1:6. Sammanlagda elevutvecklingen i de skolformer som omfattas av utredningen under åren 1970-1976

Skolform	1970	1971	1972	1973
Grundskolan ¹	960 777	979 371	989 526	1 000 960
Särskolan	10 004	10 871	11 083	11 457
Specialskolan	800	775	846	760
Gymnasieskolan ²	227 219	232 403	235 331	229 513
Kommunal och statlig vuxenutbildning ³	173 042	160 877	155 529	151 531
Arbetsmarknadsutbildn ⁴	81 576	94 423	100 866	107 923
Totalt	1 453 418	1 478 720	1 493 181	1 502 144

Skolform	1974	1975	1976
Grundskolan ¹	1 016 014	1 026 847	1 033 086
Särskolan	12 088	12 078	11 055
Specialskolan	819	767	815
Gymnasieskolan ²	220 997	219 728	221 153
Kommunal och statlig vuxenutbildning ³	148 252	161 442	169 398
Arbetsmarknadsutbildn ⁴	89 385	81 497	96 564
Totalt	1 487 555	1 502 359	1 532 071

¹ Här ingår elever i folkskolan (1970), realskolan (tom 1972) och flickskolan (tom 1973).

² 1970 års siffra avser elever i handelsgymnasium och motsvarande, tekniskt gymnasium och motsvarande, gymnasiet enligt 1965 års läroplan, fackskolan och yrkesskolans heltidskurser.

³ Uppgifterna beträffande kommunal vuxenutbildning avser nettoantalet elever vecka 42. Uppgifterna beträffande statlig vuxenutbildning avser läsåren 1970/71 - 1976/77.

⁴ Antal personer som påbörjat AMU fr o m den 16.12 föregående år t o m den 15.12 det angivna året. Uppgifterna avser enskilda utbildningar, dvs en person som påbörjat mer än en utbildning har räknats flera gånger.

Om man ser på den totala elevutvecklingen (tabell 1:6) i de skolformer som omfattas av utredningen, kan man konstatera att det hittills under 1970-talet skett en relativt långsam och stabil tillväxt av elevantalet.

Slutsatsen blir att elevantalets utveckling under perioden 1970-1976 inte nämnvärt kan ha bidragit till att förändra efterfrågesituationen på läromedelsmarknaden. Om i stället de olika delmarknaderna studeras, blir bilden något annorlunda. I vissa fall har stora omsvängningar skett mellan olika utbildningsvägar och -linjer samt mellan olika år.

Grundskolan. Grundskolans totala elevantal har ökat från 953 541 år 1970 till 1 033 086 år 1976 eller med drygt 8 procent. Den första av de tidigare nämnda stora årskullarna började i årskurs 7 höstterminen 1977, vilket innebär att efterfrågan på läromedel för högstadiet bör öka kraftigt under slutet av 1970-talet.

Förutom svängningar beroende på förändringar i årskullarnas storlek har vissa förskjutningar ägt rum mellan de olika tillvalsämnen på högstadiet. Som framgår av tabell 1:7 har de relativa förändringarna inom de olika tillvalsämnen i flera fall varit mycket betydande, vilket bör ha medfört stora efterfrågeförändringar vad gäller läromedel inom respektive delmarknad (se vidare tabell 2 i bilaga 3).

Tabell 1:7. Elever i årskurs 7 i grundskolan efter tillvalsämnen den 15 september 1970 och den 15 oktober 1976

Tillvalsämne	1970	1976	Absolut förändr	Proc förändr
Franska, allmän kurs	4 512	1 727	-2 785	- 62
Franska, särskild kurs	21 398	18 554	-2 844	- 13
Tyska, allmän kurs	11 514	7 928	-3 586	- 31
Tyska, särskild kurs	27 651	37 207	+9 556	+ 35
Ekonomi	12 046	15 461	+3 415	+ 28
Konst	5 439	4 303	-1 136	- 21
Teknik	23 808	27 439	+3 631	+ 15
Övriga tillvalsämnen	61	230	+ 169	+ 277

Källa: Statistiska centralbyrån

Särskolan och specialskolan. Elevantalet i dessa båda skolformer förändras endast långsamt och på en antalsmässigt relativt låg nivå. Elevantalet ökade från 10 804 år 1970 till 11 870 år 1976 (se vidare tabell 3 i bilaga 3).

Gymnasieskolan. Under perioden 1971-1976 har antalet elever i gymnasieskolans linjer ökat från 169 227 till 179 658, dvs med drygt 6 procent. Om man även inkluderar de elever som finns i gymnasieskolans linjeanknutna specialkurser blir motsvarande siffror en minskning från 232 403 till 221 153 elever med knappt 5 procent. Det är således en icke obetydlig andel av antalet elever som återfinns i linjeanknutna specialkurser. Då dessa dock inte kan hänföras till någon speciell årskurs i gymnasieskolan har de ej medtagits i den följande framställningen i detta avsnitt.

En kraftig ökning av elevantalet kommer förmodligen att inträffa i början av 1980-talet, då de stora årskullarna från mitten av 1960-talet hunnit fram till gymnasieskolan. Om man jämför antalet elever i grundskolans årskurs 9 med antalet nybörjare i gymnasieskolans årskurs 1 påföljande höst mellan åren 1970-71 och 1975-76, framkommer att antalet nybörjare i årskurs 1 i genomsnitt utgjort knappt 77 procent av antalet elever i årskurs 9. Denna siffra ger en antydning om att en mycket stor del av eleverna numera fortsätter att utbildas efter den obligatoriska skolan. Man får emellertid inte tolka detta som att 77 procent av dem som slutar grundskolan ett visst år påbörjat studier i gymnasieskolan påföljande höst, eftersom det bland dem som börjar i gymnasieskolan finns många som har varit ute i arbetslivet något eller några år.

Om man studerar de förskjutningar mellan gymnasieskolans olika linjer som ägt rum mellan 1971 och 1976, så finner man, liksom i grundskolan, ett antal relativt stora förändringar som är värda att notera. De största procentuella ökningarna (≈ 50 procent) har ägt rum på de tvååriga konsumtions-,

vård-, verkstadstekniska, processtekniska, skogsbruks- och jordbrukslinjerna. Den största minskningen (≥ 50 procent) svarar den tvååriga tekniska linjen för. Tabell 8 i bilaga 3 visar hur antalet elever i gymnasieskolans olika linjer förändrats mellan 1971 och 1976. Om man slår ihop linjerna på studievägar (tabell 1:8) kan man konstatera att antalet elever inom de teknisk-naturvetenskapliga studievägarna minskat, medan de humanistisk-sociala studievägarna ökat sitt elevantal (se vidare tabell 7 i bilaga 3).

Tabell 1:8. Elever i gymnasieskolans årskurs 1 fördelade på studievägar den 15 september 1971 och 1976

Studieväg	1971	1976	Proc förändr
Humanistisk-sociala studievägar	26 737	28 777	+ 8
Ekonomiska studievägar	16 357	15 970	- 2
Teknisk-naturvetenskapliga studievägar	37 803	35 610	- 6
Samtliga studievägar	80 897	80 357	- 1

Källa: Statistiska centralbyrån

Kommunal och statlig vuxenutbildning. Antalet elever i den kommunala vuxenutbildningen minskade från 165 997 år 1970 till 153 782 1976, vilket motsvarar drygt 7 procent. Den statliga vuxenutbildningens elevantal ökade under samma tidsperiod från 7 045 till 15 616, eller med knappt 122 procent. Sammantaget innebär detta en minskning från 173 042 till 169 398 elever, eller med drygt 2 procent (se vidare tabell 9 och 10 i bilaga 3).

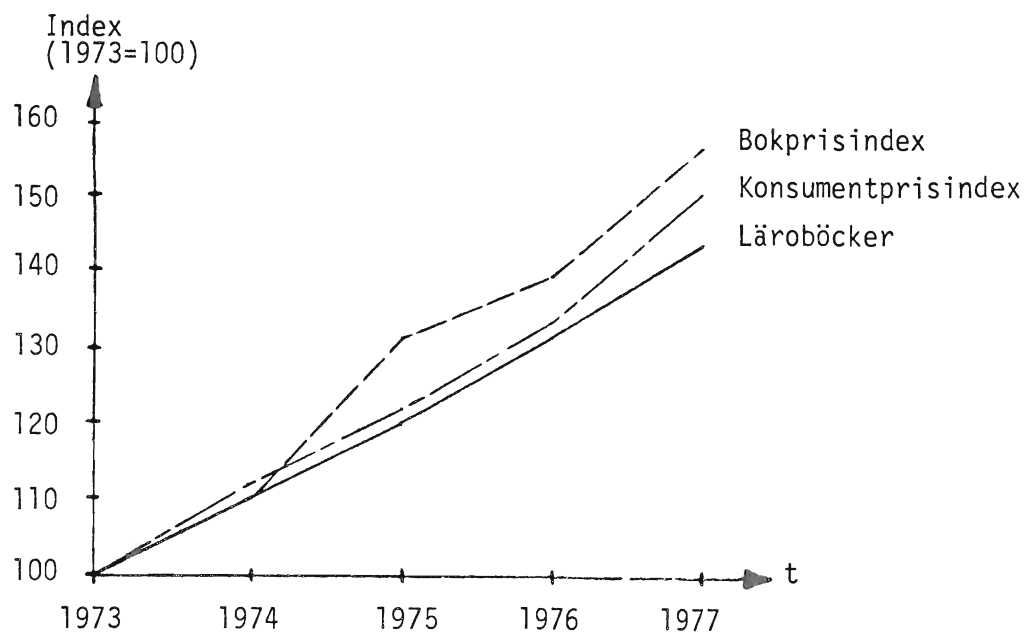
Arbetsmarknadsutbildning. Antalet elever i arbetsmarknadsutbildning är beroende av antalet arbetslösa samt den arbetsmarknadspolitik som förs. Detta faktum torde göra det svårt att beräkna efterfrågan på läromedel, vilket i sin tur kan leda till problem med läromedelsförsörjningen. 1970 påbörjade 81 576 elever arbetsmarknadsutbildning. Motsvarande siffra för 1976 var 96 564, eller en ökning med drygt 18 procent.

Om man i stället räknar genomsnittligt antal personer i arbetsmarknadsutbildning, så var antalet 1970 33 883 och 1976 39 243, eller en ökning med knappt 16 procent (se vidare tabell 11 och 12 i bilaga 3).

1.9 Prisutvecklingen

Prisutvecklingen på läromedel påverkar naturligtvis också efterfrågan, även om man på goda grunder kan anta att efterfrågans priselasticitet är ganska låg för läromedel. En faktor som talar för detta är att det i första hand är den pedagogiska kvaliteten och inte priset, som används som konkurrensmedel företagen emellan. Detta förhållande diskuteras utförligare i utredningens femte kapitel.

Diagram 1:1. Prisutvecklingen för läroböcker, bokprisindex och konsumentprisindex perioden 1973-1977

Några säkra uppgifter angående läromedlens prisutveckling finns ej tillgängliga. En grov bild av prisutvecklingen får man dock om man betraktar den indexserie som framräknats med hjälp av uppgifter från FSL¹ (diagram 1:1). Den genomsnittliga relativa prisökningen på läroböcker har åren 1973-1977 beräknats av FSL på basis av data som insamlats från FSLs medlemsföretag. Företagen har därvid själva fått bedöma och lämna

¹ FSL = Föreningen Svenska Läromedelsproducenter

2 LÄROMEDELSBRANSCHENS STRUKTUR

2.1 SPK:s kartläggning

2.1.1 Läromedelsbegreppet

Med läromedel avses i denna utredning de pedagogiska hjälpmedel som tillhör någon av följande kategorier:

- Tryckta läromedel¹⁾
- AV-läromedel²⁾
- Demonstrationsmateriel³⁾

Utredningen har vidare begränsats till att avse läromedel som främst är avsedda för användning i grundskolan (inkl särskolan och specialskolan), gymnasieskolan, statlig och kommunal vuxenutbildning eller arbetsmarknadsutbildning vid AMU-centra.

Valet av läromedelsdefinition innebär att bl a AV-apparatur, förbrukningsmateriel, inredningsartiklar, gymnastikartiklar och maskinell utrustning inte ingår i utredningen. Det samma gäller läromedel främst avsedda för undervisningen vid t ex högskolor eller i bildningsförbund.

1) Förutom läroböcker även arbetsblad, instruktions- och övningsmateriel, kartböcker, lärarhandledningar, metodiska handledningar, prov och utvärdering, tryckt materiel för programmerad undervisning och undervisning i inlärningsstudios (PU-materiel och IS-litteratur), stil- och exempelsamlingar, studieanvisningar, studieplaner samt tabeller.

2) Diabilder av alla storlekar, ljudband, filmer och videogram.

3) Kartmateriel (exkl kartböcker), tryckta bilder, vidhäftningsmateriel, föremål (t ex uppstoppade djur, stenar) modeller samt preparat.

2.1.2 Kartläggningens inriktning

Utredningens målgrupp har utgjorts av de läromedelsproducenter och importörer som under 1976 sålde läromedel till skolor, kommuner och AMU-centra.

Med utgångspunkt från Skolöverstyrelsens producentregister och efter genomgång och kontroll av olika leverantörsförteckningar, inklusive telefonkatalogens yrkesregister, upprättades en lista över alla företag som under 1976 uppnått en försäljning av minst 5 000 kr för en läromedelstitel. Listan kom att omfatta 120 företag.

Under hösten 1977 tillställdes de 120 företagen en enkät¹ rörande ägandeförhållanden, försäljningsinriktning, kostnadssituation² samt eventuell förekomst av olika slag av samverkan mellan företag. De efterfrågade uppgifterna avsåg framför allt 1976 års förhållanden men i flera frågor inhämtades också motsvarande uppgifter för 1970 och 1973. Enkätens inriktning på företag som var verksamma år 1976 medförde en viss underskattning av verksamheten i branschen under åren 1970 och 1973. Efter kontroll av viktigare företagsnedläggningar/fusioner inom läromedelsområdet under perioden 1970 t o m 1973 har därför vissa uppgifter om berörda företag rekonstruerats. Bl a har för 1970 läromedelsförsäljningen vid Hermods Stiftelse, AB CWK Glerup och Norstedts Skolavdelning inkluderats i den totala läromedelsförsäljningen. Vidare har försäljningsuppgifterna avseende 1973 kompletterats med Hermods och Glerups försäljning. Dessa korrigeringar innebär att den totala läromedelsmarknadens storlek under 1970 och 1973 endast blivit obetydligt underskattad. Möjligen kan fördelningen av läromedelsförsäljningen på olika företagsstorlekkategorier ha blivit något förskjuten. De mindre företagens marknadsandelar år 1970 och 1973 kan därvid ha blivit något underskattade. Vad gäller 1970 och 1973 bör därför sådana fördelningstal tolkas med viss försiktighet.

¹ Enkäten redovisas i bilaga 4.

² Företagens kostnadssituation redovisas i kapitel 3.

I början av 1973 förvärvades Almqvist & Wiksell av Esselte-koncernen. Under större delen av 1973 bedrevs dock verksamheten vid A&W utan samordning med Esselte-koncernen i övrigt. Almqvist & Wiksell har därför för 1973 betraktats som fristående även vid redovisningen av koncernernas marknadsandelar.

Av den valda läromedelsdefinitionen följer att en rad inbördes tämligen olikartade produkter kommit att klassificeras som läromedel. Dessutom gäller att ett läromedel vanligen kan användas endast inom en avgränsad del av undervisningssystemet. Produkternas oenhetlighet och begränsade användningsområden har medfört att särskilt intresse ägnats situationen på olika delmarknader. Den enskilda delmarknaden har härvid definierats med utgångspunkt från uppgifter om läromedlets "typ"- (tryckta läromedel, filmer, övriga AV-läromedel eller demonstrationsmateriel) och användbarhet i viss undervisning (ämne, skolform/stadium/årskurs). I syfte att visa på eventuella regionala olikheter vad gäller val av inköpskälla för läromedel har SPK i samarbete med Kommunsamköp låtit bearbeta inköpsstatistiken avseende 1977 och 1978 för de 15 kommuner som båda åren var anslutna till det s k KLÄD-systemet.

2.2 Företagen

2.2.1 Företagens åldersstruktur och företagsformer

Av de 120 företag som under 1976 saluförde läromedel på den svenska marknaden hade åttio haft sådan försäljning redan på 1960-talet. Övriga fyrtio företag etablerade sig inom läromedelsområdet under 1970-talet. Trots att denna senare företagsgrupp omfattade 33 procent av det totala antalet läromedelsföretag under 1976 så svarade den endast för ca 2 procent av den totala läromedelsförsäljningen under samma år. Förhållandet mellan företagens läromedelsförsäljning och åldersstruktur framgår av tabell 2:1.

Av de företag som under 1970-talet började saluföra läromedel uppnådde endast två under 1976 en läromedelsförsäljning som översteg 1 mkr. Det största av dessa var Studieförlaget, Uppsala, som etablerades under 1975.

Tabell 2:1 Antalet företag fördelat på olika åldersklasser. De olika klassernas andelar av den totala läromedelsförsäljningen under 1976

	Antal då företaget för första gången saluförde läromedel ("åldersklass"):									
	tom 1949	1950-69	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	TOTALT
Antal företag	24	56	12	7	4	3	9	4	1	120
Läromedelsförsäljn 1976, tkr	242 489	111 756	1 203	444	513	566	2 456	2 381	42	361850
Andel av totala läromedelsförs 1976, %	67.0	30.9	0.3	0.1	0.1	0.2	0.7	0.7	0.0	100.0

Tabell 2:2 Antalet företag fördelade på olika företagsformer. De olika företagsformernas andelar av den totala läromedelsförsäljningen (tkr) under 1976.

	Företagsform:								Totalt
	Aktie- bolag	Handels- bolag	Statlig el komm myndighet	Stiftelse	Ek eller ideell förening	Enskild firma	Enskild person	Annan	
Antal företag	73	8	2	5	19	6	5	2 ¹	120
Läromedelsför- säljn 1976, tkr	316 685	562	235	37 554	5 555	870	102	287	361 850
Andel av totala läromedelsförs 1976, %	87.5	0.2	0.1	10.4	1.5	0.2	0.0	0.1	100.0

¹ Elfackets Centrala Yrkesnämnd och Motorbranschens Arbetsgivareförbund

Samtliga de tio företag som under 1976 svarade för en läromedelsförsäljning på mer än 5 mkr var etablerade på läromedelsmarknaden före 1970. Sex av dessa saluförde läromedel redan före 1950.

Verksamheten vid de tio största företagen bedrivs i nio fall i aktiebolagsform och i ett fall - Bokförlaget Natur och Kultur - i form av stiftelse. Av tabell 2:2 framgår bl a att 73 företag under 1976 drevs som aktiebolag, fem som stiftelser och 19 som ekonomiska eller ideella föreningar. Dessa företagsgrupper svarade samma år för ca 87, ca 10 respektive ca 2 procent av den totala läromedelsförsäljningen.

De fem stiftelsernas läromedelsförsäljning under 1976 utgjordes nästan helt av försäljning från Bokförlaget Natur och Kultur (ca 35 mkr) samt Studieförlaget, Uppsala (ca 2 mkr). Tillsammans svarade dessa båda företag för ca 10 procent av de svenska företagens totala läromedelsförsäljning. Av de nitton företag som under 1976 drevs som ekonomiska eller ideella föreningar redovisade endast ett - Verkstädernas förlag - en mer betydande läromedelsförsäljning; ca 4 mkr.

Med undantag för ovan nämnda tre företag bedrevs verksamheten i aktiebolagsform vid alla de trettio företag som under 1976 svarade för den värdemässigt största försäljningen av läromedel.

Bland de 120 företag som under 1976 saluförde läromedel på den svenska marknaden hade sex mindre företag ändrat företagsform vid något tillfälle under sjuttio-talet. Fem företag som redovisades som aktiebolag 1976 hade tidigare varit handelsbolag (2 företag), ekonomisk/ideell förening (1 företag) eller enskild firma (1 företag). Ett företag som 1976 drevs som handelsbolag var tidigare registrerat som enskild firma. Inget av de trettio största läromedelsföretagen under 1976 hade ändrat företagsform under sjuttio-talet.

2.2.2 Ägarförhållanden och företagsförvärv under perioden 1970-1976

Den totala försäljningen (exkl moms) av läromedel uppgick 1976 till ca 362 milj kronor, varav ca 18 milj kronor avsåg exportförsäljning. Sex koncerner svarade för närmare 85 procent av den totala försäljningen medan ett drygt hundratal mindre läromedelsproducenter tillsammans svarade för resterande 15 procent.

Av de större läromedelsproducenterna under 1976 hade Esselte-koncernen den största andelen av den totala läromedelsförsäljningen - ca 45 procent. Motsvarande andelar var för Liber Grafiska AB ca 18 procent, Natur och Kultur ca 10 procent samt Skolförlaget Gävle ca 4 procent. Sveriges Radio och Biblioteksförlaget svarade var-dera för ca 3 procent av den totala läromedelsförsäljningen.

2.2.2.1 Större producenter av läromedel

Esselte AB

Esselte-koncernens läromedelsverksamhet är fördelad på tre helägda dotterföretag; Esselte Studium, AW Läromedel och Kartförlaget GLA. Esselte Studium och AW Läromedel ingår tillsammans med Esselte Distribution i Esselte Läromedel som är en division inom Esselte-koncernen. Kartförlaget GLA tillhör divisionen Esselte Kartförlagen inom samma koncern. Medan AW Läromedel och i synnerhet Esselte Studium saluför breda läromedelssortiment så har Kartförlaget GLA specialiserat sig på kartor och demonstrationsmateriel. Fram till den 1 juni 1972 var huvuddelen av Esselte-koncernens läromedelsverksamhet koncentrerad till AB Läromedelsförlagen som till lika delar ägdes av Esselte AB (via dotterföretaget AB PA Norstedt & Söner) och Albert Bonniers Förlag AB. Vid denna tidpunkt förvärvade Esselte Bonniers andel i AB Läromedelsförlagen som därefter integrerades med Skrivrit AB och Norstedts Skolavdelning i det nybildade helägda dotterbolaget Esselte Studium.

Senare under 1972 förvärvade Esselte samtliga aktier i Asea Education AB och Incentive Lärosystem. Verksamheten vid dessa företag överfördes samtidigt till Esselte Studium. Så skedde även med verksamheten vid LM Ericsson Instruktionsteknik AB efter Esseltes förvärv under 1973.

Esseltes förvärv av Almqvist & Wiksell AB under 1973 medförde att en särskild läromedelsdivision - Esselte Läromedel - tillskapades inom Esselte-koncernen. Läromedelsverksamheten inom det uppköpta företaget överfördes till det nybildade företaget AW Läromedel AB som sidoordnades Esselte Studium inom den nya läromedelsdivisionen. De båda företagen har var för sig egen

produktutveckling och egen försäljningsorganisation. Däremot har lager- och distributionsfunktionerna sammanförts i ett särskilt företag med namnet Esselte Distribution, vilket också ingår i divisionen Esselte Läromedel.

Liber Grafiska AB

Liber Grafiska AB är ett helägt dotterföretag till Statsföretag AB. Läromedelsverksamheten inom företaget är samlad till en särskild division - Liber Läromedel - som bildats genom sammanslagning av Svenska Utbildningsförlaget Liber AB, AB CWK Glee-rups Bokförlag samt Hermods Förlag i Malmö.

Libers läromedelsverksamhet var tidigare koncentrerad till Svenska Utbildningsförlaget Liber AB som ägdes av Allmänna Förlaget, Kooperativa Förbundet och Svenska Kommunförbundet till 50;25 respektive 25 procent. Företaget förvärvade under 1971 alla aktier i AB CWK Glee-rups. Under 1973 övertog AB Statsföretag alla aktierna i Utbildningsförlaget i samband med bildandet av Liber Grafiska AB i vilket Utbildningsförlaget och Glee-rups sammanfördes till en särskild division, Liber Läromedel. Från och med hösten 1975 inordnades även verksamheten vid Hermods Förlag i denna division.

Stiftelsen Bokförlaget Natur och Kultur

Bokförlaget Natur och Kultur är en stiftelse varför ingen ägare förekommer. Företaget har inte gjort något företagsförvärv under sjuttiotalet.

Skolförlaget Gävle AB

Den nuvarande styrelseordföranden innehar aktiemajoriteten i företaget. Företaget har inte gjort något företagsförvärv under sjuttio-talet.

Sveriges Radio AB

Sveriges Radio AB ägs till största delen av olika folkrörelser. Läromedelsverksamhet förekom under 1976 vid Sveriges Radios Företag och vid Sveriges Radio, Utbildningsprogramenheten, vilka var

två avdelningar inom Sveriges Radio AB. Från och med den 1 januari 1978 har ett nybildat helägt dotterföretag - Sveriges Utbildningsradio AB - övertagit Utbildningsprogramenhetens verksamhet.

Biblioteks_förlaget_AB

Alla aktierna i Biblioteks_förlaget ägs av en privatperson. Företaget förvärvade under 1974 hela aktiestocken i kartföretaget Unicart AB som nu drivs som dotterföretag.

2.2.2.2 Övriga läromedelsföretag

Av övriga läromedelsföretag uppnådde endast två en försäljning som 1976 översteg fem miljoner kronor. Det större av dessa - Leif Stegeland Förlag AB - sålde då läromedel för ca 6.3 milj kr. Företaget ägdes helt av dess förlagschef som under 1972 förvärvat det från Gummessons Grafiska Grupp AB. Stegeland förvärvade under 1975 företaget Musik o Skola Förlag AB.

Det andra företaget - Bokförlaget Corona AB - hade under 1976 en läromedelsförsäljning som uppgick till ca 5.4 mkr. Aktiemajoriteten som tidigare innehafts av Förlagshuset Norden avyttrades under 1975 till en privatperson. Under 1977 förvärvade Corona alla aktier i bokbinderiet Carl Svanberg AB, Växjö.

2.2.3 Förekomst av branschblandning

Ett relativt stort antal av de företag som framställer läromedel har huvuddelen av sin verksamhet förlagd till andra produktområden. De avgränsningar som gäller för det av utredningen använda läromedelsbegreppet har vidare inneburit att även mer renodlade läromedelsföretag som Esselte Studium och Liber Läromedel kommit att redovisa en betydande produktion av andra varor än läromedel, huvudsakligen s k hårdvaror och förbrukningsmateriel. Detta medför att homogeniteten i branschen, enligt utredningens avgränsning, blir relativt låg. För de företag som år 1976 hade en läromedelsför-

säljning som översteg 1 mkr svarade läromedlen endast för ca 51 procent av den totala omsättningen. Då det gäller Sveriges Radio har uppgifterna om Sveriges Radios förlag, men ej Sveriges utbildningsprogramenhet, inkluderats i denna siffra. Sveriges Radios utbildningsprogramenhet har ej kunnat uppge någon annan total omsättning än den för hela Sveriges Radio. Inkluderas dessa uppgifter blir bilden av branschblandningen missvisande eftersom enheten mer är att betrakta som ett bolag i en koncern än en avdelning i ett företag. Detta gäller även formellt fr o m år 1978 då enheten tillsammans med TRU fördes över till Sveriges Radios nybildade dotterbolag Utbildningsradion. Uppgifterna om total omsättning för Sveriges Radios förlag avser endast förlaget, vilket är en avdelning inom Sveriges Radio.

Bland företagen med en omsättning på minst 1 mkr år 1976 ingick ett antal större filmföretag, för vilka läromedelsproduktionen endast utgjorde en mycket liten andel av den totala produktionen. Om dessa företag exkluderas höjs homogenitetsgraden till 60 procent för läromedelsföretagen i denna storleksgrupp. Även detta innebär en relativt hög grad av branschblandning.

De marknadsledande företagens verksamhet är i en något större utsträckning inriktad på läromedelsförsäljning. För de fem största läromedelsföretagen år 1976, svarade läromedelsförsäljningen för 74 procent och för de tio största för 71 procent av respektive företagsgrupps totala omsättning.

Av de 27 läromedelsföretag, som år 1976 hade en läromedelsförsäljning på minst 1 mkr, var endast 10 renodlade läromedelsföretag enligt SPK:s läromedelsdefinition. Bland de tio största läromedelsföretagen återfanns fyra av dessa specialiserade företag. Två av dem ingick också bland de fem största läromedelsföretagen.

Den oväntat låga homogenitetsgraden för de största företagen förklaras nästan helt av det läromedelsbegrepp som SPK arbetat med. Inom branschen är en vidare tolkning den vedertagna. Enligt denna skulle hela verksamheten vid de största företagen kunna klassificeras som läromedelsverksamhet. För övriga

större och medelstora företag gäller i flertalet fall att läromedelsframställningen utgör en mindre del av en allmän förlagsverksamhet.

De uppgifter om läromedelsbranschens homogenitet som här redovisats skulle, med en mer strikt definition av de juridiska företagsenheter, kunna sägas innebära överskattningar. I ett par fall har, som tidigare nämnts, större läromedelsproducenter endast lämnat uppgifter för administrativa enheter som ej är fristående juridiska personer. Om uppgifterna för den totala omsättningen i dessa fall följt den juridiska avgränsningen hade graden av branschblandning blivit avsevärt högre. Vidare finns det bland företagen med en läromedelsomsättning på mindre än 1 mkr år 1978 flera stora företag och organisationer, vars läromedelsproduktion endast utgör en mycket marginell del av den totala verksamheten. Bland dessa kan nämnas Svenska Arbetsgivareföreningen, Konsumentverket, Svenska Unilever och Dagens Nyheter. I den mån företag av detta slag i sin helhet inkluderas i ett homogenitetsmått för hela branschen, kommer detta att sjunka under de 50 procent som redovisades för företag med en läromedelsförsäljning som år 1976 uppgick till minst 1 mkr.

2.2.4 Vertikal och horisontell integration

Inom läromedelsbranschen förekommer vertikal integration endast i en mycket begränsad utsträckning. Läromedelsföretagen sköter själva den redaktionella verksamheten och marknadsföringen medan tryckning och distribution vanligtvis lämnas över till andra företag. I vissa mindre förlag sker dock tryckningen inom det egna företaget, varför dessa kan anses ha en högre integration av de olika produktionsfaserna. Då det gäller tryckningen använder sig läromedelsföretagen inom Esselte och Liber i första hand av tryckerier inom respektive koncern.

Distributionen ligger i många fall utanför själva läromedelsföretaget, medan andra företag själva sköter lagerhållning och distribution. Företager inom Esseltekoncernen använder sig av ett koncernbolag - Esselte Distribution - för denna typ av tjänster.

Den höga koncentrationen av läromedelsförsäljningen till ett fåtal stora företag kan ses som resultatet av en tämligen långtgående horisontell integration. Förekomsten av stordriftsfördelar inom läromedelsverksamheten främst vad avser lager och distribution samt marknadsföring (se kap 3), har medfört att det varit lönsamt att föra samman producenterna till relativt stora företagsenheter genom förvärv och fusioner (se avsnittet 2.2.2 om företagsförvärv). En annan drivkraft bakom denna utveckling har varit en strävan hos de största företagen att skaffa sig den breda uppsättning komplementära produkter de idag har.

2.2.5 Samarbete

Inom läromedelsbranschen har de flesta större företagen kontakter och andra slag av informellt samarbete med ett stort antal företag och organisationer. Ett mer formaliserat samarbete mellan olika företag och intressenter förekom år 1976 endast i en relativt begränsad omfattning. Här behandlas ej samarbete av det slag som sker inom läromedelsföretagens branschorganisation. Inte heller tas här upp den form av samarbete med myndighet som erhållande av produktionsstöd från SIL kan sägas utgöra. Läromedelsföretagens utnyttjande av distributionsföretaget Seelig & Co behandlas vidare ej här utan i avsnittet om distributionskanaler.

En samverkan avseende försäljning, orderbehandling och dataproduktion förekom tidigare mellan ett antal läromedelsproducenter (Liber, Natur och Kultur samt Skolförlaget) inom ramen för Lärarcentrum. Samarbetet i denna form upphörde i och med 1977 års utgång.

Förutom samarbetet inom Lärarcentrum uppgav 25 företag att de hade formaliserat samarbete i någon form på läromedelsområdet. Av dessa tillhörde 11 storleksgruppen med en omsättning på minst 1 mkr år 1976 och däribland fanns 3 av de 5 största företagen. Drygt hälften som har samarbetsavtal har samarbete inom flera områden och/eller med flera intressenter.

I endast ett fall förekom samverkan då det gällde inköp. Det rör sig här dock inte om något egentligt läromedelsföretag utan Konsumentverket, som samordnar vissa inköp med andra myndigheter. Ett visst formaliserat samarbete förekom vad gäller forskning och pedagogiskt utvecklingsarbete. Bland annat uppgav fyra företag samarbete med olika statliga organ, däribland SÖ och RPH-centralerna. I ett par fall förekom samarbete med andra läromedelsföretag.

Samarbetet inom tillverkningsområdet (exkl legotillverkning) avsåg endast i tre fall samarbete med andra läromedelsföretag och i ett fall med annat koncernbolag.

Vad avser distribution och lagerhållning förekom samarbete mellan koncernbolag inom Esselte-koncernen, som har ett särskilt företag för detta ändamål - Esselte Distribution. Mellan filmbolag förekom vidare i ett par fall samarbete på detta område.

Då det gäller marknadsföring fanns det i Sverige år 1976 knappast något samarbete mellan läromedelsföretag utanför Lärarcentrum. I flera fall rörde det sig om företag med specialinriktning som samarbetade med företag på andra områden, i ett par fall bokförlag med allmän inriktning. Utomlands samarbetade i ett fall två läromedelsföretag i marknadsföringsfrågor via ett gemensamt ägt utländskt bolag

2.2.6 Branschorganisationer

Föreningen Svenska Läromedelsproducenter (FSL) är läromedelsföretagens branschorganisation. Som medlemmar i föreningen ingår närmare femtio läromedelsföretag, vilka omsättningsmässigt svarar för mer än 90 procent av branschen vad gäller de produktgrupper som omfattas av denna utredning. FSL arbetar i fyra sektioner, där varje sektion har en viss produktionsinriktning. Sektion 1 organiserar företag som producerar tryckta läromedel, sektion 2 övriga slags läromedel (t ex strukturell materiel och laborationsmateriel), sektion 3 skolinredningar och sektion 4 företag som är inriktade på förskola, förbrukningsartiklar, tjänster (t ex av utbildningskonsulenter), förnödenheter m m.

Det är endast företagen i sektion 1 och i viss mån sektionerna 2 och 4 som framställer läromedel enligt den av utredningen uppställda definitionen. På produkterna inom sektion 1, tryckta läromedel och AV-läromedel, ställer olika myndigheter och avnämare krav och har önskemål i en avsevärt större utsträckning än på produkterna inom de andra sektionerna. Arbetet inom FSL är därför till betydande del inriktat på produktgrupperna inom sektion 1.

FSL är remissinstans i läromedelsfrågor och arrangerar regelbundet utställningar och mässor. Vidare har FSL hösten 1977 vidareutvecklat sitt läromedelsregister till en stadieorienterad läromedelsregister och ett beställningssystem för läromedel.

I detta sammanhang bör även nämnas Eurodidac, en internationell organisation som verkar för informationsutbyte mellan medlemmarna. I organisationen ingår omkring 500 västeuropeiska läromedelsföretag, däribland ett tjugotal svenska, och ett fyrtiotal öst- och utomeuropeiska läromedelsföretag. Vidare anordnar sammanslutningen en kontinuerligt återkommande läromedelsmässa, Didacta.

På det audiovisuella området finns det i Sverige en ideell förening - Audiovisuella sällskapet - som årligen anordnar konferenser.

2.2.7 Produktstrukturen

På läromedelsmarknaden finns det ett mycket stort utbud av olika slags artiklar. Produkterna konkurrerar i varierande utsträckning med varandra. Inom en viss delmarknad kan t ex ett AV-hjälpmedel fungera som ett substitut till tryckta läromedel, medan ett AV-hjälpmedel på en annan delmarknad endast kan användas tillsammans med ett tryckt läromedel. Då det gäller tryckta läromedel kan många artiklar inte användas separat utan är avsedda att endast användas tillsammans med en annan artikel. Den minsta enhet som är relevant att betrakta som en produkt från konkurrenssynpunkt är därför en studiesats eller en sk läromedelstitel. En sådan sats består vanligen av en huvudbok, lärarhandledning, arbetsböcker och AV-materiel. På många delmarknader finns det ett mycket rikligt utbud av produkter i denna bemärkelse¹ men samtidigt gäller att utbudet på mindre delmarknader med litet elevunderlag är mer begränsat. Brist på läromedel råder t o m på vissa små delmarknader. En läromedelstitel kan vara avsedd för enbart en årskurs eller för ett helt stadium. Det är därför missvisande att betrakta varje ämne som en homogen delmarknad. Inom varje ämne kan snarast varje stadium i den mån ett ämne förekommer på alla stadier uppfattas som en avgränsad marknad. Med detta synsätt finns det ungefär 300 olika delmarknader för läromedel. Inom 85 av dessa finns mindre än 3 läromedelstitlar att välja på och därav finns det i 54 fall endast en titel. Det finns dock inte något skäl att a priori anta att läromedelsbehovet i ett "litet" ämne inte blir väl tillgodosett av en läromedelstitel.

¹ En kartläggning av utbudet i engelska, som för utredningens räkning gjorts av FSL:s kansli, redovisas i bilaga 7.

2.2.8 Distributionskanaler

Huvuddelen av de tryckta läromedlen eller ungefär 75 procent såldes år 1976 via bokhandeln. Återstoden, 25 procent, gick enligt ULÄ:s kostnadsstudie¹ direkt från förlagen till kommunerna. Som direktförsäljning räknas här även den försäljning som gick via Kommunsamköp.

Flera läromedelsföretag sköter själva sin lagerhållning och distribution. Detta gäller bland annat Natur och Kultur, Skolförlaget Gävle, Stegeland och Medium. Esselte Studium och AW Läromedel anlitar huvudsakligen Esselte Distribution inom samma koncern. Bokförlaget Corona använder sig av Nordiska Bokhandeln för sin distribution.

Seelig & Co, som är ett service- och distributionsorgan till bokhandeln, utnyttjas av läromedelsföretagen i varierande utsträckning. Bland de större läromedelsföretagen kan nämnas Biblioteks förlaget, som har hela sin distribution och lagerhantering hos Seelig och även låter Seelig sköta ordermottagningen. Andra större företag som låter Seelig ta hand om hela sin distribution är Sveriges Radios förlag och Sveriges Radios Utbildningsprogramenhet (ingår numera i Utbildningsradion (UR)). Vidare sköter för närvarande Seelig huvuddelen av Liber Läromedels distribution och lagerhållning. Även då det gäller Esselte Studium och AW Läromedel svarar Seelig för en viss del av den distribution som går via bokhandeln.

¹ Kommande delrapport från ULÄ.

2.3 Läromedelsförsäljningens storlek och sammansättning

2.3.1 Total läromedelsförsäljning

Under 1976 uppnådde fem företag en läromedelsförsäljning på minst 15 mkr, tjugotvå företag sålde läromedel för minst 1 mkr men mindre än 15 mkr och nittiotre företag sålde för mindre än 1 mkr. I tabell 2:3 benämns dessa företagskategorier "stora företag", "medelstora företag" respektive "mindre företag". För åren 1970 och 1973 innefattar kategorierna "stora företag" och "medelstora företag" de tjugosju företag (fem plus tjugotvå) som under respektive år svarade för den värdemässigt största försäljningen av läromedel. Denna klassning har valts för att skapa direkt jämförbarhet mellan de båda företagskategoriernas försäljningsandelar under olika år.

Tabell 2:3 Företagens totala försäljning av läromedel under 1970, 1973 och 1976 (löpande priser, exkl moms). Klassindelning enligt respektive års försäljningstal

Typ av företag	1970			1973			1976		
	Antal företag	Total försäljn (tkr)	Andel %	Antal företag	Total försäljn (tkr)	Andel %	Antal företag	Total försäljn (tkr)	Andel %
Större	5	161 127	66.3	5	200 248	72.6	5	275 412	76.1
Medelstora	22	75 808	31.2	22	67 510	24.5	22	73 817	20.4
Mindre	65	6 038	2.5	78	7 953	2.9	93	12 621	3.5
Föret tot	92	242 973	100.0	105	275 711	100.0	120	361 850	100.0

Det framgår att den totala årsförsäljningen mätt i löpande priser ökat med ca 50 procent under perioden 1970-1976 (ca 243 mkr mot ca 362 mkr 1976). Trots att det inte finns några helt tillförlitliga uppgifter om prisutvecklingen på läromedel under denna period tyder mycket på att någon nämnvärd volymmässig ökning inte ägt rum under perioden. Under de aktuella åren steg t ex bokprisindex med ca 59 procent samtidigt som totala KPI steg med ca 67 procent.

De fem största läromedelsföretagen under 1976 hade en sammanlagd marknadsandel på ca 76 procent. Denna andel överträffade marknadsdelen för de fem största företagen under 1970 med ca 10 procentenheter. Mellan samma år minskade de medelstora företagens marknadsandel i motsvarande mån.

De större företagens ökade marknadsandel måste bedömas mot bakgrund av att de större företagens organisation och sammansättning undergick betydande förändringar mellan 1970 och 1976. De fem företag som hade störst läromedelsförsäljning under 1970 var AB Läromedelsförlagen (ca 74 mkr), Almqvist & Wiksell Förlag AB (ca 31 mkr), Norstedts Skolavdelning (ca 22 mkr), Hermods Stiftelse (ca 18 mkr) samt AB CWK Gleerups Förlag (ca 16 mkr). AB Läromedelsförlagen och Norstedts Skolavdelning gick, som tidigare nämnts, under 1972 samman i det nybildade företaget Esselte Studium. Året därefter förvärvade Esselte-koncernen samtliga aktier i Almqvist & Wiksell vars läromedelsverksamhet överfördes till ett nybildat företag - AW Läromedel - som sidoordnades Esselte Studium under Esselte Läromedel, en division inom Esselte AB.

AB CWK Gleerups Förlag förvärvades år 1971 av Svenska Utbildningsförlaget Liber AB. Verksamheten vid de båda företagen sammanfördes under 1973 till en särskild division - Liber Läromedel - inom Liber Grafiska AB. Till denna division fördes under 1975 även läromedelsverksamheten vid Hermods, som samma år förvärvats av Liber Grafiska AB.

Verksamheten vid de fem läromedelsföretag som uppnådde störst försäljning under 1970 kom således under de efterföljande åren att koncentreras till tre företag. Av dessa företag ingick två - Esselte Studium och AW Läromedel - i Esselte-koncernen.

Under 1976 utgjordes de fem försäljningsmässigt största läromedelsföretagen av Esselte Studium (ca 126 mkr), Liber Läromedel (ca 64 mkr), AW Läromedel (ca 35 mkr), Natur och Kultur (ca 35 mkr) samt Skolförlaget (ca 15 mkr). Försäljningstalen för 1976 innebar

att Natur och Kultur uppnått ett mer än dubbelt så stort försäljningsvärde som det företaget redovisade 1970 (ca 35 mkr 1976 mot ca 16 mkr 1970). Företaget ökade därmed sin marknadsandel från ca 6 procent 1970 till ca 10 procent 1976. Trots en nominell ökning av försäljningsvärdet med ca 38 procent minskade Skolförlagets marknadsandel mellan samma år från ca 5 till ca 4 procent.

Som följd av sjuttiotalets tilltagande koncentration av läromedelsförsäljningen till fyra större företag minskade de "medelstora" företagens marknadsandel från ca 31 procent 1970 till ca 20 procent 1976. Verksamheten vid tre av de företag som under 1970 klassats som medelstora hade under 1976 tillfallit företagsgruppen "större företag" medan tre av de medelstora företagen under 1970 kommit att tillhöra gruppen "mindre företag" under 1976. Av de sex företag som jämfört med 1970 tillfördes gruppen "medelstora företag" under 1976 var två nybildade medan fyra utgjordes av företag som under 1970 klassats som "mindre företag" - Sveriges Radios Förlag, Ehrlingförlagen, Studentlitteratur och Psykologiförlaget. Sexton företag klassades som medelstora under såväl 1970 som 1976. Mellan 1970 och 1976 ökade de sexton "identiska" företagen sin marknadsandel från ca 13 till ca 18 procent (ca 32 mkr 1970 mot ca 64 mkr 1976). Dessa företags ökande marknadsandel har inneburit en återhållande kraft för de fyra storföretagens expanderande försäljning under sjuttiotalet.

I tabell 2.4 sammanfattas de tio största företagens marknadsandelar under vart och ett av åren 1970, 1973 och 1976. Marknadsandelarna redovisas dels för respektive företag, dels också sammantaget för företagen i fallande storleksordning (aggregerat).

Tabell 2:4. De tio största läromedelsföretagens andelar av den totala läromedelsförsäljningen under 1970, 1973 och 1976. Storleksindelning enligt respektive företags totala läromedelsförsäljning under de olika åren.

Nr	1970 Företag	Marknads- andel		1973 Företag	Marknads- andel		1976 Företag	Marknads- andel	
		%	Aggr		%	Aggr		%	Aggr
1	AB Läromedelsförlagen	30.3	30.3	Esselte Studium	34.6	34.6	Esselte Studium	34.9	34.9
2	Almqvist & Wiksell	12.9	43.2	Utb.förl Liber/Gleerups	11.8 ¹	46.4	Liber Läromedel	17.7	52.6
3	Norstedts Skolavdeln	9.1	52.3	Almqvist & Wiksell	10.4	56.8	AW Läromedel	9.7	62.3
4	Hermods	7.5	59.8	Hermods	8.5	65.3	Natur och Kultur	9.6	71.9
5	Gleerups	6.5	66.3	Natur och Kultur	7.3	72.6	Skolförlaget	4.2	76.1
6	Natur och Kultur	6.4	72.7	Skolförlaget	4.8	77.4	SR, utb.progr.enh	3.0	79.1
7	Utbildningsförlaget Liber	6.2	78.9	SR, utb.progr.enheten	4.2	78.8	Biblioteksförlaget	2.9	82.0
8	Skolförlaget	4.6	83.5	Biblioteksförlaget	3.0	84.6	Stegelands	1.7	83.7
9	SR, utbildn.program- enheten	3.3	86.8	Stegelands	1.5	86.1	Corona	1.5	85.2
10	Biblioteksförlaget	3.0	89.8	Verkstädernas Förlag	1.3	87.4	Verkstädernas Förl	1.2	86.4

¹ Gleerups var under 1973 ett helägt dotterföretag till Utbildningsförlaget Liber med egen läromedelsförsäljning. På grund av svårigheter att i efterhand skilja ut Gleerups försäljningssiffror från Utb.förlaget har företagen här redovisats sammantagna.

Läromedelsförsäljningens tilltagande koncentration till de allra största företagen framgår av att samtidigt som de fem största företagens sammanlagda marknadsandel mellan 1970 och 1976 ökat från ca 66 procent till ca 76 procent så har de sju största företagens marknadsandel ökat avsevärt mindre mellan de båda åren (ca 79 procent 1970 mot ca 82 procent 1976). De tio största företagens sammanlagda marknadsandel har t o m minskat något; från ca 90 procent 1970 till ca 86 procent 1976.

Utvecklingen mot ökad koncentration på läromedelsmarknaden blir ännu mer tydlig om man studerar försäljningsutvecklingen 1970-1976 på koncernnivå. Av tabell 2:5 framgår att de fem största läromedelskoncernerna 1976 svarade för drygt 80 procent av läromedelsförsäljningen medan motsvarande andel 1970 uppgick till ca 73 procent. Mellan samma år ökade de tre största koncernerna sin marknadsandel med ca 13 procentenheter (ca 73 procent 1976 mot ca 60 procent 1970).

Tabell 2:5. De fem största koncernernas andelar av den totala läromedelsförsäljningen under 1970, 1973 och 1976. Storleksindelning enligt respektive koncerns totala läromedelsförsäljning under de olika åren.

Nr	Koncern	Marknads- andel		Nr	Koncern	Marknads- andel		Nr	Koncern	Marknads- andel	
		%	Aggr			%	Aggr			%	Aggr
1	Esselte ¹	39.9	39.9	1	Esselte ¹	35.4	35.4	1	Esselte ¹	45.6	45.6
2	Almqvist & Wiksell	12.9	52.8	2	Utb.förlaget Liber ²	11.8	47.4	2	Liber Grafiska ²	17.7	63.3
3	Hermods	7.5	60.3	3	Almqvist & Wiksell	10.4	57.8	3	Natur och Kultur	9.6	72.9
4	Gleerups	6.5	66.8	4	Hermods	8.5	66.3	4	Skolförlaget	4.2	77.1
5	Natur och Kultur	6.4	73.2	5	Natur och Kultur	7.3	73.6	5	Sveriges Radio ³	3.5	80.6

¹ Här inräknas AB Läromedelsförlagen, som 1970 ägdes av Esselte (50 %) och Bonnier (50 %), Norstedts Skolavdelning och Kartförlaget GLA

¹ Esselte Studium och GLA
² Utb.förlaget och Gleerups

¹ Esselte Studium, AW Läromedel och GLA
² Liber Läromedel
³ SR, Utb.programenheten och SR Förlag

2.3.2 Inhemsk läromedelsförsäljning

Av de svenska företagens totala läromedelsförsäljning under 1970, 1973 och 1976 gick ca 98, ca 98 respektive ca 95 procent till svenska avnämare medan övrig försäljning avsåg export¹⁾. I tabellerna 2:6-2:8 redovisas olika företagskategoriers, företags respektive koncerners andelar av den inhemska läromedelsmarknaden för de tre undersökta åren. Skolförlaget har för 1976 klassats som "större företag" trots att företagets försäljning till svenska avnämare (14.9 mkr) understeg 15 mkr. I övrigt har företagen klassats som "större", "medelstora" eller "mindre" enligt samma principer som tillämpats i avsnitt 2.3.1 ovan.

Tabell 2:6 Företagens försäljning av läromedel till inhemska avnämare under 1970, 1973 och 1976 (löpande priser, exkl moms). Klassindelning enligt företagens försäljning till inhemska avnämare under respektive år.

Typ av företag	1970			1973			1976		
	Antal företag	Total försäljning (tkr)	Andel %	Antal företag	Total försäljning (tkr)	Andel %	Antal företag	Total försäljning (tkr)	Andel %
Större	5	156 074	65.8	5	194 405	72.2	5	258 726	75.2
Medelstora	22	75 352	31.7	22	66 835	24.9	22	73 321	21.3
Mindre	65	5 992	2.5	78	7 897	2.9	93	12 013	3.5
Företagen totalt	92	237 418	100.0	105	269 137	100.0	120	344 060	100.0

En jämförelse av tabellerna 2:4 och 2:7 visar på god överensstämmelse mellan företagens totala respektive inhemska försäljningsandelar. Att dessa även gäller på koncernnivå

¹ Exportens storlek och sammansättning redovisas i avsnitt 2.4.

Tabell 2:7. De tio största företagens andelar av läromedelsförsäljningen till inhemska avnämare under 1970, 1973 och 1976. Storleksindelning enligt företagens försäljning till inhemska avnämare under de olika åren.

Nr	1970 Företag	Marknads- andel		1973 Företag	Marknads- andel		1976 Företag	Marknads- andel	
		%	Aggr		%	Aggr		%	Aggr
1	AB Läromedelsförlagen	30.4	30.4	Esselte Studium	33.4	33.4	Esselte Studium	32.6	32.6
2	Almqvist & Wiksell	13.3	43.7	Utb.förl Liber/Gleerups ¹	12.1	45.5	Liber Läromedel	18.4	51.0
3	Norstedts Skolavdeln	7.7	51.4	Almqvist & Wiksell	10.5	56.0	Natur och Kultur	10.0	61.0
4	Hermods	7.7	59.1	Hermods	8.7	64.7	AW Läromedel	9.9	70.9
5	Gleerups	6.7	65.8	Natur och Kultur	7.5	72.2	Skolförlaget	4.3	75.2
6	Natur och Kultur	6.6	72.4	Skolförlaget	4.9	77.1	SR, utb.-progr.enheten	3.1	78.3
7	Utbildn.förlaget Liber	6.4	78.8	SR, Utb.progr.enheten	4.3	81.4	Biblioteksförlaget	3.0	81.3
8	Skolförlaget	4.6	83.4	Biblioteksförlaget	3.1	84.5	Stegelands	1.8	83.1
9	SR, Utb.progr.enheten	3.4	86.8	Stegelands	1.5	86.0	Corona	1.5	84.6
10	Biblioteksförlaget	3.1	89.9	Verkstädernas Förlag	1.3	87.3	Verkstädernas Förlag	1.2	85.8

¹ Gleerups var under 1973 ett helägt dotterföretag till Utbildningsförlaget Liber med egen läromedelsförsäljning. På grund av svårigheter att i efterhand skilja ut Gleerups försäljningssiffror från Utbildningsförlagets har företagen här redovisats sammantagna.

Tabell 2:8. De fem största koncernernas andelar av läromedelsförsäljningen till inhemska avnämare under 1970, 1973 och 1976. Storleksindelning enligt respektive koncerns läromedelsförsäljning till inhemska avnämare under de olika åren.

Nr	1970			1973			1976		
	Koncern	Marknads- andel %	Aggr	Koncern	Marknads- andel %	Aggr	Koncern	Marknads- andel %	Aggr
1	Esselte ¹	38.7	38.7	Esselte ¹	34.2	34.2	Esselte ¹	43.6	43.6
2	Almqvist & Wiksell	13.3	52.0	Utb.förlaget Liber ²	12.1	46.3	Liber Grafiska ²	18.4	62.0
3	Hermods	7.7	59.7	Almqvist & Wiksell	10.5	56.8	Natur och Kultur	10.0	72.0
4	Gleerups	6.7	66.4	Hermods	8.7	65.5	Skolförlaget	4.3	76.3
5	Natur och Kultur	6.6	73.0	Natur och Kultur	7.5	73.0	Sveriges Radio	3.6	79.9

¹ Här inräknas AB Läromedelsförlagen, som 1970 ägdes av Esselte (50%) och Bonniers (50%), Norstedts Skolavdelning och GLA

¹ Esselte Studium och GLA
² Utb.förlaget och Gleerups

¹ Esselte Studium, AV Läromedel och GLA
² Liber Läromedel
³ Utbildn.programenheten och SR Förlag

framgår av tabellerna 2:5 och 2:8. Esselte-koncernen utgör i viss mån ett undantag. På grund av koncernens betydande utlandsförsäljning har andelarna av den totala läromedelsförsäljningen kommit att bli någon eller ett par procentenheter större än motsvarande andelar av den inhemska läromedelsförsäljningen. Vidare kan noteras att Natur och Kulturs starka försäljningsexpansion under sjuttio-talet bl a inneburit att företaget under 1976 uppnått en större andel av den inhemska läromedelsförsäljningen än AW Läromedel.

2.3.3 Försäljning på den svenska marknaden av olika slags läromedel

I tabell 2:9 redovisas företagens läromedelsförsäljning till inhemska avnämare. Försäljningen har fördelats på de fyra undersökta läromedelskategorierna och för varje kategori anges även hur många företag som salufört detta slags läromedel under året ifråga. Vidare anges de olika läromedelskategoriernas andelar av den totala inhemska försäljningen.

Tabell 2:9. Företagens inhemska försäljning av olika slags läromedel under 1970, 1973 och 1976 (löpande priser, exkl moms)

Läromedels- kategori	1970			1973			1976		
	Antal föret	Försäljn (tkr)	Andel %	Antal föret	Försäljn (tkr)	Andel %	Antal föret	Försäljn (tkr)	Andel %
Tryckta läromedel	77	204 681	86.2	86	233 634	86.8	102	295 830	86.0
Filmer	11	4 400	1.9	14	8 163	3.0	17	12 411	3.6
Övriga AV- läromedel	32	9 095	3.8	36	13 353	5.0	43	15 956	4.6
Demonstr.- materiel	12	19 242	8.1	14	13 987	5.2	16	19 863	5.8
Läromedel totalt	92	237 418	100.0	105	269 137	100.0	120	344 060	100.0

Av tabellen framgår att de tryckta läromedlens relativa betydelse i stort sett varit oförändrad under de tre åren. Cirka 86 procent av den totala inhemska läromedelsförsäljningen har under såväl 1970, 1973 som 1976 avsett tryckta läromedel. Demonstrationsmaterielens relativa betydelse har minskat något mellan 1970 och 1976 medan AV-läromedlens relativa betydelse ökat i motsvarande mån. Vad gäller filmer måste dock slutsatsen tolkas med förbehållet att flera av de största filmföretagen haft betydande svårigheter att göra tillförlitliga uppskattningar av sina inkomster av skolfilmsproduktion och -uthyrning under 1970 och 1973.

2.3.3.1 Tryckta läromedel

Den under sjuttio-talet ökade koncentrationen på läromedelsmarknaden är i huvudsak ett resultat av utvecklingen inom delmarknaden för tryckta läromedel. Under 1970 svarade de tre största koncernerna där för ca 57 procent av den inhemska försäljningen av tryckta läromedel. Denna andel hade, till följd av fusioner och företagsköp, under 1976 ökat till ca 73 procent, en ökning med ca 16 procentenheter. Som framgår av tabell 2:12 kan ökningen helt förklaras av Esselte- och Liber-koncernernas tillväxt.

Räknat på företagsnivå erhålls en något annorlunda bild av koncentrationsutvecklingen inom delmarknaden. Enligt tabell 2:10 har de fem "större företagen" ökat sin marknadsandel med ca 5 procentenheter (från ca 72 till ca 77) mellan 1970 och 1976. Under samma period har de medelstora företagen minskat från ca 26 till ca 20 procent.

De tio största läromedelsföretagen inom delmarknaden redovisas i tabell 2:11. Speciellt kan noteras att det "mellan-skikt" med fem företag som under 1970 hade marknadsandelar av storleksordningen 5-10 procent, inte längre existerade under 1976.

Tabell 2:10 Företagens inhemska försäljning av tryckta läromedel under 1970, 1973 och 1976 (löpande priser, exkl moms). Klassindelning enligt företagens försäljning av tryckta läromedel till inhemska avnämare under respektive år.

Typ av företag	1970			1973			1976		
	Antal föret	Försäljn (tkr)	Andel %	Antal föret	Försäljn (tkr)	Andel %	Antal föret	Försäljn (tkr)	Andel %
Större	5	147 687	72.1	5	172 422	73.8	5	229 030	77.4
Medelstora	22	54 199	26.5	22	57 208	24.5	22	59 977	20.3
Mindre	50	2 795	1.4	59	4 004	1.7	75	6 823	2.3
Företagen totalt	77	204 681	100.0	86	233 634	100.0	102	295 830	100.0

AB Läromedelsförlagen uppnådde under 1970 en marknadsandel på ca 34 procent. Samma år hade Almqvist & Wiksell en marknadsandel på ca 15 procent medan Utbildningsförlaget Liber och Natur och Kultur svarade för vardera 7 procent. Esselte Studium - som bildats genom en sammanslagning av bl a AB Läromedelsförlagen och Norstedts Skolavdelning - innehade under 1973 och 1976 en marknadsandel på 31-32 procent. Genom Libers förvärv av Hermods och Gleerups lades grunden för Liber Läromedels kraftiga expansion i mitten av sjuttioalet. Liber Läromedel uppnådde under 1976 en marknadsandel på ca 20 procent. Samma år svarade AW Läromedel och Natur och Kultur vardera för en marknadsandel på ca 11 procent. För Natur och Kultur innebar detta en påtagligt ökad marknadsandel medan det för AW Läromedel innebar en viss tillbakagång.

Tabell 2:11. De tio största företagens andelar av den inhemska försäljningen av tryckta läromedel under 1970, 1973 och 1976. Storleksindelning enligt respektive företags inhemska försäljning av tryckta läromedel under de olika åren.

Nr	1970 Företag	Marknads- andel		1973 Företag	Marknads- andel		1976 Företag	Marknads- andel	
		%	Aggr		%	Aggr		%	Aggr
1	AB Läromedelsförlagen	33.8	33.8	Esselte Studium	31.6	31.6	Esselte Studium	31.1	31.1
2	Almqvist & Wiksell	14.7	48.5	Utb.förl Liber/Gleerups ¹	13.1	44.7	Liber Läromedel	20.2	51.3
3	Hermods	8.9	57.4	Almqvist & Wiksell	11.2	55.9	AW Läromedel	10.8	62.1
4	Gleerups	7.7	65.1	Hermods	10.1	66.0	Natur och Kultur	10.7	72.8
5	Utbildn.förlaget Liber	7.0	72.1	Natur och Kultur	7.8	73.8	Skolförlaget	4.7	77.5
6	Natur och Kultur	7.0	79.1	Skolförlaget	5.1	78.9	Biblioteksförlaget	3.4	80.9
7	Skolförlaget	5.0	84.1	SR, utb.progr.enheten	4.7	83.6	SR, utb.progr.enheten	3.3	84.2
8	SR, utb.progr.enheten	3.7	87.8	Biblioteksförlaget	3.5	87.1	Stegelands	1.9	86.1
9	Biblioteksförlaget	3.5	91.3	Stegelands	1.6	88.7	Corona	1.6	87.7
10	Stegelands	1.1	92.4	Verkstädernas Förlag	1.5	90.2	Verkstädernas Förlag	1.4	89.1

¹ Gleerups var under 1973 ett helägt dotterföretag till Utbildningsförlaget Liber med egen läromedelsförsäljning. På grund av svårigheter att i efterhand skilja ut Gleerups försäljningssiffror från Utbildningsförlagets har företagen här redovisats sammantagna.

Tabell 2:12. De fem största koncernernas andelar av den inhemska försäljningen av tryckta läromedel under 1970, 1973 och 1976. Storleksindelning enligt respektive koncerns inhemska försäljning av tryckta läromedel under de olika åren.

Nr	1970 Koncern	Marknads- andel		1973 koncern	Marknads- andel		1976 Koncern	Marknads- andel	
		%	Aggr		%	Aggr		%	Aggr
1	Esselte ¹	33.8	33.8	Esselte ¹	31.6	31.6	Esselte ¹	41.8	41.8
2	Almqvist & Wiksell ¹	14.7	48.5	Utb.förlaget Liber ²	13.1	44.7	Liber Grafiska ²	20.2	62.0
3	Hermods	8.9	57.4	Almqvist & Wiksell	11.2	55.9	Natur och Kultur	10.7	72.7
4	Gleerups	7.7	65.1	Hermods	10.1	66.0	Skolförlaget	4.7	77.4
5	Natur och Kultur	7.0	72.1	Natur och Kultur	7.8	73.8	Sveriges Radio ³	3.9	81.3

¹ Här inräknas AB Läromedelsförlagen, som 1970 ägdes av Esselte (50%) och Bonniers (50%).

¹ Esselte Studium
² Utb.förlaget och Gleerups

¹ Esselte Studium och AW Läromedel
² Liber Läromedel
³ Utb.programenheten och SR Förlag

Av de fyra företag som under 1976 uppnådde en marknadsandel på mer än 10 procent tillhörde två - Esselte Studium och AW Läro-medel - samma koncern. Koncentrationsutvecklingen på koncern-nivå redovisas i tabell 2:12.

Mellan åren 1970 och 1976 ökade Esselte-koncernens marknadsandel från ca 34 till ca 42 procent, framför allt beroende på förvärvet av Almqvist & Wiksell. Liber-koncernen har huvudsakligen på grund av förvärven av Hermods och Gleeerups, ökat sin marknadsandel mellan samma år från ca 7 till ca 20 procent.

2.3.3.2 Filmer

Företagens inkomster av försäljning och uthyrning av skolfilmer uppgick under 1976 till ca 12 mkr. Delmarknaden dominerades av specialiserade filmföretag som i de flesta fall hade huvuddelen av sin produktion och försäljning riktad mot andra avnämargrupper än skolan. Försäljningstalen för 1970 och 1973 har därför ofta endast kunnat anges till ungefärliga belopp. Av denna anledning bör uppgifterna för dessa båda år tolkas med viss reservation.

Tabell 2:13 Företagens inkomster av inhemsk försäljning och uthyrning av filmer under 1970, 1973 och 1976 (löpande priser, exkl moms). Klassindelning enligt företagens inkomster av inhemsk försäljning och uthyrning av filmer under respektive år.

Typ av företag	1970			1973			1976		
	Antal företag	Försäljn o uthyrn-inkomster (tkr)	Andel %	Antal företag	Försäljn o uthyrn-inkomster (tkr)	Andel %	Antal företag	Försäljn o uthyrn-inkomster (tkr)	Andel %
Företag 1-5	5	3 838	87.2	5	7 137	87.4	5	9 828	79.2
Företag 6-10	5	544	12.4	5	964	11.8	5	2 392	19.3
Övriga företag	1	18	0.4	4	62	0.8	7	191	1.5
Företagen totalt	11	4 400	100.0	14	8 163	100.0	17	12 411	100.0

Tabell 2:14. De fem största företagens andelar av inkomsterna från inhemska försäljning och uthyrning av filmer under 1970, 1973 och 1976. Storleksindelning enligt företagens inkomster från inhemska försäljning och uthyrning av filmer under de olika åren.

Nr	1970		1973		1976		Marknads- andel		
	Företag	Marknads- andel %	Aggr	Företag	Marknads- andel %	Aggr	Företag	Aggr	
1	Föreningsfilmo	25.0	25.0	Föreningsfilmo	25.7	25.7	Föreningsfilmo	27.4	27.4
2	Sol-Film	18.7	43.7	Sol-Film	23.0	48.7	Sol-Film	14.7	42.1
3	Norstedts Skolavdeln	18.1	61.8	Esselte Studium	13.2	61.9	Europafilm	12.7	54.8
4	Svensk Filmindustri	15.8	77.6	Svensk Filmindustri	13.1	75.0	Esselte Studium	12.3	67.1
5	Utb förlaget Liber	9.6	87.2	Utb.förlaget Liber	12.4	87.4	Svensk Filmindustri	12.1	79.2

Delmarknaden domineras av Föreningsfilmo som varit ledande under hela sjuttioalet. Företaget uppnådde under 1976 en marknadsandel på ca 27 procent. Solfilm och Europafilm hade under samma år ca 15 respektive ca 13 procent av delmarknaden. En betydande filmproduktion förekom under sjuttioalet också inom Esselte-koncernen. Under 1976 svarade Esselte Studium för en marknadsandel på ca 12 procent.

2.3.3.3 Övriga AV-läromedel

Försäljningen av AV-läromedel (exklusive filmer) domineras av de "traditionella" läromedelsföretagen. Den totala försäljningen på delmarknaden uppgick 1970 till ca 9 mkr och hade 1976 ökat till ca 16 mkr. I tabell 2:15 redovisas olika företagskategoriers andelar av försäljningen. Under 1976 svarade de fem största företagen inom delmarknaden för ca 72 procent av försäljningen mot ca 75 procent under 1970. De minsta företagens marknadsandel ökade påtagligt mellan samma år (ca 9 procent 1970 mot ca 13 procent 1976). De fem företagen i mellangruppen gick tillbaka från en marknadsandel på ca 17 procent 1970 till ca 15 procent 1976.

Tabell 2:15 Företagens inhemska försäljning av övriga AV-läromedel under 1970, 1973 och 1976 (löpande priser, exkl moms). Klassindelning enligt företagens inhemska försäljning av övriga AV-läromedel under respektive år.

Typ av företag	1970			1973			1976		
	Antal företag	Försäljn (tkr)	Andel %	Antal företag	Försäljn (tkr)	Andel %	Antal företag	Försäljn (tkr)	Andel %
Företag 1-5	5	6 786	74.6	5	9 144	68.5	5	11 493	72.0
Företag 1-10	5	1 505	16.6	5	2 508	18.8	5	2 371	14.9
Övriga företag	22	804	8.8	26	1 701	12.7	33	2 092	13.1
Företagen totalt	32	9 095	100.0	36	13 353	100.0	43	15 956	100.0

Tabell 2:16. De fem största företagens andelar av den inhemska försäljningen av övriga AV-läromedel under 1970, 1973 och 1976. Storleksindelning enligt respektive företags inhemska försäljning av övriga AV-läromedel under de olika åren.

Nr	1970		1973		1976		1970		1973		1976	
	Företag	Marknads- andel %	Aggr	Företag	Marknads- andel %	Aggr	Företag	Marknads- andel %	Aggr	Företag	Marknads- andel %	Aggr
1	AB Läromedelsförlagen	32.7	32.7	Esselte Studium	22.3	22.3	Esselte Studium	19.1	19.1			
2	Almqvist & Wiksell	14.6	47.3	Almqvist & Wiksell	15.0	37.3	Natur och Kultur	17.1	36.2			
3	Natur och Kultur	14.6	61.9	Natur och Kultur	14.6	51.9	Liber Läromedel	15.2	51.4			
4	Skolförlaget	8.3	70.2	Skolförlaget	9.1	61.0	AW Läromedel	14.1	65.5			
5	Utbildningsförl Liber	4.4	74.6	Utbildningsförl Liber	7.5	68.5	Skolförlaget	6.4	72.0			

Tabell 2:17 De tre största koncernernas andelar av den inhemska försäljningen av övriga AV-läromedel under 1970, 1973 och 1976. Storleksindelning enligt respektive koncerns inhemska försäljning av övriga AV-läromedel under de olika åren.

Nr	1970	Marknads- andel		1973	Marknads- andel		1976	Marknads- andel	
	Koncern	%	Aggr	Koncern	%	Aggr	Koncern	%	Aggr
1	Esselte ¹	37.1	37.1	Esselte ¹	28.3	28.3	Esselte ¹	36.6	36.6
2	Almqvist & Wiksell	14.6	51.7	Almqvist & Wiksell	15.0	43.3	Natur och Kultur	17.1	53.7
3	Natur och Kultur	14.6	66.3	Natur och Kultur	14.6	54.9	Liber Grafiska ²	15.2	68.9

¹ AB Läromedelsförlagen och GLA ¹ Esselte Studium och GLA ¹ Esselte Studium, AW Läromedel och GLA
² Liber Läromedel

Under 1976 svarade Esselte Studium för en marknadsandel på ca 19 procent, vilket innebar en tillbakagång från 1973 års andel, ca 22 procent, och 1970 års marknadsandel för Läromedelsförlagen, ca 33 procent. Almqvist & Wiksell har under alla tre åren svarat för en marknadsandel på ca 14-15 procent medan Natur och Kultur ökade sin marknadsandel mellan 1970 och 1976 från ca 15 till ca 17 procent. Liber Läromedel hade under 1976 en marknadsandel på ca 15 procent.

På koncernnivå domineras försäljningen av övriga AV-läromedel av Esselte som under 1976 svarade för en marknadsandel på ca 37 procent. Samma år uppgick Natur och Kulturs marknadsandel till ca 17 procent och Libers till ca 15 procent.

2.3.3.4 Demonstrationsmateriel

Tabell 2:18 Företagens inhemska försäljning av demonstrationsmateriel under 1970- 1973 och 1976 (löpande priser, exkl moms). Klassindelning enligt företagens inhemska försäljning av demonstrationsmateriel under respektive år.

Typ av företag	1970			1973			1976		
	Antal föret	Försäljn (tkr)	Andel %	Antal föret	Försäljn (tkr)	Andel %	Antal föret	Försäljn (tkr)	Andel %
Företag 1-5	5	18 998	98.7	5	13 687	97.9	5	19 498	98.1
Företag 6-10	5	215	1.1	5	259	1.8	5	272	1.4
Övriga företag	2	29	0.2	4	41	0.3	6	93	0.5
Företagen totalt	12	19 242	100.0	14	13 987	100.0	16	19 863	100.0

Delmarknaden domineras helt av Esseltekoncernen som under 1970, via Norstedts Skolavdelning (ca 92 procent) och GLA (ca 5 procent) svarade för ca 97 procent av den inhemska försäljningen av demonstrationsmateriel. Under 1973 och 1976 uppnådde koncernen, genom Esselte Studium och GLA, en marknadsandel på ca 95 respektive ca 94 procent. Esselte Studium svarade härav för ca 86 respektive ca 78 procentenheter. Uppgifterna bör tolkas med reservation för den eventuella underskattning av demonstrationsmaterieförsäljningens storlek som kan ha uppkommit på grund av vissa läromedelsföretags svårigheter att uppskatta den försäljning som svarar mot utredningens definition av demonstrationsmateriel.

2.3.4 Läromedelsförsäljningen fördelad på olika skolformer och stadier

2.3.4.1 Total försäljning

I tabell 2:19 redovisas den totala försäljningen av läromedel under 1970, 1973 och 1976, fördelad på olika skolformer/stadier. Försäljningen av det enskilda läromedlet har härvid tillförts den skolform/stadium för vilken det i första hand är avsett. Detta utesluter naturligtvis inte att läromedlen även kan förekomma i undervisningen inom annan skolform/stadium. Tabell 2:19 kan således inte okritiskt tolkas som ett mått på faktiska läromedelsinköp till olika skolformer/stadier.

Till följd av svårigheter att i företagens bokföring skilja ut exporten av läromedel efter skolform/stadium har exporter inkluderats i tabelluppgifterna. Denna inkludering motiveras också av önskemålet att presentera en så heltäckande bild av det totala utbudets inriktning som möjligt.

Inga uppgifter har kunnat erhållas om Norstedts Skolavdelnings, Hermods och Gleerups försäljning till olika skolformer/stadier under 1970. Detsamma gäller Hermods försäljning under 1973. I tabell 2:19 redovisas därför dessa företags läromedelsförsäljning som "ofördelad försäljning". Som "ofördelad försäljning" har också redovisats viss annan försäljning som av olika läromedelsföretag inte kunnat härledas till någon bestämd skolform/stadium.

För de redovisade åren avsåg huvuddelen av företagens totala försäljning läromedel som främst var avsedda att användas i grundskolan. Dessa läromedels relativa andel av försäljningen minskade dock efter hand, huvudsakligen till följd av att det sedan 1970 genomförts en betydande utbyggnad av statlig och kommunal vuxenutbildning, arbetsmarknadsutbildning samt sär- och specialskoleundervisning. Gymnasieskolans relativa andel av den totala läromedelsförsäljningen har varit nära nog konstant under de tre jämförda åren, ca 29 procent.

Tabell 2:19. Företagens totala läromedelsförsäljning under 1970, 1973 och 1976 fördelad på olika skolformer/stadier

Skolform/Stadium	1970	1973	1976
	Försäljn andel %	Försäljn andel %	Försäljn andel %
Grundskolan totalt	67	64	60
därav			
-lägstadium	14	16	14
- mellanstadium	20	18	18
- högstadium	33	30	28
Gymnasieskolor	29	29	28
Statl o komm vux.utb	1	2	5
Arbetsmarkn.utbildn	2	3	4
Sär- o spec.skoleunderv	1	2	3
Alla skolformer	100	100	100
Ofördelad försäljning (mkr)	59	24	1/2
Företagens totala försäljning (mkr)	243	276	362

År 1970 avsåg ca 67 procent av försäljningen sådana läromedel som främst var avsedda för grundskolan. Denna andel hade år 1976 minskat till ca 60 procent. Inom grundskolan har försäljningen av läromedel utvecklats olika för olika stadier. Under 1970 och 1976 var den relativa andelen oförändrad vad gäller läromedel avsedda för lågstadiet medan den minskat något för mellanstadiet och minskat påtagligt - ca 5 procentenheter - för högstadiet.

Vuxenutbildningens andel av den totala läromedelsförsäljningen ökade från ca 1 procent år 1970 till ca 5 procent år 1976. Motsvarande ökning för läromedel främst avsedda för användning inom arbetsmarknadsutbildningen uppgick till ca 2 procentenheter eller från ca 2 procent till ca 4 procent. Läromedel avsedda för sär- och specialskoleundervisning ökade sin andel av den totala försäljningen med ca 2 procentenheter.

Den redovisade förändringen mellan 1970 och 1976 bör tolkas med reservation för dels den betydande ofördelade försäljning (ca 59 mkr) som redovisats för 1970 och dels vissa företags svårigheter att avgränsa läromedelsförsäljning till olika stadier.

2.3.4.2 Total försäljning fördelad på större och mindre företag.

Som belysning av i vilken omfattning de större företagens avnämarestuktur skiljer sig från övriga företags redovisas i tabellerna 2:20 och 2:21 de fem största företagens respektive övriga företags inriktning på olika skolformer och stadier. På grund av den höga andelen ofördelad försäljning bland de fem största företagen under 1970 redovisas endast uppgifter avseende 1973 och 1976.

Tabell 2:20. De "fem största" företagens läromedelsförsäljning under 1973 och 1976, fördelad på olika skolformer/stadier. Storleksindelning enligt företagens totala läromedelsförsäljning under respektive år.

Skolform/stadium	1973	1976
	Försäljn andel %	Försäljn andel %
Grundskolan totalt	63	60
därav:		
- lågstadium	17	15
- mellanstadium	18	18
- högstadium	28	27
Gymnasieskolan	29	29
Statl o komm vux.utb	3	5
Arbetsmarkn.utbildn	3	3
Sär- o spec.skoleunderv	2	3
Alla skolformer	100	100
Ofördelad försäljning(mkr)	23 1/2	0
Företagens totala försäljning (mkr)	200	275

Den ofördelade försäljning som redovisats för 1973 utgörs av Hermods totala läromedelsförsäljning under detta år.

Tabell 2:21. "Övriga företags" läromedelsförsäljning under 1973 och 1976, fördelad på olika skolformer/stadier

Skolform/stadium	1973	1976
	Försäljn andel %	Försäljn andel %
Grundskolan totalt	65	62
därav:		
- lågstadium	14	13
- mellanstadium	18	18
- högstadium	33	31
Gymnasieskolan	27	27
Statl o komm vux.utb	1	2
Arbetsmarkn.utbildn	6	7
Sär- o spec.skoleunderv	1	2
Alla skolformer	100	100
Ofördelad försäljning(mkr)	1/2	1/2
Företagens totala försäljning (mkr)	75 1/2	86 1/2

En jämförelse av tabellerna 2.19-2.21 ger vid handen att de fem största läromedelsföretagens försäljning varit något mer inriktade på gymnasieskolan och statlig och kommunal vuxenutbildning än övriga företags försäljning. Å andra sidan utgjorde försäljningen till grundskolans högstadium och till arbetsmarknadsutbildningen en större andel av de "övriga" företagens totala läromedelsförsäljning än motsvarande andel för de fem största företagen. I övrigt var olikheterna mellan de båda företagsgruppernas inriktning på olika skolformer/stadier tämligen obetydliga.

2.3.5 Olika företags andelar av den totala försäljningen av tryckta läromedel på vissa delmarknader

Tidigare avsnitt har bl a visat den starka koncentration av läromedelsförsäljningen till ett fåtal större företag som under sjuttio-talet utvecklats på läromedelsmarknaden som helhet. Det finns emellertid goda skäl att anta att olika företag inriktar sig på olika produkter, vilket skulle innebära att ett företags marknadsandel kan variera mellan olika delmarknader. Möjligheterna till specialisering har medfört att även vissa mindre företag kommit att svara för en betydande del av försäljningen på vissa delmarknader.

Som en belysning av företagens försäljningsandelar och hur dessa förhållanden skiftar på några olika delmarknader har SPK:s läromedelsutredning genomfört en särskild kartläggning av försäljningen av läromedel avsedda för undervisningen i vissa ämnen på grundskolans högstadium och i gymnasieskolan.

Kartläggningen omfattar de 20 läromedelsföretag som under 1976 svarade för den värdemässigt största läromedelsförsäljningen totalt, enligt den avgränsning SPK använder i denna utredning. Vad gäller två tekniska ämnen på gymnasiet har kartläggningen vidgats till att omfatta samtliga kända läromedelsproducenter på respektive delmarknad.

Följande ämnen ingick i jämförelsen av de tjugo största företagens andelar av försäljningen av tryckta läromedel på olika delmarknader.

- svenska på grundskolans högstadium
- engelska på grundskolans högstadium
- engelska i gymnasieskolan

Uppgifterna avseende engelska exkluderar lexika men inkluderar de AV-hjälpmedel som används i kombination med tryckta läromedel (exkl ordböcker och lexika).

- matematik på grundskolans högstadium
- matematik i gymnasiet

Försäljningsuppgifterna avseende läromedel i matematik inkluderar eventuellt förekommande AV-hjälpmedel som används i kombination med tryckta läromedel.

- samhällskunskap på grundskolans högstadium
- samhällskunskap i gymnasieskolan
- företagsekonomi i gymnasieskolan

Försäljningsuppgifterna avseende samhällskunskap och företagsekonomi inkluderar tabeller och dylikt.

För följande ämnen har sortiments- och försäljningsuppgifter inhämtats från samtliga kända producenter av tryckta läromedel avsedda för ämnena ifråga.

- verkstadsteknik i gymnasieskolan
- el- och teleteknik i gymnasieskolan

Försäljningsuppgifterna inkluderar försäljning av AV-läromedel som huvudsakligen används i kombination med tryckta läromedel. Den kartlagda försäljningen av läromedel i svenska, engelska, matematik, samhällskunskap och företagsekonomi uppgår totalt till ca 52 mkr, vilket motsvarar ca 18 procent av skolornas totala inköp av tryckta läromedel under 1976. Försäljningen av tryckta läromedel för de båda mer yrkesinriktade tekniska ämnena i gymnasieskolan uppgick 1976 till ca 8 mkr. De inhämtade uppgifterna klarlägger bl a i vilken utsträckning som samma företag dominerar läromedelsförsäljningen till ett visst ämnes olika stadier.

De två mer yrkesinriktade, tekniska ämnena i gymnasieskolan har valts för att visa om det är samma företag som är de mer betydande på dessa delmarknader som inom den första ämnesgruppens mer traditionella läroämnen.

För de utvalda ämnena inhämtades uppgifter om läromedelsförsäljningens storlek i löpande priser för åren 1973 och 1976. Vidare inhämtades uppgifter om antalet titlar som saluförts under respektive år. Resultaten avseende 1973 har snedvridits på grund av att ett av de allra största företagen ej kunnat lämna tillförlit-

Tabell 2:22 Total försäljning av tryckta läromedel och antal läromedelstitlar på vissa delmarknader år 1976

Skolform/ Stadium / Ämne	Försäljn (tkr)	De centrala läro- medlens andel av försäljningen (%)
<u>Grundskolan</u>		
<u>Högstadium</u>		
Svenska	10 607	90
Engelska	10 352	87
Matematik	8 041	94
Samhällskunskap	4 563	98
<u>Gymnasieskolan</u>		
Matematik	5 593	98
Engelska	7 780	87
Samhällskunskap	3 276	94
Företagsekonomi	5 014	100
Verkstadsteknik	4 936	85
El-teleteknik	3 974	77

Tabell 2:23. Olika företags andelar av den totala försäljningen 1976 (procent) av tryckta läromedel på vissa delmarknader

Förlag	G r u n d s k o l a n (Högstad)				G y m n a s i e s k o l a n			Företags- ekonomi	Verkstads- teknik	EI-tele- teknik
	Svenska	Engelska	Mate- matik	Samhälls- kunskap	Mate- matik	Engelska	Samhälls- kunskap			
Esselte Studium	13.2	31.6	15.3	4.1	78.7	50.4	27.6	35.9	3.1	20.1
Liber Grafiska AB	7.5	15.4	38.5	2.5	10.6	13.1	21.3	61.6	9.2	48.2
AW Läromedel	4.9	5.8	5.7	0.7		6.9	45.5	1.2		
Natur och Kultur	6.0	16.6		69.7	8.5	8.9	0.5			
Skolförlaget Gävle AB	1.1	20.5	18.7			0.4				
Sv Radio Utb programenheten	3.1	5.6		12.6	0.1	0.8	2.3		0.2	2.1
Biblioteks-förlaget AB	62.5			9.9	2.1	0.1				
Bokförlaget Corona	1.2	4.3	0.8			16.0				
Verkstädernas Förlag							2.8	0.1	72.9	11.0
Sparfrämjandets Förlag				0.5						
LT:s Förlag								1.2		
Skeab Förlag (Håkan Ohlsson o Verbum)			19.2							
Studieförlaget		0.2				3.3				
Finlands Bok AB	0.5		1.8			0.1				
Sv Radios Förlag										
ITK-skolan									8.7	10.1
Sv Maskin AB Greiff									5.9	
Maskin AB Karlebo										
Ing.firma Terco AB										4.5
Luleå Alltryck										4.0
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

liga uppgifter för detta år. I tabellerna 2:22 och 2:23 redovisas därför endast försäljningens storlek och sammansättning under 1976.

De undersökta företagens sammanlagda försäljning under 1976 av läromedel avsedda för de aktuella ämnesområdena framgår av tabell 2:22. Den försäljning inom dessa ämnen som andra företag än de här undersökta svarar för kan i detta sammanhang förutsättas vara av försumbar storlek. I tabellen redovisas även antalet läromedels- titlar inom respektive ämne. Som framgår av tabellen utgörs endast en obetydlig andel av försäljningen i de undersökta ämnena av icke- centrala läromedel.

Läromedelsförsäljningen inom olika ämnen och stadier fördelar sig mellan olika företag enligt tabell 2:23. Vid tolkning av denna tabell bör särskilt observeras att marknadsandelarna beräknas som andelar av försäljningen i löpande priser ett enda år. Detta medför bland annat att ett företag som har lägre priser på sina produkter än konkurrerande kan noteras för en lägre marknadsandel även om företaget skulle sälja samma antal likvärdiga produkter till skolorna. Försäljningen varierar dessutom mellan företagen olika år och en del läromedel används flera år, varför försäljningen ett enstaka år inte ger en fullständig bild av i vilken utsträckning läromedel från de olika förlagen används i undervisningen

Endast i två fall ligger huvuddelen av försäljningen utanför de fem största läromedelsföretagen. Detta gäller svenska på grundskolans högstadium, där ett företag bland de tio största, Biblioteksförlaget, svarar för cirka 63 procent av de undersökta företagens försäljning, medan de fem största endast svarar för 33 procent tillsammans. Förhållandet är likartat för ämnet verkstadsteknik, där Verkstadsföreningens förlag svarar för ca 73 procent av den totala läromedelsförsäljningen. Inom ämnet el-teleteknik svarar fyra företag utanför gruppen av de fem största för ca 30 procent av den totala omsättningen. Ett par mindre företag svarar för marknadsandelar på mellan 5 och 10 procent. Med undantag för ämnena svenska på grundskolans högstadium och verkstadsteknik i gymnasieskolan så svarar de fem största företagen för merparten av läromedelsförsäljningen i samtliga de undersökta ämnena. Det inbördes styrkeförhållandet på

marknaden varierar dock avsevärt mellan olika ämnen. Esselte svarar t ex för ca 79 procent av försäljningen av matematikböcker för gymnasiet medan företags andel av försäljningen av läroböcker i samhällskunskap för grundskolans högstadium endast utgör ca 4 procent av den totala försäljningen på denna delmarknad. Av tabellen framgår vidare att företagen har olika marknadsandelar på skilda stadier inom samma ämne.

2.4 Utrikeshandel

2.4.1 Företagens export- och licensinkomster

Exporten av läromedel från Sverige har ökat under sjuttioalet men var fortfarande under 1976 av blygsam storlek i jämförelse med företagets totala försäljning av läromedel. Sålunda uppdick exportens andel av den totala läromedelsförsäljningen till ca 2 procent år 1970 och 1973 samt ca 5 procent år 1976. Värdemässigt motsvarar detta en export på ca 6 mkr år 1970, ca 7 mkr år 1973 och ca 18 mkr år 1976.

Tabell 2:24 Företagens export av olika slags läromedel under 1970, 1973 och 1976 (löpande priser)

Typ av läromedel	1970 ¹		1973		1976	
	export (tkr)	andel %	export (tkr)	andel %	export (tkr)	andel %
Tryckta läromedel	1 832	33.0	2 619	39.8	4 717	26.5
Filmer	37	0.7	106	1.6	199	1.1
Övrig AV-läromedel	25	0.4	53	0.8	438	2.5
Demonstrationsmtrl	3 661	65.9	3 796	57.8	12 436	69.9
Läromedel totalt	5 555	100.0	6 574	100.0	17 790	100.0

¹ För Almqvist & Wiksell saknas uppgift om export under 1970.

Läromedelsexporten har under sjuttitalet kraftigt dominerats av Esselte-koncernen. Under 1970 svarade koncernen för ca 91 procent av den totala läromedelsexporten från Sverige. Härav kunde ca 66 procentenheter hänföras till Norstedts Skolavdelning och ca 25 procentenheter till AB Läromedelsförlagen. Under 1973 svarade koncernen, genom Esselte Studium, för ca 83 procent av den samlade läromedelsexporten. Motsvarande andel för 1976 uppgick till ca 86 procent. Härav svarade Esselte Studium för ca 80 procentenheter och AW Läromedel för ca 6 procentenheter.

Exportmarknadens reala tillväxt mellan 1973 och 1976 är huvudsakligen ett resultat av de mycket stora beställningar på demonstrationsmateriel som olika länder placerat hos Esselte Studium. En viktig förutsättning har härvid varit den svenska biståndspolitikens inriktning. Detta framgår bl a av att ca 50 procent av företagets export av demonstrationsmateriel under 1976 gick till Kuba som därmed blev det årets störste importör av svensktillverkade läromedel. Esselte Studium svarade i det närmaste för 100 procent av den svenska exporten av demonstrationsmateriel. Av den samlade exporten av tryckta läromedel svarade Esselte Studium och Almqvist & Wiksell för ca 61 respektive ca 15 procent under 1973 och ca 39 respektive ca 15 procent under 1976. Liber - som under 1973 inte hade någon export av läromedel - exporterade under 1976 tryckta läromedel till ett värde av 0.8 mkr vilket motsvarar ca 17 procent av försäljningen på denna delmarknad.

Den svenska exporten av AV-läromedel har under 1970-talet varit av ringa storlek. Under 1976 uppgick den totalt till 0.4 mkr, varav AW Läromedel svarade för 0.3 mkr.

Jämsides med exportinkomster har ett drygt femtontal läromedelsföretag även vissa inkomster från utlandet av rättigheter och licenser.

Tabell 2:25. De svenska läromedelsföretagens inkomster från utlandet av licenser och rättigheter o dyl

	Licenser, rättigheter (mkr)		
	1970	1973	1976
Läromedelsföretagen totalt	424	1 066	2 741

Traditionellt har den svenska exporten av läromedel till största delen utgjorts av tryckta läromedel som levererats till de nordiska grannländerna. Under senare år har emellertid Esseltes exportsatsning kommit att innebära en viss förskjutning mot andra produkter och länder. I tabell 2:26 redovisas företagens totala

export- och licensinkomster under 1976 fördelade på de viktigaste avnämjarländerna. Av de totala inkomsterna på ca 20. mkr har ca 4 mkr inte kunnat fördelas, huvudsakligen på grund av att vissa företags redovisningssystem inte medgett sådan uppdelning. Det har dock kunnat fastläggas att minst ca 2 av nämnda 4 mkr utgörs av export till andra länder än Kuba, Irak, Kanada, Danmark och Finland. Förekomsten av den ofördelad restpost har sannolikt medfört att den sammantagna exporten till Danmark, Finland och Norge kommit att underskattas med ca 1 mkr. Tabell 2:26 bör tolkas mot denna bakgrund.

Tabell 2:26. Företagens export- och licensinkomster under 1976 fördelade på viktigare avnämjarländer

Land	Export- och licensinkomster (tkr)	Andel %
Kuba	6 100	30.0
Irak	2 800	13.7
Kanada	2 130	10.5
Danmark	2 090	10.2
Finland	1 682	8.1
Norge	691	3.1
Nederländerna	338	1.7
Övriga länder	594	2.9
Ofördelade export- och licensinkomster	4 106	19.8
Totala export- och licensinkomsten	20 531	100.0

Exportinkomsterna från Kuba, Irak och Kanada utgörs av Esselte Studiums försäljning av demonstrationsmateriel till dessa länder, medan exporten till de nordiska länderna nästan helt avser tryckta läromedel. Esselte Studium är den störste exportören av svenska läromedel till Danmark. AW Läromedel har störst del av exporten till Finland medan Skolförlaget har den största delen av exporten till Norge och Nederländerna.

2.4.2 Företagens import- och licensutgifter

Företagens import av läromedel till Sverige är av obetydlig storlek och klart mindre än motsvarande export. För år 1970 uppgick den av företagen redovisade läromedelsimporten till ca 0.9 mkr¹. Motsvarande import uppgick under 1973 och 1976 till ca 3 respektive ca 6 mkr.

I de redovisade importsiffrorna innefattas inte sådan import som ombesörjs av bokhandeln och andra direktimportörer som inte klassificerats som läromedelsföretag. Särskilt vad gäller läromedel för hemspråksundervisningen kan en av enskilda lärare initierad import antagas förekomma.

Tabell 2:27. Företagens import av olika slags läromedel under 1970, 1973 och 1976

Typ av läromedel	1970		1973		1976	
	import (tkr)	andel %	import (tkr)	andel %	import (tkr)	andel %
Tryckta läromedel	499	53.3	668	19.7	3 197	51.5
Filmer	362	38.6	771	22.7	1 099	17.7
Övriga AV-läromedel	20	2.1	80	2.4	338	5.5
Demonstrationsmtrl	56	6.0	1 870	55.2	1 571	25.3
Läromedel totalt	937	100.0	3 389	100.0	6 205	100.0

Importen av tryckta läromedel ökade kraftigt mellan 1973 och 1976, vilket bl a bör ses mot bakgrund av det växande behovet av läromedel för hemspråksundervisningen. Av den registrerade importen av tryckta läromedel under 1976 svarade de renodlade importföretagen för drygt 90 procent.

Importen av filmer går normalt genom de specialiserade filmföretagen. År 1976 svarade Föreningsfilmo för ca 70 procent av denna import

¹ Inga uppgifter har kunnat erhållas om Norstedts, Glerups och Hermods läromedelsimport under 1970. Den redovisade totala importen för 1970 har därför sannolikt underskattats.

Övriga AV-läromedel importerades under sjuttio-talet endast i mycket ringa omfattning. Ehrlingförlagen AB svarade 1976 för nästan hela importen (ca 90%). Vad gäller importen av demonstrationsmateriel ombesörjs denna nästan helt av Esselte Studium där den utgör ett komplement till företagets eget sortiment.

Företagens sammanlagda betalningar till utlandet för licenser, rättigheter o dyl var under de undersökta åren av obetydlig storlek. Med undantag för 1976 understeg de 0.5 mkr per år.

Tabell 2:28. De svenska läromedelsföretagens betalningar till utlandet för licenser, rättigheter o dyl.

	Licenser, rättigheter (tkr)		
	1970	1973	1976
Läromedelsföretagen totalt	246	348	530

2.5 Antalet heltidssysselsatta vid läromedelsföretagen under 1973 och 1976

I tabell 2:29 redovisas antalet heltidssysselsatta vid läromedelsföretagen under 1970, 1973 och 1976. Uppgifter om antalet heltidssysselsatta redovisas dels totalt, dels fördelade på företagskategorier som klassificerats enligt antal heltidssysselsatta under respektive år. För varje företagskategori redovisas även antalet ingående företag.

Två mindre företag har inte kunnat lämna uppgifter om antalet heltidssysselsatta under 1970 och tre mindre har inte kunnat lämna motsvarande uppgift för 1976. Till följd härav kan totalantalet heltidssysselsatta ha blivit något underskattat för de båda åren. Felet är med största sannolikhet av obetydlig storlek.

Tabell 2:29 Totala och genomsnittliga antalet heltidssysselsatta vid läromedelsföretagen under 1970, 1973 och 1976. Klassindelning enligt antalet heltidssysselsatta vid det enskilda företaget under de olika åren.

Företags- klass (antal hel- tidssys- satta)	1970			1973			1976		
	Antal föret	Heltidssys- satta Antal	%	Antal föret	Heltidssys- satta Antal	%	Antal föret	Heltidssys- satta Antal	%
0	23	0	0	26	0	0	30	0	0
0.1- 1.4	25	14.7	1.4	33	23.6	2.1	37	25.8	2.5
1.5- 2.4	6	11.0	1.0	9	17.2	1.6	11	20.7	2.0
2.5- 5.4	15	57.2	5.4	17	61.1	5.5	18	72.1	7.0
5.5-10.4	9	72.0	6.8	7	54.0	4.9	9	77.0	7.4
10.5-20.4	2	30.5	2.9	5	73.5	6.6	4	62.0	6.0
20.5-50.4	3	97.0	9.1	3	97.0	8.8	4	117.5	11.4
50.5-	7	781.0	73.4	5	779.0	70.5	4	659.0	63.7
TOTALT	90	1063.4	100.0	105	1105.5	100.0	117	1034.1	100.0

Totala antalet heltidssysselsatta vid läromedelsföretagen uppgick 1970, 1973 och 1976 till ca 1060, ca 1110 respektive ca 1030 personer. Av tabell 2:29 framgår speciellt att antalet heltidssysselsatta vid de åtta företag som sysselsatt flest personer under 1973 och 1976, minskade från ca 880 heltidssysselsatta 1973 till ca 780 heltidssysselsatta 1976.

Tabell 2:30 De största företagens marknadsandelar och andelar av antalet heltidssysselsatta vid läromedelsföretagen under 1976. Storleksindelning enligt företagens totala läromedelsförsäljning under 1976.

Löp nr	Företag	Marknadsandel %	Andel av totala antalet heltidssysselsatta %
1	Esselte Studium	34.9	30.6
2	Liber Läromedel	17.7	17.0
3	AW Läromedel	9.7	8.9
4	Natur o Kultur	9.6	7.2
5	Skolförlaget	4.2	3.1
1-5	Totalt (1-5)	76.1	66.8
6	Övriga lärom.föret	23.9	33.2
1-6	Totalt (1-6)	100.0	100.0

Det framgår att de fem största läromedelsföretagen som tillsammans svarade för 76.1 procent av den totala läromedelsförsäljningen under 1976 endast ianspråk tog 66.8 procent av totala antalet heltidssysselsatta inom läromedelsområdet.

3 KOSTNADSUTVECKLINGEN

3.1 Läromedelsföretagens kostnadsstruktur

3.1.1 Total kostnadsutveckling 1970-1976

Pris- och löneutvecklingen under 1970-talet har inneburit att företagens kostnader för läromedelsverksamheten ökat snabbt i löpande priser. Omsättningen i löpande priser ökade dock under perioden i en ännu snabbare takt, vilket medfört att bruttomarginalen ökat. Av tabell 3:1 framgår att den genomsnittliga kostnaden per företag ökade från 2 097 tkr 1970 till 2 886 tkr 1976, medan den genomsnittliga omsättningen ökade från 2079 tkr år 1970 till 3 030 tkr år 1976. För företag med mindre än 1 mkr i läromedelsomsättning 1976 ökade motsvarande kostnad från 125 tkr år 1970 till 176 tkr år 1976 och för företag med en omsättning över 1 mkr år 1976 från 7 223 tkr 1970 till 12 222 tkr år 1976.

Av diagram 3:1 framgår att den relativa ökningen av kostnaderna per företag har varit kraftigast hos de största företagen - eller 69,2 procent under perioden 1970-1976 - medan de mindre företagens kostnader per företag ökade med 40,8 procent under samma period. Även omsättningen har ökat mer hos de större än hos de mindre företagen, 80,2 respektive 29,5 procent per företag.

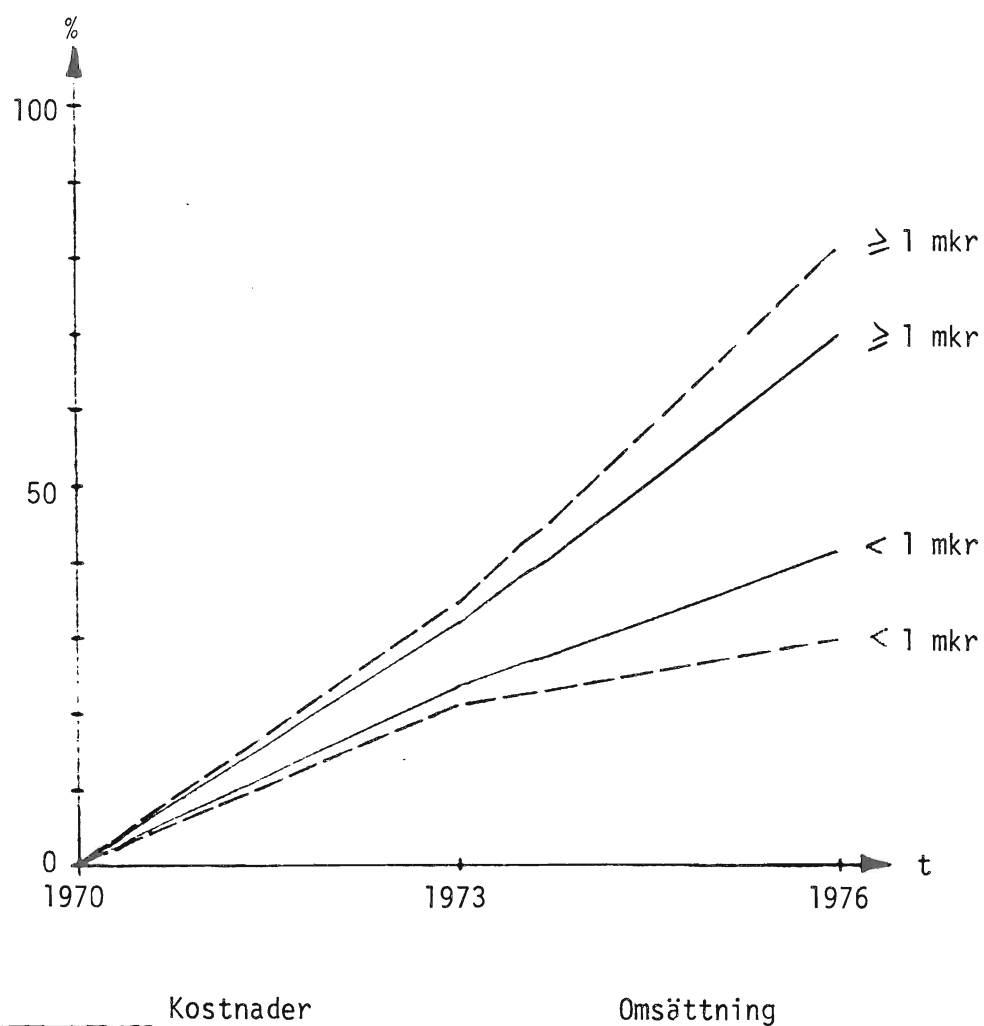
De större företagen i tabell 3:1 och diagram 3:1 svarade för 97 procent av den totala läromedelsförsäljningen 1976, trots att de antalsmässigt endast utgjorde ca 23 procent av branschens företag. De mindre företagen har haft svårigheter

Tabell 3:1 Totala kostnader (före avskrivningar) per företag för läromedelsverksamheten 1970-1973 och 1976 - tkr

Företagsstorlek ¹	1970		1973		1976	
	Omsättn	Kostn	Omsättn	Kostn	Omsättn	Kostn
< 1 mkr	105	125	127	154	136	176
≥ 1 mkr	7 214	7 223	9 705	9 525	13 001	12 222
Samtliga	2 079	2 097	2 451	2 428	3 030	2 886

¹ Företagsstorleken är mätt efter företagets omsättning 1976 eller närmast motsvarande bokslutsperiod.

Diagram 3:1. Omsättnings- och kostnadsutveckling per företag 1970-1976 i löpande priser

att på ett tillförlitligt sätt dela upp sina kostnader. Mot denna bakgrund har SPK ansett det rimligt att begränsa den fortsatta analysen till de större företagen. Utgångspunkten har därvid varit företag med en läromedelsomsättning uppgående till minst 1 mkr 1976. Dessa företag har i sin tur indelats i två klasser: stora företag - med en omsättning 1976 på minst 15 mkr - och mindre företag - med en läromedelsförsäljning 1976 uppgående till minst 1 mkr men mindre än 15 mkr. En klassindelning av det slag som används i tabell 3:1 visar emellertid kostnadsutvecklingen mellan 1970 och 1976 för de företag som 1976 tillhörde respektive storleksgrupp. Det som är av intresse är hur kostnaderna utvecklats för företag som tillhörde de olika kostnadsklasserna respektive år. Då en klassindelning på basis av omsättningen i löpande priser skulle medföra att företag omklassades som följd av prisförändringar utan att det motiverades av förändringar i den reala försäljningsvolymen, har SPK i stället valt att varje år undersöka samma antal företag som 1976 omsatte minst 1 mkr i läromedel, dvs de 27 största respektive år. Som stora företag klassas de 5 företag som respektive år haft den största läromedelsförsäljningen.

3.1.2 Allmän beskrivning av kostnadsslagen

För att kunna belysa kostnadsstrukturen hos de läromedelsföretag som ingått i utredningens totalundersökning, har dessa fått dela upp sina kostnader för läromedelsverksamheten på följande kostnadsslag:

- a/ företagsadministration
- b/ redaktionell verksamhet och pedagogiskt utvecklingsarbete
- c/ tekniska produktionskostnader
- d/ författarhonorar, royalties o dyl
- e/ distribution och lagerhållning inkl ordermottagning
- f/ marknadsföring
- g/ övrigt

Detta sätt att dela upp kostnaderna överensstämmer i viss utsträckning med Bramsens s k "normalkalkyl"¹ och den s k "pris-mallen" som tidigare användes av statens läroboksnämnd vid prisgranskning av läroböcker. Skillnaden är närmast den att utredningens indelning innehåller fler kostnadsslag.

I posten företagsadministration ingår direktion, ekonomiavdelning inklusive fakturering, personalavdelning etc. Den redaktionella verksamheten - som inkluderar pedagogiskt forsknings- och utvecklingsarbete, fackgranskning etc - utgör, med nödvändighet, en väsentlig del i ett läromedelsförlags verksamhet jämfört med verksamheten hos övriga bokförlag. Posten tekniska produktionskostnader utgörs av kostnaderna för den tekniska framställningen, såsom kostnader för sättning, tryckning, bindning etc. Här ingår också de kostnader företagen haft för legotillverkning, eftersom det är vanligt förekommande att förlagen låter framställa böckerna hos utomstående företag inom den grafiska industrin. När det gäller distributionskostnader², skiljer utredningen på kostnader för den rent fysiska distributionen och kostnader för marknadsföringen. Sättet att marknadsföra läromedel skiljer sig åt från marknadsföringen av "vanliga" böcker. Det är t ex vanligt att de större förelagen har heltidsanställda s k läromedelskonsulenter som reser runt och besöker olika skolor för att informera om och demonstrera förlagets produkter.

3.1.3 Kostnadsutvecklingen för branschens 27 största företag i storleksordning efter årsomsättning respektive år

De totala kostnadernas andel av årsomsättningen för samtliga företag i gruppen minskade från 100,1 procent 1970 till 94,0 procent 1976 samtidigt som bruttoöverskottet ökade i motsvarande

¹ Bo Bramsen, Förlagskalkylering, Stockholm 1970.

² Här avses företagens interna distributionskostnader. Externa distributionskostnader debiteras kunderna.

utsträckning. Relationerna mellan de olika kostnadsslagen har inte förändrats på något anmärkningsvärt sätt. Andelarna av den totala omsättningen har ökat för marknadsföringskostnader samt för kostnader för redaktionell verksamhet och pedagogiskt utvecklingsarbete, medan de övriga kostnadsslagen minskat sina respektive andelar. Det bör dock beaktas att antalet företag i tabellen varierar mellan åren, då samtliga företag inte kunnat fördela sina kostnader. Det bortfall som därvid uppstått består av mindre företag, vilka bedömts endast obetydligt kunna påverka kostnadsstrukturen. Antalet företag som gjort korrekta kostnadsuppdelningar har angetts inom parentes i tabell 3:2.

Tabell 3:2 Redovisade kostnadsslag, dessas relativa andelar av omsättningen 1970, 1973 och 1976 för branschens 27 största företag respektive år - procent

Kostnadsslag	1970 (23 st)	1973 (25 st)	1976 (26 st)
Företagsadministration	7.2	7.4	6.5
Red verksamhet och pedagogiskt utvecklingsarbete	14.1	13.7	14.9
Teknisk produktionskostn (sättn, tryckn, bindn o d) ¹	42.3	42.5	38.6
Författarhonorar, royalties o d	14.8	14.2	12.9
Distribution o lagerhålln inkl ordermottagning	10.2	9.5	9.0
Marknadsföring	7.7	8.8	10.5
Övrigt	3.8	1.7	1.6
Summa redovisade kostnader	100.1	97.8	94.0
Bruttoöverskott	-0.1	2.2	6.0
Omsättning	100.0	100.0	100.0

¹ Inklusiva utgifter för legotillverkning

3.1.4 Skillnader i kostnadsstruktur mellan företag i olika storleksklasser

På grund av att de största företagen är så marknadsdominerande, är det i första hand dessas kostnadsstruktur som avspeglas i tabell 3:2. Därför lämnas nedan en redovisning där företagen delats in i olika storleksklasser, mätt dels efter omsättning, dels efter antalet anställda.

Av figur 3:1 framgår att kostnadsstrukturen hos den mindre företagsgruppen i flera avseenden skiljer sig från den hos de större företagen.

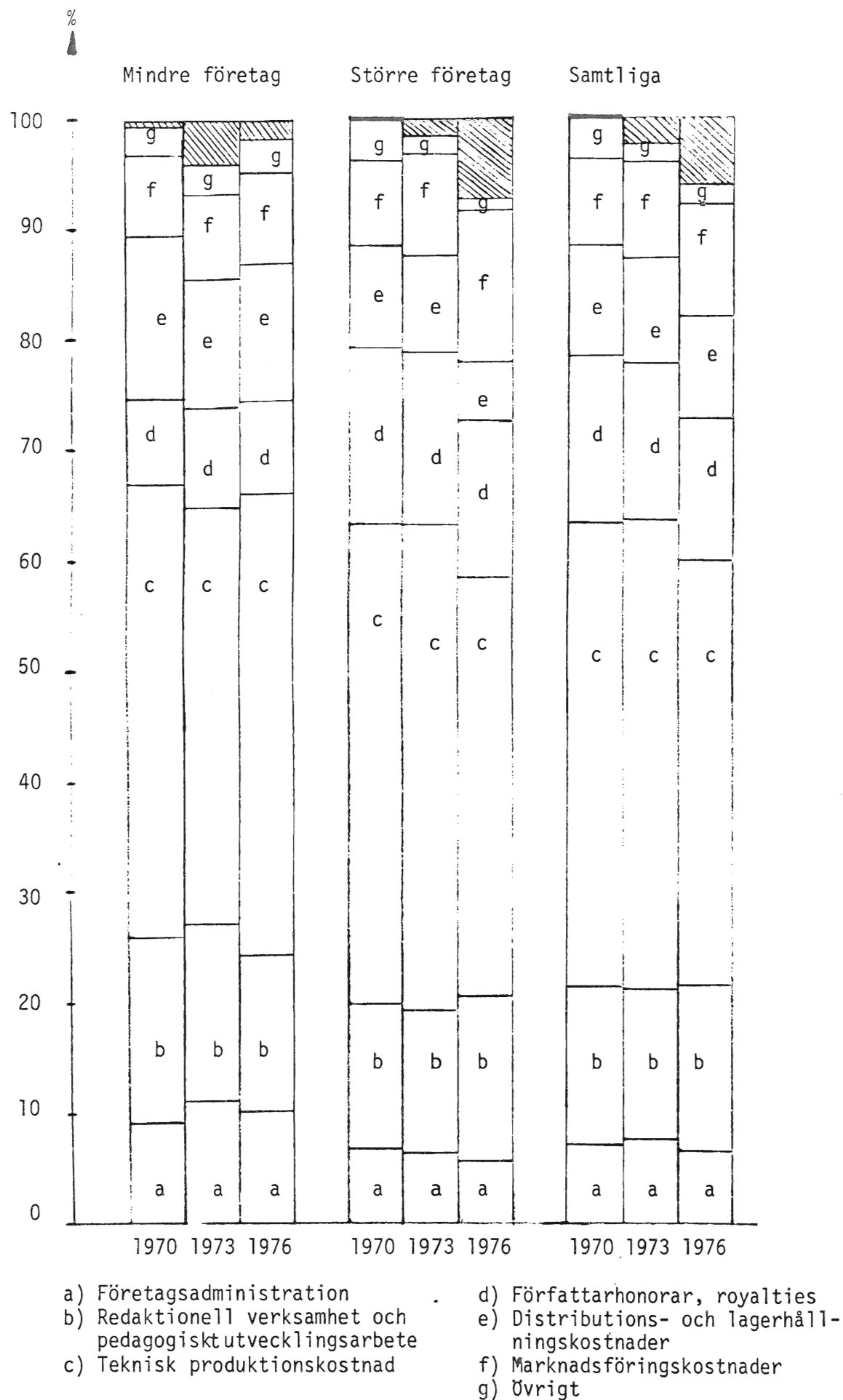
o Företagsadministration. Denna kostnadspost uppvisar hos de mindre företagen en tendens till ökad relativ betydelse. De större företagens kostnader för företagsadministration har minskat sin relativa andel under perioden och ligger dessutom på en lägre nivå än hos de mindre företagen. Detta kan tyda på vissa stordriftsfördelar.

o Redaktionell verksamhet och pedagogiskt utvecklingsarbete. Hos de mindre företagen har kostnadspostens relativa andel minskat under 1970-talet, vilket kan bero på att det ekonomiska utrymmet för en satsning på detta område begränsats under perioden. På motsvarande sätt kan man tolka de större företagens ökning som att de stordriftsfördelar man utnyttjat på andra områden har skapat ett ekonomiskt utrymme för en större satsning på läromedelsutveckling än hos de mindre företagen.

o Tekniska produktionskostnader utgör den relativt sett största kostnadsposten hos läromedelsföretagen. De större företagens tekniska produktionskostnader har under perioden minskat relativt sett, medan en viss ökning har noterats hos de mindre företagen. Under första hälften av perioden var dock förhållandet omvänt.

o Författarhonorar, royalties. Även denna kostnadsposts andel av omsättningen har minskat hos de större företagen. Hos de mindre företagen har en viss minskning ägt rum under perioden

Figur 3:1. Redovisade kostnadsslags (före avskrivningar) relativa andel av omsättningen för företag i olika omsättningsklasser 1970, 1973 och 1976

som helhet, trots en viss ökning under den första hälften. De större företagens kostnader för författarhonorar och royalties ligger på en betydligt högre nivå relativt sett än vad är fallet för de mindre företagen. Företagen kan i viss utsträckning välja mellan att anställa olika experter för den redaktionella verksamheten inom företagen och att utifrån köpa tjänster och färdiga produkter. Undersökningsmaterialet tyder dock inte på att man ökat satsningen på externa medarbetare för att minska det redaktionella och pedagogiska utvecklingsarbetet inom företagen.

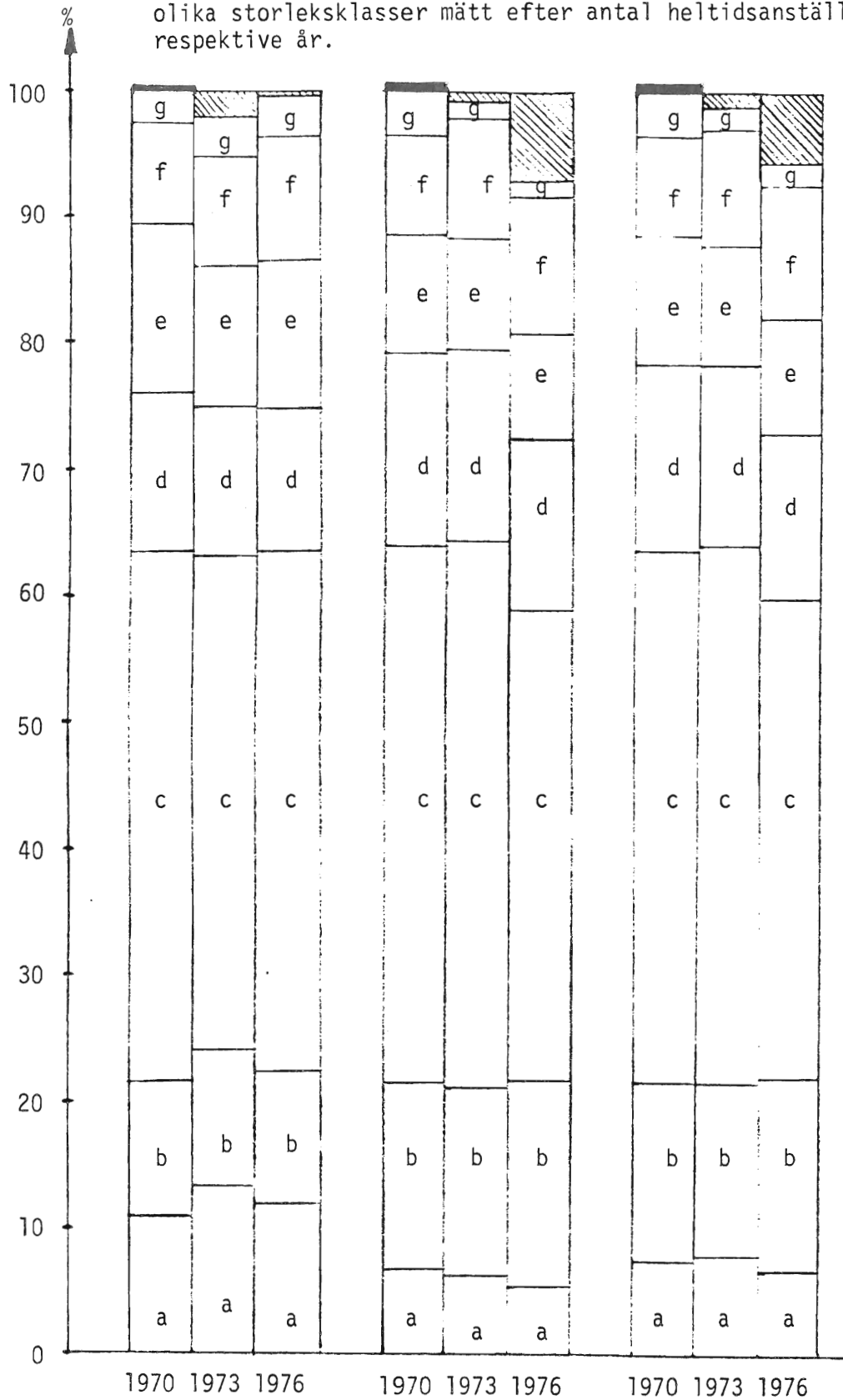
o Distribution, lagerhållning. Såväl de större som mindre företagen har under perioden minskat distributions- och lagerhållningskostnadernas andel av omsättningen. Andelen hos de större företagen ligger dock på en betydligt lägre nivå än hos de mindre företagen. På detta område anses möjligheter finnas att tillgodogöra sig stordriftsfördelar.

o Marknadsföring. Den ökning av denna kostnadsposts andel av omsättningen som kan konstateras hos de större företagen kan bero på en medveten satsning under 1970-talet på marknadsföringsåtgärder från dessa företags sida. Även de mindre företagens marknadsföringskostnader har under perioden fått en ökad relativ betydelse. Både nivån och ökningen är dock mindre för de mindre än för de större företagen.

o Övriga kostnader. Denna post har minskat relativt sett hos de större företagen och ökat hos de mindre företagen. En anledning till att andelen övriga kostnader hos de större företagen är mindre kan vara att dessa företag har bättre utvecklade metoder för kostnadsfördelning och därför inte får en så stor restpost i sin kostnadsredovisning.

o Bruttomarginalen har hos såväl de större som mindre företagen ökat under perioden som helhet, även om den minskade mellan 1973 och 1976 hos de mindre företagen. Företrädare för branschen har hävdade att läromedelsproduktionens lönsamhetsutveckling uppvisar ett långsamt cykliskt förlopp och att branschen 1976 befann sig på toppen av kurvan (se vidare kapitel 4).

Figur 3:2. Redovisade kostnadsslags (före avskrivningar) relativa andel av omsättningen 1970, 1973 och 1976 för företag i olika storleksklasser mätt efter antal heltidsanställda respektive år.

- a) Företagsadministration
 b) Redaktionell verksamhet och pedagogiskt utvecklingsarbete
 c) Teknisk produktionskostnad

- d) Författarhonorar, royalties
 e) Distributions- och lagerhållningskostnader
 f) Marknadsföringskostnader
 g) Övrigt

Om man studerar skillnaden mellan olika storleksgrupper av företag, mätt efter antal heltidsanställda respektive år, i stället för som ovan efter omsättning, förändras bilden något även om huvuddragen förblir desamma. Principerna för indelning i storlekklasser efter antal anställda överensstämmer med dem som använts för indelning efter omsättning, dvs data från de 27 största företagen respektive år redovisas. Företagen har också delats in i en grupp större och en grupp mindre företag, där de större företagen utgörs av de fem största respektive år.

Skillnaderna mellan figur 3:1 och 3:2 beror på att ett antal företag med hög omsättning i förhållande till antalet anställda ersatts av företag med en lägre omsättning och fler anställda. Detta förhållande belyses bättre om man studerar vissa jämförelsetal för gruppen företag med den mindre omsättningen och jämför den med gruppen företag i den mindre storleksgruppen mätt efter antalet anställda.

Tabell 3:3 Vissa jämförelsetal avseende 1976 för företag i de mindre storleksgrupperna

Jämförelsetal	Klassindelnings- grund	Omsättning	Antal anställda
Genomsnittligt antal anställda/företag		9.0	9.4
Genomsnittlig omsättning/ anställd		324.2	298.4
Genomsnittliga kostnader/ anställd		318.4	297.1
Genomsnittlig bruttomarginal/ anställd		5.8	1.3

Av tabell 3:3 framgår att effektiviteten hos företagen med mindre omsättning är högre än hos mindre företag mätt efter antalet anställda. De mindre företagen - mätt efter omsättning - hade 1976 en bruttomarginal på 5,8 tkr/anställd jämfört med 1,3 tkr/anställd hos mindre företag mätt efter antal

anställda. De företag som ingår i den senare gruppen men ej i den förra är alla sådana, vars läromedelsproduktion utgör en mindre del av den totala verksamheten. Läromedlen är för dessa företag i första hand avsedda att ge goodwill.

Skillnaden mellan gruppen mindre företag i figur 3:2 och mindre företag i figur 3:1 är, då företagsstorleken mäts i antalet anställda, dels att kostnaderna för redaktionell verksamhet och pedagogiskt utvecklingsarbete visar en oförändrad relativ andel av omsättningen - jämfört med den tidigare konstaterade minskningen - dels att de tekniska produktionskostnadernas andel minskat under perioden - jämfört med den tidigare konstaterade ökningen. Den sammantagna utvecklingen hos de båda klasserna mänt efter antalet heltidsanställda överensstämmer i huvudsak med den sammantagna utvecklingen hos de båda omsättningsgrupperna. De största företagen inom dessa grupper är så dominerande att om något företag byts ut mot ett annat påverkas totalsiffrorna endast i en mycket liten omfattning.

Som en komplettering till ovanstående redovisning av kostnadsstrukturens förändringar hos läromedelsföretagen visas nedan i tabellform för företag i olika omsättningsklasser och med olika antal anställda dels varje kostnadsslags genomsnittliga relativa ökningstakt per år (tabell 3:4 respektive 3:5), dels förändringar i de olika kostnadsslagens andelar av de totala kostnaderna (tabell 3:6 respektive 3:7).

Tabell 3:4 Kostnadsslagens genomsnittliga relativa förändringar per år under perioderna 1970-1973, 1973-1976 och 1970-1976 för företag i olika omsättningsklasser respektive år

a) Den mindre omsättningsklassen

Kostnadslag	Period		
	1970-1973	1973-1976	1970-1976
Företagsadministration	26,9	8,5	17,3
Red verksamhet o ped utveckling	17,1	8,2	12,6
Tekn produktionskostnad	16,6	15,7	16,1
Författarhonorar, royalties	20,4	10,4	15,3
Distribution o lagerhållning	12,3	13,4	12,8
Marknadsföring	18,8	14,3	16,5
Övrigt	18,1	18,7	18,4
Totalt	17,7	12,9	15,3

b) Den större omsättningsklassen

Kostnadsslag	Period		
	1970-1973	1973-1976	1970-1976
Företagsadministration	6,3	8,2	7,3
Red verksamhet o ped utveckling	7,7	18,7	13,1
Tekn produktionskostnad	9,9	7,7	8,8
Författarhonorar, royalties	8,0	9,3	8,7
Distribution o lagerhållning	7,0	9,9	8,4
Marknadsföring	15,5	20,8	18,1
Övrigt	-22,5	7,1	- 8,9
Totalt	8,3	11,1	9,7

c) Båda omsättningsklasserna sammantagna / a)+b)/

Kostnadsslag	Period		
	1970-1973	1973-1976	1970-1976
Företagsadministration	11,6	8,3	9,9
Red verksamhet o ped utveckling	9,8	16,3	13,0
Tekn produktionskostnad	11,1	9,3	10,2
Författarhonorar, royalties	9,4	9,5	9,4
Distribution o lagerhållning	8,3	10,9	9,6
Marknadsföring	16,1	19,6	17,8
Övrigt	-15,1	11,3	- 2,8
Totalt	10,0	11,5	10,7

Tabell 3:5 Kostnadsslagens genomsnittliga relativa förändringar per år under perioderna 1970-1973, 1973-1976 och 1970-1976 för företag i olika storleksklasser mätt efter antalet heltidsanställda respektive år

a) De mindre företagen mätt efter antalet heltidsanställda resp år

Kostnadsslag	Period		
	1970-1973	1973-1976	1970-1976
Företagsadministration	21,9	8,9	15,2
Red verksamhet o ped utveckling	14,8	13,4	14,1
Tekn produktionskostnad	12,6	14,8	13,7
Författarhonorar, royalties	12,7	12,1	12,4
Distribution o lagerhållning	8,5	13,8	11,1
Marknadsföring	17,1	19,1	18,1
Övrigt	18,1	18,7	18,4
Totalt	14,0	14,0	14,0

b) De större företagen mätt efter antalet heltidsanställda resp år

Kostnadsslag	Period		
	1970-1973	1973-1976	1970-1976
Företagsadministration	6,7	8,2	7,4
Red verksamhet o ped utveckling	8,9	17,0	12,9
Tekn produktionskostnad	10,4	7,2	8,8
Författarhonorar, royalties	8,5	9,0	8,7
Distribution o lagerhållning	7,8	10,4	9,1
Marknadsföring	15,7	19,5	17,6
Övrigt	-22,5	7,1	- 8,9
Totalt	8,8	10,6	9,7

c) Båda storleksgrupperna sammantagna /a)+b)/

Kostnadsslag	Period		
	1970-1973	1973-1976	1970-1976
Företagsadministration	11,3	8,4	9,8
Red verksamhet o ped utveckling	9,7	16,5	13,0
Tekn produktionskostnad	10,8	8,7	9,8
Författarhonorar, royalties	9,2	9,5	9,3
Distribution o lagerhållning	8,0	11,2	9,6
Marknadsföring	16,0	19,4	17,7
Övrigt	-15,1	11,3	- 2,8
Totalt	9,8	11,3	10,5

I tabellerna 3:4 och 3:5 ses varje enskilt kostnadsslags genomsnittliga förändring för sig och isolerad från övriga variabler. Bilden blir här något annorlunda än om, som i figur 3:1 och 3:2. kostnaderna relateras till omsättningen. Det blir med detta betraktelsesätt lättare att t ex konstatera eventuella stora förändringar hos kostnadsslag med liten relativ betydelse. För den klass som omfattar företag med den minsta omsättningen ökade posten övriga kostnader mest av alla kostnadsslag, eller med i genomsnitt 18,4 procent per år. För klassen företag med den största omsättningen - liksom för de båda klasserna tillsammans - var det marknadsföringskostnaderna som ökade mest eller med i genomsnitt 18,1 respektive 17,8 procent per år. Motsvarande förändringar gäller också om storleken mäts efter antalet anställda. Det kostnadsslag som ökade mest per år hos de mindre företagen var posten övriga kostnader, medan det för de större företagen samt för de båda grupperna tillsammans var marknadsföringskostnaderna. Ökningarna uppgick till 17,6 respektive 17,7 procent per år.

Slutligen skall - med samma företagsindelning som ovan - redovisas hur de olika kostnadsslagens relativa andelar mätt i procentenheter av de totala kostnaderna har förändrats.

Tabell 3:6 Förändringar (procentenheter) i de olika kostnadsslagens andelar av de totala kostnaderna under perioderna 1970-1973, 1973-1976 och 1970-1976 för företag i olika omsättningsklasser respektive år

a) Den mindre omsättningsklassen

Kostnadsslag \ Period	Period			Relativ fördeln 1976
	1970-1973	1973-1976	1970-1976	
Företagsadministration	+ 2,4	- 1,3	+ 1,1	10,4
Red verksamhet o ped utveckling	- 0,2	- 2,0	- 2,2	14,5
Tekn produktionskostnad	- 1,2	+ 3,0	+ 1,8	42,2
Författarhonorar, royalties	+ 0,6	- 0,6	+ 0,0	8,8
Distribution o lagerhållning	- 1,8	+ 0,1	- 1,7	12,5
Marknadsföring	+ 0,2	+ 0,3	+ 0,5	8,3
Övrigt	+ 0,0	+ 0,5	+ 0,5	3,3

100

b) Den större omsättningsklassen

Kostnadsslag \ Period	Period			Relativ fördeln 1976
	1970-1973	1973-1976	1970-1976	
Företagsadministration	- 0,4	- 0,4	- 0,8	6,0
Red verksamhet o ped utveckling	- 0,2	+ 3,0	+ 2,8	16,3
Tekn produktionskostnad	+ 1,9	- 3,9	- 2,0	40,7
Författarhonorar, royalties	- 0,1	- 0,8	- 0,9	15,1
Distribution o lagerhållning	- 0,3	- 0,3	- 0,6	8,7
Marknadsföring	+ 1,7	+ 2,6	+ 4,3	11,9
Övrigt	- 2,6	- 0,2	- 2,8	1,3

100

c) Båda omsättningsklasserna sammantagna /a)+b)/

Kostnadsslag \ Period	Period			Relativ fördeln 1976
	1970-1973	1973-1976	1970-1976	
Företagsadministration	+ 0,3	- 0,6	- 0,3	6,9
Red verksamhet o ped utveckling	- 0,1	+ 1,9	+ 1,8	15,9
Tekn produktionskostnad	+ 1,2	- 2,5	- 1,3	41,0
Författarhonorar, royalties	- 0,3	- 0,7	- 1,0	13,8
Distribution o lagerhållning	- 0,4	- 0,2	- 0,6	9,5
Marknadsföring	+ 1,3	+ 2,1	+ 3,4	11,1
Övrigt	- 2,0	+ 0,0	- 2,0	1,8

100

Tabell 3:7 Förändringar (procentenheter) i de olika kostnadsslagens andelar av de totala kostnaderna under perioderna 1970-1973, 1973-1976 och 1970-1976 för företag i olika storleksklasser mätt efter antalet heltidsanställda respektive år

a) Den mindre företagsgruppen mätt efter antalet heltidsanställda resp år

Kostnadsslag \ Period	Period			Relativ fördeln 1976
	1970-1973	1973-1976	1970-1976	
Företagsadministration	+ 2,5	- 1,8	+ 0,7	11,9
Red verksamhet o ped utveckling	+ 0,2	- 0,1	+ 0,1	10,5
Tekn produktionskostnad	- 1,5	+ 1,0	- 0,5	41,3
Författarhonorar, royalties	- 0,4	- 0,6	- 1,0	11,5
Distribution o lagerhållning	- 1,9	+ 0,0	- 1,9	11,5
Marknadsföring	+ 0,7	+ 1,2	+ 1,9	10,0
Övrigt	+ 0,4	+ 0,3	+ 0,7	3,3
				100

b) Den större företagsgruppen mätt efter antalet heltidsanställda respektive år

Kostnadsslag \ Period	Period			Relativ fördeln 1976
	1970-1973	1973-1976	1970-1976	
Företagsadministration	- 0,4	- 0,4	- 0,8	5,7
Red verksamhet o ped utveckling	+ 0,0	+ 2,7	+ 2,7	17,5
Tekn produktionskostnad	+ 1,8	- 3,9	- 2,1	40,1
Författarhonorar, royalties	- 0,1	- 0,7	- 0,8	14,4
Distribution o lagerhållning	- 0,3	+ 0,0	- 0,3	9,2
Marknadsföring	+ 1,6	+ 2,4	+ 4,0	11,7
Övrigt	- 2,6	- 0,1	- 2,7	1,4
				100

c) Båda storleksgrupperna sammantagna /a)+b)/

Kostnadsslag \ Period	Period			Relativ fördeln 1976
	1970-1973	1973-1976	1970-1976	
Företagsadministration	+ 0,3	- 0,6	- 0,3	7,1
Red verksamhet o ped utveckling	+ 0,1	+ 2,1	+ 2,0	16,0
Tekn produktionskostnad	+ 1,1	- 2,9	- 1,8	40,3
Författarhonorar, royalties	- 0,2	- 0,7	- 0,9	13,8
Distribution o lagerhållning	- 0,5	+ 0,0	- 0,5	9,7
Marknadsföring	+ 1,4	+ 2,1	+ 3,5	11,3
Övrigt	- 2,0	+ 0,0	- 2,0	1,8
				100

Av tabell 3:6 ovan framgår att de kostnadsslag som har ökat respektive minskat sin relativa andel mest 1970-1976 hos företagen i den minsta omsättningsklassen är de tekniska produktionskostnaderna respektive kostnaderna för redaktionell verksamhet och pedagogiskt utvecklingsarbete. De ökade med 1,8 respektive minskade med 2,2 procentenheter under perioden. För företagen i den större omsättningsklassen liksom även för de båda omsättningsklasserna sammantagna ökade marknadsföringskostnadernas andel av totalkostnaderna mest eller med 4,3 respektive 3,4 procentenheter medan posten övriga kostnaders andel minskade mest eller med 2,8 respektive 2,0 procentenheter.

De kostnadsslag som enligt tabell 3:7 har ökat respektive minskat sin relativa andel av totalkostnaderna mest 1970-1976 hos företag i den minsta storleksklassen mätt efter antalet anställda är marknadsföringskostnaderna respektive distributions- och lagerhållningskostnaderna som ökade respektive minskade med 1,9 procentenheter. Hos de största företagen liksom för de båda storleksklasserna tillsammans ökade marknadsföringskostnadernas andel av totalkostnaderna mest eller med 4,0 respektive 3,5 procentenheter medan posten övriga kostnaders andel minskade mest eller med 2,7 respektive 2,0 procentenheter.

3.1.5 Marknadsföringskostnader

I figur 3:1 konstaterades att hos företagen i den större omsättningsklassen ökade marknadsföringskostnadernas andel av omsättningen från 7,6 till 11,1 procent mellan 1970 och 1976. Hos företagen i den mindre omsättningsklassen ökade denna kostnadsposts andel av omsättningen från 7,7 till 8,2 procent. Om marknadsföringskostnaderna i stället relateras till de totala kostnaderna visar de större företagen en ökning från 7,6 till 11,9 procent och de mindre företagen en ökning från 7,8 till 8,3 procent av de totala marknadsföringskostnaderna. I löpande priser ökade de större företagens marknadsföringskostnader med 171 procent medan ökningen för de mindre företagen var 151 procent.

Skillnaden i marknadsföringskostnadernas fördelning mellan de båda storleksgrupperna har också studerats (tabell 3:8).

Tabell 3:8 Marknadsföringskostnadernas fördelning på olika komponenter 1976 för företag i olika storleksklasser efter omsättning - procent

Kostnadsslag/storleksklass	Mindre föret	Större föret	Samtliga
Löner	41,0	50,5	49,0
Reklam	40,0	19,6	22,9
Utställningr i Sverige	2,9	5,5	5,1
Utställningar i utlandet	0,6	0,5	0,5
Representation	1,3	0,8	0,8
Friexemplar	5,9	10,1	9,4
Resor och traktamenten	7,3	5,8	6,1
Övriga marknadsföringskostnader	1,0	7,2	6,2
Totalt	100	100	100

Av tabell 3:8 framgår att lönerna svarade för den största andelen av marknadsföringskostnaderna i båda storleksgrupperna. Det framgår vidare att de större företagen i större utsträckning än de mindre satsade på personlig försäljning och att reklamen i de större företagen endast utgjorde knappt 20 procent av marknadsföringskostnaderna. De mindre företagen satsade i väsentligt högre utsträckning på reklam och denna svarade för en nästan lika stor andel av marknadsföringskostnaderna som lönerna, eller 40 procent. Det förhållandet att marknadsföringskostnadernas relativa andel av omsättningen ökade mer hos de större företagen än hos de mindre behöver inte innebära att de större företagen ökat sin satsning på marknadsföring mer än de mindre företagen. Det kan t ex vara så att lönekostnaderna för de läromedelskonsulenter som fanns redan 1970 ökat så kraftigt relativt andra kostnader att total-effekten ger ett intryck av en medveten satsning från företagets sida. De mindre företagen, som i allmänhet inte håller sig med

läromedelskonsulenter, kan t o m i viss utsträckning ha ökat sin satsning på marknadsföring i reala termer, men valt sådana medel med en låg arbetskraftsintensitet som medfört en sjunkande marknadsföringskostnadsandel. Läromedelsföretagens marknadsföringsåtgärder behandlas utförligare i utredningens femte kapitel.

3.2 Stordriftsfördelar

Den utveckling som medfört att det största företaget på läromedelsmarknaden idag svarar för 35 procent och de 5 största för inte mindre än 76 procent av den totala omsättningen kan sannolikt lättare tolkas i termer av stordriftsfördelar. Med stordriftsfördelar avses att produktionsvolymen ökar relativt sett snabbare än insatsen av produktionsfaktorer. Därför skall inledningsvis förklaras innebörden av begreppet stordriftsfördelar, samt diskuteras på vilka punkter i tillverknings- och distributionsprocessen de kan förekomma.

Innebörden av stordriftsfördelar

Stordriftsfördelar innebär att resursåtgången för att producera en vara eller tjänst minskar när tillverkningsvolymen ökar, dvs man har vad man brukar kalla för en ökande skalavkastning¹. Denna ökande skalavkastning har i princip sin förklaring i diskontinuiteter i produktionsfunktionen, dvs olika slags odelbarheter i produktionsresurserna. Med andra ord kan vissa produktionsfaktorer i vid bemärkelse endast köpas i sådana enheter att det krävs en viss produktionsvolym för att de skall kunna utnyttjas fullt ut. I den mån produktionsvolymen skulle understiga denna nivå medför det outnyttjad kapacitet och därmed ökande styckekostnader. För det stora flertalet insatsvaror och produktionsfaktorer förekommer inte detta problem då dessa kan tillhandahållas i sådana för ändamålet små enheter att den möjliga tillförseeln kan antas vara kontinuerlig. Man kan alltså utan problem anpassa dessa insatsfaktorer till varje önskad produktionsvolym.

¹ I det enkla fallet, då produktionsfunktionen (F) kan beskrivas av en s k Cobb-Douglas-funktion

$$Q = F(K, L, t) = K^\alpha L^\beta a^t,$$

där Q står för produktionsvolym, K för kapital, L för arbetskraft, t för tiden, a är teknikfaktorn och α och β står för kapitalets respektive arbetskraftens outputelasticiteter, så innebär stordriftsfördelar att $\alpha + \beta > 1$.

De faktorer som ger upphov till stordriftsfördelar kan, som nämnts, inte avpassas på samma sätt till produktionsvolymen. Varje odelbar enhet bestämmer i stället en optimal produktionsvolym (= enhetens produktionskapacitet). Odelbara produktionsfaktorer förekommer i princip på olika nivåer i alla produktionsprocesser. Varje fast och halvfast kostnad i ett företag innebär att det inom vissa intervall förekommer en tilltagande skalavkastning. Man brukar t ex peka på att en civilingenjör, som anställs i ett litet företag utgör en sådan odelbarhet. Har inte företaget en tillräckligt stor verksamhetsvolym kommer han inte att kunna utnyttja hela sin kapacitet som teknisk expert. Samma sak gäller för kvalificerade företagsledare. Ett annat exempel man kan peka på är att det krävs en betydande företagsstorlek för att det skall vara meningsfullt att bygga ut en datasektion med egna datorer. Även en utbyggd marknadsföringsapparat med regionala försäljare etc kan sägas vara exempel på en odelbarhet. För de nämnda exemplen och i många andra fall kan man visserligen hävda att det för företagen är möjligt att helt eller delvis lita sig till konsulttjänster och därigenom kringgå problemen med odelbarheter. Det är dock troligt att kommunikationen inom ett företag i flertalet fall går smidigare än mellan externa konsulter och ett företag, varför förekomsten av konsulter sannolikt enbart kan dämpa men inte eliminera de koncentrationstendenser som förekomsten av dylika odelbarheter medför.

I många fall, kanske främst när det gäller tillverkningsindustri, har stordriftsfördelarna sin förklaring i den teknologiskt betingade storleken på produktionsanläggningarna. Den koncentrationstendens man i olika empiriska sammanhang har kunnat observera följer till stor del av att den teknologiska utvecklingen medfört att den optimala storleken av de nyproducerande (odelbara) produktionsanläggningarna har ökat.

Sammanfattningsvis kan sägas att existensen av odelbarheter i produktionsprocesser, oavsett om det gäller varu- eller tjänsteproduktion, medför att resursåtgången per producerad enhet minskar med ökad produktionsvolym upp till en viss nivå. Var denna nivå ligger är teknologiskt betingat och en fortgående teknisk utveckling innebär att denna nivå höjs. Den utveckling som följer av detta är att produktionen koncentreras till färre, större enheter.

Stordriftsfördelar inom läromedelsmarknaden

Mot bakgrund av den koncentration som ägt rum inom läromedelsmarknaden skall här kort punktvis diskuteras var stordriftsfördelarna kan antas finnas i denna verksamhet. Den funktionsindelning som legat till grund för kostnadsanalysen kommer i huvudsak att följas.

a/ Företagsadministration. På denna punkt finns inget som å priori talar för att företagen i läromedelsbranschen skulle avvika från företag i andra branscher. Det finns därför ingen anledning att tro att de företagsledande eller administrativa funktionerna skulle kunna förklara de stora företagens dominans på denna marknad. En skicklig företagsledare kan dock anses som en odelbarhet. De större företagen torde ha större möjligheter att till sig knyta företagsledare med stor kapacitet.

b/ Redaktionellt och pedagogiskt utvecklingsarbete. Den kreativa process som det pedagogiska utvecklingsarbetet utgör kan sägas vara kärnan i läromedelsproduktionen. I många avseenden är det de enskilda författarna/författarlagen som utgör produktionsenheten. Med detta synsätt kan det synas svårt att hävda att det skulle förekomma stordriftsfördelar på denna punkt. De stora företagen har dock möjlighet att rekrytera pedagoger, som varit ansvariga för läroplanernas utformning och som kan se till att företagets nyproducerade läromedel helt och hållet följer läroplanens intentioner. De stora läromedelsföretagen kan därigenom få en viss fördel gentemot de mindre producenterna. Genom en dylik rekrytering skaffar sig de stora företagen specialister inom flera områden och ökar därigenom bredden på sitt kunnande. De större företagen har också bättre möjligheter att få till stånd en effektiv samordning mellan författare, bildproducenter och layoutfolk. Det är därför sannolikt att det finns vissa, ej obetydliga skalfördelar förknippade med dessa funktioner.

c/ Teknisk produktionskostnad. Vad avser kostnaderna för sättning, tryckning och bindning finns de primära skalfördelarna snarare i upplagestorleken än i företagsstorleken. Generellt gäller att läromedelsföretagen lägger ut produktionen som legotillverkning (i de större företagen främst till andra företag inom samma koncern) och alla företag bör därför ha samma möjligheter att utnyttja de rent produktionstekniska stordriftsfördelarna.

Av denna anledning torde skalfördelarna inom produktionen inte i någon större utsträckning kunna förklara marknadsstrukturen. Även en jämförelse mellan de tekniska produktionskostnadernas relativa storlek för företag i olika omsättningsklasser talar emot existensen av några stordriftsfördelar i detta avseende. De större företagen torde dock ha bättre möjligheter att pressa priserna vid förhandlingar med sina leverantörer.

d/ Författarhonorar, royalties etc. Dessa poster är till stor del direkt relaterade till företagets läromedelsförsäljning. Även här ligger eventuella stordriftsfördelar snarare på upplagestorleken än på företagsstorleken. Därför bör det ej vara någon större skillnad mellan företag i olika storleksgrupper, om man bortser från de olikheter som följer av att företag i olika storleksklasser troligen avviker från varandra då det gäller i vilken grad de utnyttjar externa medarbetare.

e/ Distribution och lagerhållning inklusive ordermottagning. Möjligheterna för det större företaget att utnyttja datoriserade orderbehandlings- och lagerbokföringsrutiner torde medföra klara resursbesparingar jämfört med de mer manuella rutiner de mindre företagen är hänvisade till. Även i andra avseenden är det sannolikt att de större företagen har effektivare lagerhantering. När lagren får en viss volym blir det lönsamt att använda sig av gaffeltruckar etc. Det finns därför mycket som talar för skalfördelar vad avser distribution och lagerhållning inkl ordermottagning, och detta skulle kunna vara en av de viktigare drivkrafterna bakom koncentrationen på läromedelsmarknaden. För detta talar även det förhållandet att denna kostnadsposts andel av de totala kostnaderna är avsevärt lägre för de största företagen än för de övriga.

f/ Marknadsföring. Även på denna punkt har sannolikt de större företagen klara fördelar jämfört med de mindre. Existensen av en väl utbyggd marknadsföringsorganisation med regionala representanter och en central stab med marknadsförare, informatörer och reklammän inom ett företag är något som medför en effektivitet i marknadsföringen som man troligen inte kan åstadkomma i ett företag som med hänsyn till sin storlek är hänvisat till externa experter och konsulter. För att ett företag skall kunna satsa på en dylik marknadsföringsapparat krävs emellertid en betydande företagsstorlek. Därför kan skalfördelarna på denna punkt - tillsammans med dem som nämnts för distribution och

lagerhållning - antas utgöra de viktigaste drivkrafterna bakom utvecklingen mot ökad koncentration på denna marknad. För marknadsföring kan dock inte pekas på en låg kostnadsandel som ett argument för stordriftsfördelar, men skillnaden i fördelningen av marknadsföringskostnader mellan företag i olika storleksklasser talar för att det endast är de större företagen som har en utvecklad organisation med regionala läromedelskonsulenter. Detta förhållande stöder hypotesen att företagen måste nå upp till en viss storlek för att kunna utnyttja denna typ av marknadsföring.

g/ Övrigt. Det kan finnas betydande fördelar för de större företagen då det gäller finansiering och likviditetsplanering. Detta följer av att de enskilda läromedlen kräver vissa grundinvesteringar som ger avkastning först efter flera år samt att vissa satsningar givetvis faller mindre väl ut. I ett större företag med ett stort antal produkter kan olika läromedel antas ligga i olika faser i läromedelscykeln och därför medföra en jämnare kostnads-intäktsström. Samtidigt kan antas att de mindre lyckade satsningarna hos ett större företag uppvägs av de läromedel som säljer bra. Detta gör att de större företagen har större möjligheter att genomföra en långsiktig planering och satsa på olika former av utvecklingsarbete. De större företagen kan därför ha bättre möjligheter att anpassa sig till nya marknadsbehov snabbare än de små och därigenom öka sina marknadsandelar. Frågan om huruvida denna typ av stordriftsfördelar existerar eller ej kan dock inte besvaras med utgångspunkt i de kostnadsdata enkäten givit.

3.2.1 Produktion per anställd

I det tidigare avsnittet diskuterades stordriftsfördelar inom olika delar av läromedelsproduktionen. Förekomsten av stordriftsfördelar innebär att produktiviteten ökar med ökande företagsstorlek. Ett sätt att mäta den sammantagna effekten av dessa stordriftsfördelar är att jämföra produktion per anställd för företag i olika storleksklasser. Produktionen mäts här med saluvärdet, vilket gör att jämförelsen ej är helt rättvisande om företag i olika storleksklasser har olika förädlingsgrad. Inom läromedelsbranschen skiljer sig dock ej företag i olika storleksklasser åt i detta avseende i den utsträckningen att

det stör jämförelsen. Produktionen per anställd för storleksklassen större företag mätt efter omsättningen uppgick till drygt 399 tkr 1976 och till knappt 324 tkr för den mindre omsättningsklassen. Denna jämförelse mellan företag i de olika storleksklasserna visar således att för företag i den större storleksklassen var effektiviteten, mätt som omsättning per anställd, i genomsnitt drygt 23 procent högre än för företag i den mindre klassen.

3.2.2 Lärobokskalkyl

I samband med diskussionen av potentiella stordriftsfördelar pekades på att den sannolikt enda skalfördelen då det gäller framställningen av tryckta läromedel är den kostnadsfördel som följer med en ökad upplagestorlek för ett enskilt läromedel. Det är en mycket viktig fördel som kan komma såväl stora som små företag tillgodo och följer av de relativt stora fasta kostnader som är förknippade med framtagningen av ett läromedel.

För att belysa hur olika kostnader per exemplar av ett tryckt läromedel varierar med produktionsvolymen och för att visa hur känslig lönsamheten för en viss produkt är för variationer i efterfrågan, har SPK i samarbete med företrädare för läromedelsbranschen utarbetat ett kalkylexempel med aktuella kostnadsdata.

Exemplet avser en redaktionellt mindre arbetskrävande lärobok i A4-format och fyrfärgs offsettryck. Upplagan är beräknad till 40 000 exemplar varav 2 000 delas ut som friexemplar och 1 000 bedöms bli makulerade.

Kalkylexempel:

			<u>%</u>
<u>Intäkter:</u> 37 000 ex ä 25:-	925 000		100.0
- 5 % genomsn <u>rabatt</u>	- 46 250		- 5.0
<u>Nettointäkt</u>	<u>878 750</u>		<u>95.0</u>
<u>Royalty</u> (14.4 % på 925 000)	- 133 200		- 14.4
<u>Produktionskostnader:</u>			
Redaktionella:			
Redaktionellt arbete	47 850	5.2	
Illustrationer	33 000	3.6	
Ateljé, layout	9 925	1.1	
Expertgranskning	<u>330</u>	-	- 9.9
	- 91 105		
Tekniska:			
Sättning, montage, repro, inlaga	56 410	6.1	
Tryckning, inlaga	52 360	5.7	
Papper, inlaga	63 800	6.9	
Sättning, montage, repro, omslag	1 100	0.1	
Tryckning, omslag	4 400	0.5	
Papper, omslag	7 480	0.8	
Korrigerering	990	0.1	
Bindning	55 000	5.9	
Intagn, 4 st (inl+omsl)	<u>58 560</u>	<u>6.3</u>	- 32,4
	- 300 100		
<u>Täckningsbidrag</u>	<u>354 345</u>		<u>38.3</u>
<u>Lager o distribution</u>	- 75 850		- 8.2
<u>Marknadsföring</u>	- 115 625		- 12.5
<u>Utvecklingsarbete</u>	- 15 725		- 1.7
<u>Gemens adm kostnader</u>	- <u>96 200</u>		- <u>10.4</u>
<u>Rörelseöverskott</u>	<u>50 945</u>		<u>5.5</u>

Om man delar upp ovanstående kostnadsslag i fasta och rörliga kostnader erhålls följande uppdelning:

Fasta kostnader:

Redaktionella:

Redaktionellt arbete	47 850	
Illustrationer	33 000	
Ateljé, layout	9 925	
Expertgranskning	330	91 105

Tekniska:

Sättning, montage, repro, klichéer	56 410	
Omslag, sättn, mont. repro	1 100	57 510

Marknadsföring 115 625

Utvecklingsarbete 15 725

Gemensamma adm kostnader 96 200

Summa fasta kostnader 376 165

Rörliga kostnader:

Royalty 133 200

Tekniska:

Tryckning, inlaga	52 360	
Papper, inlaga	63 800	
Tryckning, omslag	4 400	
Papper, omslag	7 480	
Korrigerering	990	
Bindning	55 000	184 030

Lager o distribution 75 850

Summa rörliga kostnader 393 080

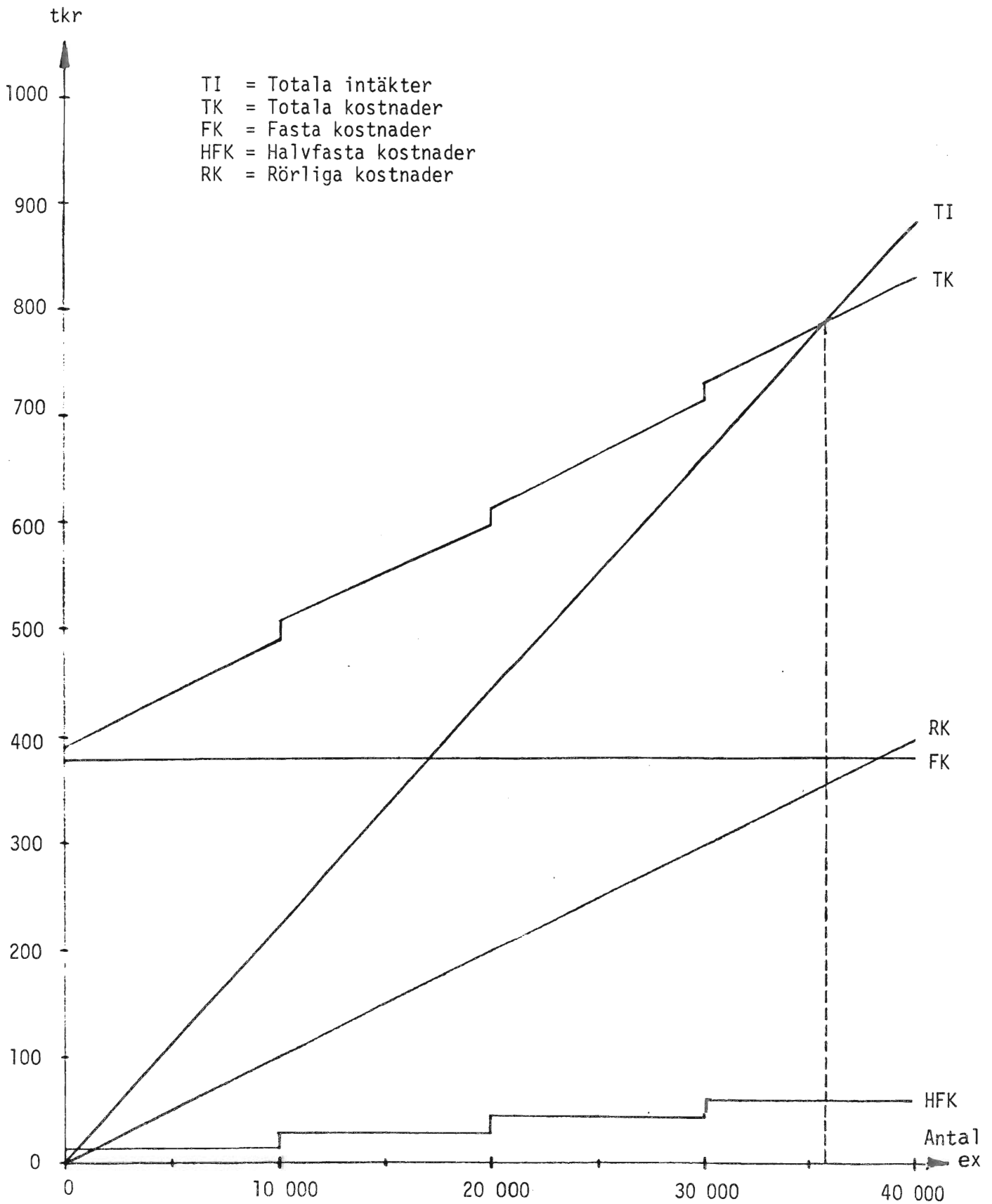
Halvfasta kostnader:

Intagn, 4 st (inl + omslag) 58 560

I diagram 3:2 visas hur intäkterna samt de olika kostnadsslagen varierar i förhållande till antalet sålda böcker. Eftersom 2 000 delas ut som friexemplar och 1 000 bedöms bli makulerade, måste den genomsnittliga intäkter per bok justeras med hänsyn till detta. Om vi antar att friexemplaren och makulaturen varierar proportionellt med produktionsvolymen kan denna post ses som en kostnad eller en negativ intäkt som minskar intäkten per exemplar. Detta görs enklast genom att fördela nettointäkten för de 37 000 sålda exemplaren på den totala produktionen 40 000 exemplar. Intäkten per bok blir då i genomsnitt 21,97 kronor.

Av diagram 3:2 framgår att försäljningen enligt de givna förutsättningarna går med förlust fram till det 35 809:e exemplaret och blir lönsam först i intervallet 35 810 - 37 000.

Diagram 3:2 Totala kostnader och intäkter i relation till antal sålda exemplar enligt exempel ovan

Samma sak kan givetvis också räknas fram på följande sätt:

X = Antal sålda exemplar då förlust byts mot vinst

21,97 = Intäkt/exemplar

376 165 = Fasta kostnader

58 560 = Halvfasta kostnader i intervallet 30 001 - 40 000
sålda exemplar

9,83 = Rörlig kostnad/exemplar (393 080:40 000)

Följande ekvation erhålles:

$$21,97 X = 376\,165 + 58\,560 + 9,83 X$$

$$21,97 X - 9,83 X = 434\,725$$

$$12,14 X = 434\,725$$

$$X \approx 35\,809,3$$

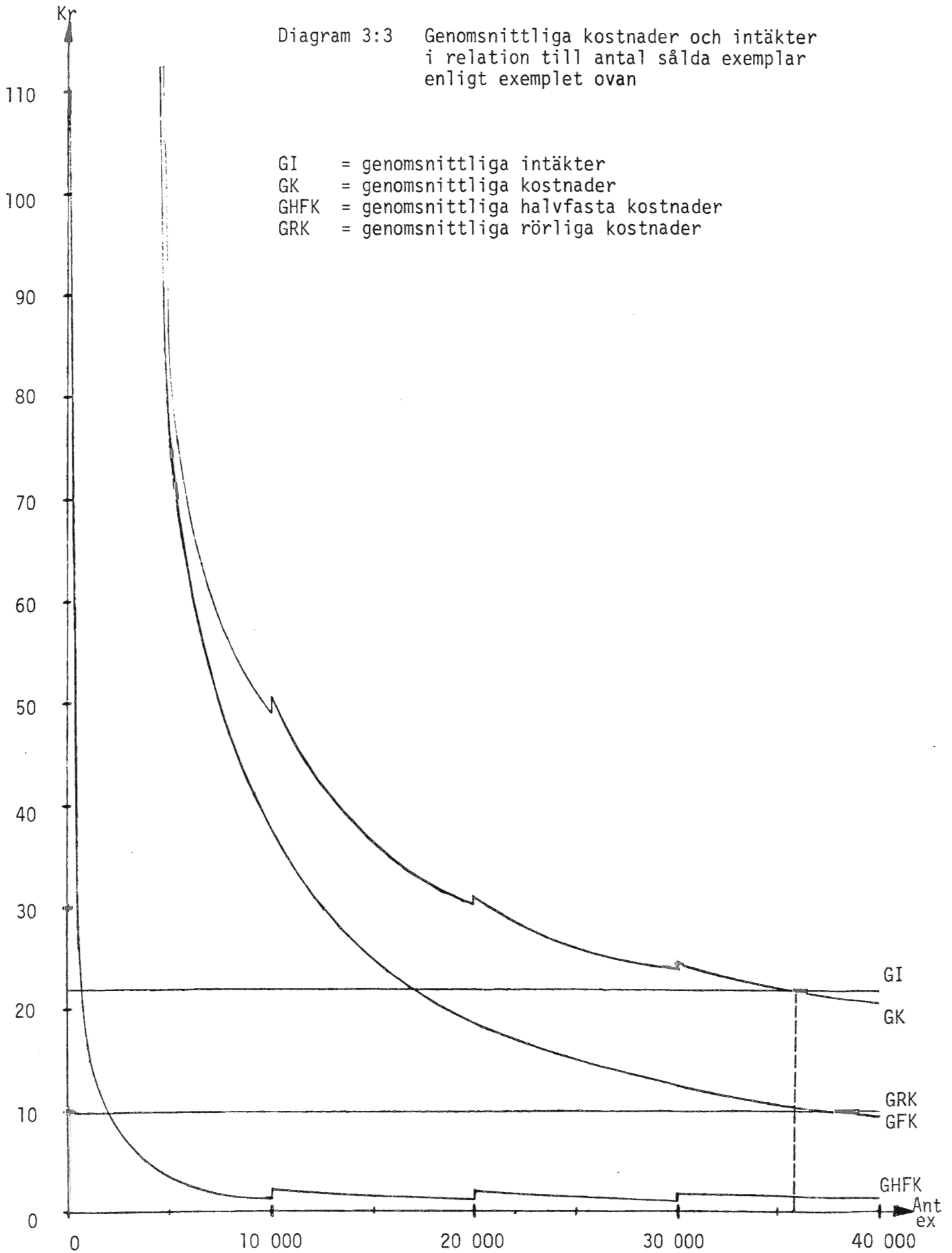
I kalkylerna har antagits att den totala upplagan trycks i fyra olika omgångar. Det medför att intagningskostnaderna, som i kalkylerna klassats som halvfasta, förekommer fyra gånger. Hur många exemplar som trycks per gång är beroende av säkerheten i företagets marknadsbedömning. Ju större osäkerheten är desto starkare är skälet att trycka relativt små kvantiteter vid varje tillfälle.

I det fall hela upplagan i stället trycks vid ett enda tillfälle, vilket givetvis är möjligt, kommer intagningskostnaderna att uppträda som en engångskostnad, vilket medför att kurvorna förändras i motsvarande mån och att break-even inträffar vid en något lägre volym.

Ett alternativt sätt att i diagramform presentera detta kalkyl-exempel är att i stället se hur kostnader och intäkter per försålt exemplar varierar med försäljningsvolymen. Genomsnittsintäkterna är konstanta (21,97 kr) och i den punkten där förlusten byts mot vinst skall genomsnittsintäkterna och de genomsnittliga kostnaderna vara lika stora. Följande diagram erhålls.

Diagram 3:3 Genomsnittliga kostnader och intäkter
i relation till antal sålda exemplar
enligt exemplet ovan

GI = genomsnittliga intäkter
GK = genomsnittliga kostnader
GHFK = genomsnittliga halvfasta kostnader
GRK = genomsnittliga rörliga kostnader

Av diagram 3:3 kan man utläsa att de fasta kostnaderna per producerad enhet sjunker mycket snabbt när produktionsvolymen ökar. Det framgår vidare att även de halvfasta kostnadernas relativa betydelse minskar samt att de genomsnittliga rörliga kostnadernas relativa betydelse blir större vid ökande produktionsvolym.

3.3 Kostnaderna för den tekniska framställningen av tryckta läromedel

Tidigare i detta kapitel har konstaterats att den tyngsta posten bland företagets kostnader utgörs av tekniska produktionskostnader. Dessa utgjorde 1970 för företag i den största omsättningsklassen 42,8 procent av den totala omsättningen. Andelen sjönk därefter till 37,8 procent 1976. För företag i den mindre omsättningsklassen ökade andelen under perioden från 40,1 till 41,4 procent. Om man i stället relaterar de tekniska produktionskostnaderna till de totala kostnaderna blir motsvarande siffror en minskning för de större företagen från 42,7 till 40,7 procent och en ökning för de mindre företagen från 40,4 till 42,2 procent. I nominella tal ökade den större gruppens tekniska produktionskostnader med 66 procent medan den mindre gruppens ökade med 146 procent.

Med tekniska produktionskostnader avses här sådana kostnader som kan hänföras till själva den fysiska tillverkningen av läromedel. Då det gäller tryckta läromedel, som svarar för huvuddelen av läromedelsförsäljningen enligt utredningens läromedelsbegrepp - 1970 drygt 85 procent och 1976 närmare 83 procent - avses kostnader för t ex sättning, tryckning, bindning, etc. Då detta arbete i allmänhet inte utförs av företagen själva, utan i stället sker som legotillverkning hos specialiserade företag inom den grafiska branschen, har det inte varit möjligt att närmare analysera vad som exakt ingår i de kostnader läromedelsföretagen redovisat i detta avseende. För att få en någorlunda god uppfattning om de tekniska produktionskostnadernas fördelning redovisas nedan uppgifter från SCB:s officiella industristatistik för grafisk industri exklusive förlag. Uppgifterna avseende åren 1973 och 1976 jämförs därefter med data som särskilt

Tabell 3:9 Saluvärde och produktionskostnader samt dessas relativa andel av saluvärdet för grafisk industri exklusive förlag (löpande priser)

Saluvärde Produktions- kostnader	1970		1971		1972		1973		1974		1975		1976	
	tkr	%	tkr	%	tkr	%	tkr	%	tkr	%	tkr	%	tkr	%
Saluvärde	3 770 856		3 836 470		4 131 284		4 533 129		5 394 081		6 335 961		7 245 845	
Kostnader för														
råvaror mm (ej emb)	925 414	24.5	941 660	24.5	974 398	23.6	1 109 028	24.5	1 421 273	26.3	1 647 629	26.0	1 813 662	25.0
emballage	6 993	0.2	8 028	0.2	8 228	0.2	9 988	0.2	14 950	0.3	16 345	0.3	17 688	0.2
bränsle (inköpt)	11 992	0.3	13 998	0.4	14 345	0.3	18 013	0.4	26 330	0.5	30 004	0.5	40 452	0.6
elenergi	16 848	0.4	17 947	0.5	19 434	0.5	21 011	0.5	24 660	0.5	29 568	0.5	35 050	0.5
lejda transporter	41 810	1.1	42 292	1.1	46 075	1.1	48 318	1.1	53 977	1.0	63 492	1.0	84 571	1.2
Löner till														
tjänstemän	638 141	16.9	678 874	17.7	725 487	17.6	783 500	17.3	873 106	16.2	1 033 387	16.3	1 169 823	16.1
arbetare	798 055	21.2	821 563	21.4	868 979	21.0	922 669	20.4	1 003 599	18.6	1 168 272	18.4	1 318 411	18.2
hemarbetare	2 271	0.1	2 293	0.1	2 292	0.1	2 199	0.0	2 606	0.0	6 431	0.1	6 467	0.1
bortlämn lönearb	105 325	2.8	91 957	2.4	95 660	2.3	110 698	2.4	124 514	2.3	146 850	2.3	223 082	3.1
Summa redovisa- de kostnader	2 546 849	67.5	2 618 612	68.3	2 754 898	66.7	3 025 424	66.7	3 545 015	65.7	4 141 978	65.4	4 709 206	65.0

Källa: SOS, Industri, del 1, 1970-1976

inhämtats från Esselte-Herzogs och Liber Grafiska avseende dessa företags produktion av läroböcker.

Av tabell 3:9 framgår att lönekostnaderna svarar för större delen av de tekniska produktionskostnaderna. Löneandelen har dock minskat från 38,1 procent av saluvärdet 1970 till 34,4 procent av saluvärdet 1976. Nominellt ökade lönerna med 73,4 procent. Råvarukostnadernas andel av saluvärdet ökade från 24,5 till 25 procent under samma period, vilket samtidigt inneburit en nominell ökning med 96 procent (se vidare tabell 3:11 nedan). Övriga tekniska produktionskostnader utgör en så pass ringa del av samtliga kostnader att det ej ger anledning till någon särskild kommentar.

Om uppgifterna för grafisk industri åren 1973 och 1976 jämförs med de uppgifter som beräknats i samarbete med Esselte-Herzogs och Liber Grafiska framgår det av tabell 3:10 att både löne- och råvarukostnaderna utgör en större andel av saluvärdet för läromedelsproduktionen hos läromedelsföretagen än för den grafiska industrin som helhet. Hos läromedelsföretagen kan dock konstateras en relativ minskning av råvarukostnadsandelen. Löneandelen minskade från 39,3 till 37 procent och råvarukostnadernas andel minskade från 33,3

Tabell 3:10 Produktionskostnadernas relativa andel av saluvärdet i den grafiska processen vid läromedeltillverkning

Saluvärde	1973	1976
Produktionskostnader	%	%
Saluvärde	100,0	100,0
Kostnader för råvaror	33,3	31,9
emballage	0,2	0,1
bränsle	0,6	0,7
elenergi	0,8	0,7
lejda transp	0,7	0,0
Löner till förvaltningspers	12,8	12,3
arbetarpersonal	26,5	24,7
hemarbete	-	-
Bortlämnade lönearbeten	-	-
Summa redovisade kostnader	74,9	70,4

Källa: Denna fördelning har gjorts av SPK i samarbete med Esselte-Herzogs och Liber Grafiska.

till 31,9 procent. De nominella ökningarna var 38,2 respektive 39,9 procent. För grafisk industri var motsvarande siffror en minskning av löneandelen från 37,7 till 34,4 procent och en ökning av råvarukostnadsandelen från 24,5 till 25 procent. De nominella ökningarna var 46 respektive 63,5 procent.

Råvaror. Den mest betydelsefulla råvaran vid framställning av böcker är papper. Detta framgår av tabell 3:11 som visar råvaruförbrukningen inom hela den grafiska industrin.

Tabell 3:11 Förbrukning av vissa råvaror inom grafisk industri (SNI-kod 3420) 1970, 1973 och 1976

Råvaruslag	1970		1973		1976	
	tkr	%	tkr	%	tkr	%
Tryckfärger	50 334	5,4	62 454	5,6	98 933	5,5
Papper och papp	649 746	70,2	784 762	70,8	1 309 764	72,2
Övriga råvaror	225 334	24,4	261 812	23,6	404 965	22,3
Totalt	925 414	100	1 109 028	100	1 813 662	100

Källa: SOS, Industri, del 1

Kostnaderna för papper och papp utgjorde ungefär 17 procent av det totala saluvärdet i den grafiska industrin åren 1970 och 1973. År 1976 hade motsvarande andel ökat till drygt 18 procent.

Då det gäller produktionen av tryckta läromedel ökade - enligt beräkningar som SPK gjort i samarbete med större läromedelsföretag - papperskostnadsandelen av den totala tekniska produktionskostnaden från ca 15 procent år 1973 till omkring 18 procent år 1976. Det innebär att papperskostnaden 1976 svarade för ungefär 7 procent av priset på ett tryckt läromedel.

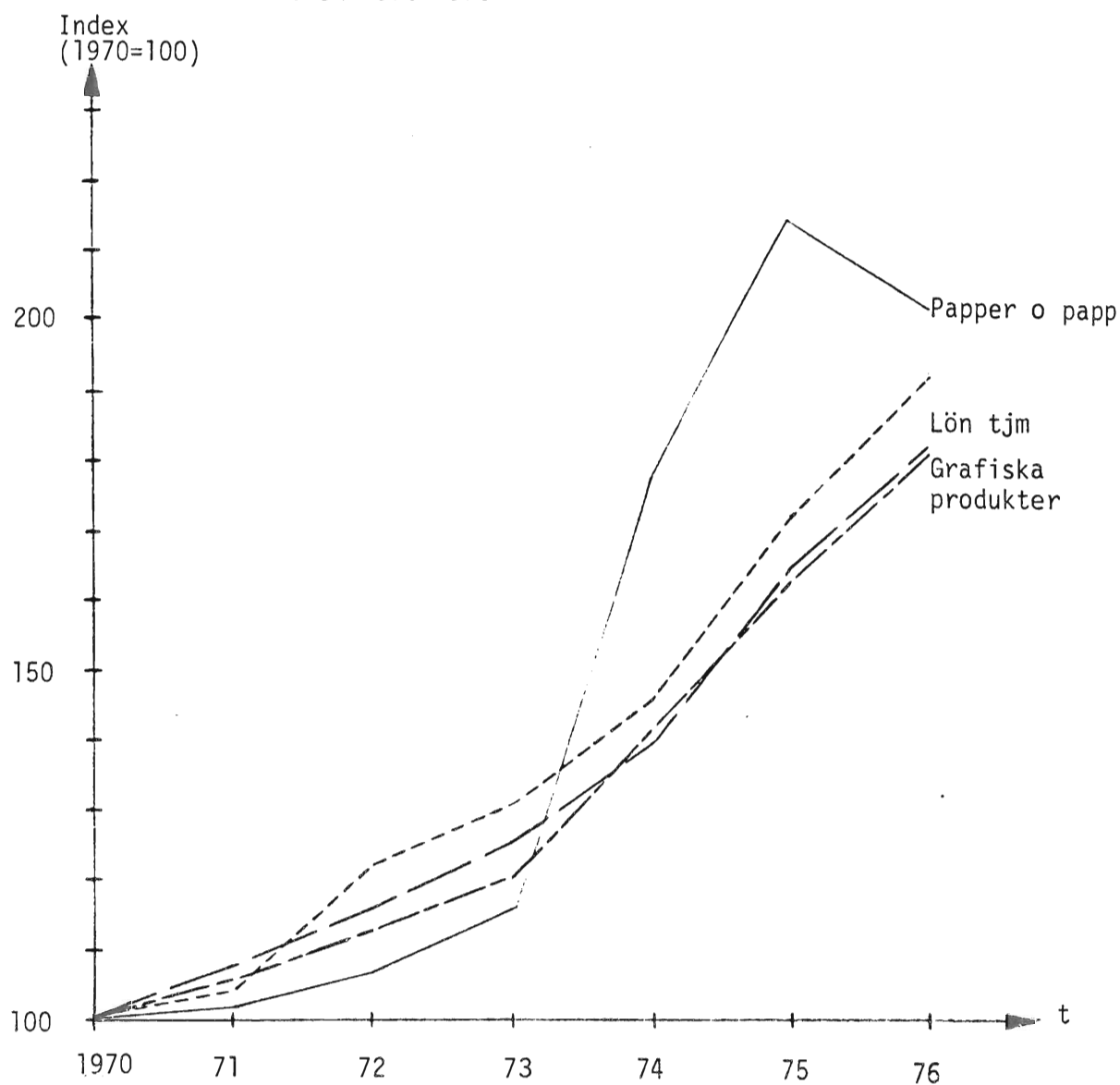
I diagram 3:4 visas prisutvecklingen för papper och papp, grafiska produkter samt löneutvecklingen för arbetare och tjänstemän inom den grafiska industrin under perioden 1970-1976. Mot bakgrund av den utveckling som ägt rum under 1970-talet är det självklart att papperspriserna utgör en betydelsefull faktor vid bokproduktion. En sådan våldsamt prisökning som den som ägde rum mellan åren 1973 och 1975, då papperspriserna nära nog fördubblades, ger utslag i lönsamhet och/eller priser på böcker.

Från producenthåll har man sökt motverka effekterna av pappersprishöjningarna på olika sätt. Närmast till hands ligger givetvis en sänkning av papperskvaliteten - genom att använda trähaltigt papper i stället för träfritt - eller en minskad gramvikt på papperet. Härtill kommer de möjligheter till ett mer ekonomiskt utnyttjande av själva papperet som finns, t ex genom att minska marginaler och radavstånd eller genom att med en förbättrad planering söka minimera det svinn som oundvikligen uppstår i själva produktionsprocessen.

Generellt kan sägas att den tekniska kvaliteten på läroböcker måste anpassas till den avsedda användningen - en bok som är avsedd för en termins studier behöver t ex inte vara av så god teknisk kvalitet som en bok som skall användas under tre läsår.

Löneutvecklingen. För såväl hela den grafiska industrin som för den del som sysslar med framställning av tryckta läromedel gäller att lönekostnadernas relativa andel har sjunkit mellan början av 1970-talet och år 1976. Att detta varit möjligt trots att löneutvecklingen för såväl kollektivanställda som tjänstemän varit mycket snabb under samma period, förklaras av att den nya kapitalintensiva produktionstekniken inom den grafiska industrin medfört en mycket snabb ökning av arbetsproduktiviteten.

Diagram 3:4 Prisutvecklingen för papper och papp, grafiska produkter samt löneutvecklingen för arbetare och tjänstemän inom grafisk industri under perioden 1970-1976

4. LÖNSAMHETSUTVECKLINGEN

I uppdraget till SPK ingår också att undersöka läromedelsföretagens lönsamhet. Denna del av utredningen har genomförts med hjälp av en särskild enkätundersökning, i vilken data från ett urval av läromedelsföretagen insamlats för perioden 1974-1976.

4.1 Undersökta företag

I lönsamhetsundersökningen ingår dels branschens tio största företag (företag som 1976 sålde läromedel för minst fem miljoner kr), dels de mest "homogena" läromedelsföretagen bland de sjutton företag som 1976 sålde läromedel för minst en men mindre än fem miljoner kr. Som "homogent" läromedelsföretag har SPK valt att betrakta företag vars försäljning av läromedel utgjorde minst 80 % av företagets totala försäljning 1976. Genom denna avgränsning har, med fyra undantag, endast uppgifter avseende företagets totala verksamhet behövt insamlas, vilket medfört vissa utredningstekniska fördelar. För det första har tillförlitligheten blivit högre än vad som skulle varit fallet om de flesta företagen nödgats att genom skattningar dela upp sina resultat - och balansräkningsuppgifter på läromedels- respektive icke läromedelsverksamhet. De uppgifter som insamlats skall således i princip vara avstämbara mot företagets officiella balans- och resultaträkningar.

För det andra har företagen besparats arbete genom att de flesta data som insamlats redan funnits färdiga inom respektive företag.

De fyra undantagen utgörs av de företag bland de tio största som ej uppfyllt "homogenitetskravet". Anledningen är att utredningen ansett det angeläget att få en fullständig kartläggning av dessa företag och därmed, eftersom dessa är så dominerande på marknaden, uppnå en så bra täckning som möjligt av läromedelsmarknaden.

Dessa företag har vid sidan av de uppgifter som lämnats avseende företagets totala verksamhet även fått lämna motsvarande data för sin läromedelsverksamhet. I ett par fall har detta emellertid inneburit en viss osäkerhet på grund av att företagets redovisningssystem inte möjliggjort annat än relativt grova skattningar av de aktuella uppgifterna. I dessa fall måste räntabilitetsmått tolkas med extra stor försiktighet.

4.2 Använda lönsamhetsmått

Med hjälp av insamlade data har följande lönsamhetsmått framräknats avseende företagets totala verksamhet och för läromedelsverksamheten:

o avkastning på totalt kapital, dvs kvoten mellan å ena sidan rörelseresultat efter avskrivningar samt finansiella intäkter och å andra sidan genomsnittlig balansomslutning inklusive dolda reserver samt

o avkastning på arbetande kapital, vilket jämfört med ovanstående inneburit att icke räntebärande kortfristiga skulder subtraherats från nämnaren.

För företagets totala verksamhet har även framräknats:

o avkastning på justerat eget kapital, dvs rörelseresultatet efter avskrivningar samt finansiella intäkter och kostnader dividerat med eget kapital plus hälften av obeskattade reserver.

Det första måttet eller totalräntabiliteten visar företagens förmåga att generera överskott utan hänsyn till finansieringsstrukturen. Måttet visar med andra ord i vad mån företaget som helhet är lönsamt. I det andra måttet har balansomslutningen minskats med icke räntebärande korta skulder eftersom de huvudsakligen inte används i företagets egentliga verksamhet utan för att finansiera handelskrediter, vilket innebär en uppblåsning av balansomslutningen utan motsvarande real-ekonomiska ökning. Då det gäller avkastningen på aktieägarnas kapital eller räntabiliteten på eget kapital, påverkas den förutom av företagets förmåga att generera avkastning även av relationen mellan eget och främmande kapital i företagen. Detta innebär t ex att inverkan av en sänkt totalräntabilitet på avkastningen på det egna kapitalet i viss mån kan motverkas genom en ökad upplåning och skuldandel i företaget.

Generellt gäller att räntabilitetsmåtteten skall visa avkastningen av den löpande rörelsen och därför inte inkludera extraordinära intäkter och kostnader. Vidare skall värdet på företagets olika tillgångar beräknas så att det i så stor utsträckning som möjligt visar tillgångarnas marknadsvärde eller återanskaffningsvärde. För de finansiella tillgångarna innebär detta normalt inte några problem. Detsamma gäller delvis för varulagret, där man om man till det bokförda lagerkapitalet lägger den obeskattade lagerreserven får ett relativt bra mått på lagervärdet. Lagerreserven framgår oftast direkt av företagets bokslut. Svårigheter uppstår när det gäller att beräkna ett rättvisande värde på de materiella anläggningstillgångarna, då det bokförda värdet så gott som undantagslöst ligger avsevärt under ett marknadsvärde eller ett återanskaffningsvärde. Det finns ett stort antal metoder som brukar användas för att mäta anläggningarnas marknadsmässiga värde. Anläggningstillgångarna svarar i denna bransch för en mycket liten del av det totala arbetande kapitalet. Det är därför rimligt att i denna undersökning, som i många andra lönsamhetsberäkningar, använda det bokförda värdet som en approximation till ett ekonomiskt "riktigt" värde på

företagets anläggningstillgångar. Det bokförda värdet samvarierar (positivt) med det "sanna" värdet, varför lönsamhetsmåttan ändå ger en tämligen god bild av utvecklingen över tiden även om själva räntabilitetsnivån påverkas av mätprinciperna. Resultatet har belastats med bokförda avskrivningar i den mån företagen ej kunnat uppge planenliga avskrivningar.

4.3 Läromedelsföretagens lönsamhetsutveckling

Resultatet av enkätundersökningen presenteras nedan i form av en tabell och ett diagram för respektive företagskategori. Den genomgående tendensen är att lönsamheten försämrades mellan åren 1974 och 1975 för att följas av en förbättring mellan åren 1975 och 1976.

Tabell 4:1. Avkastning på totalt, arbetande och justerat eget kapital under perioden 1974-1976

a) Branschens tio största företag mätt efter 1976 års omsättning

	Avkastning i procent		
	1974	1975	1976
Totalt kapital	5.0	4.2	7.9
Arbetande kapital	6.7	5.7	10.8
Justerat eget kapital ¹	28.8	20.8	43.7

b) Övriga företag i undersökningspopulationen

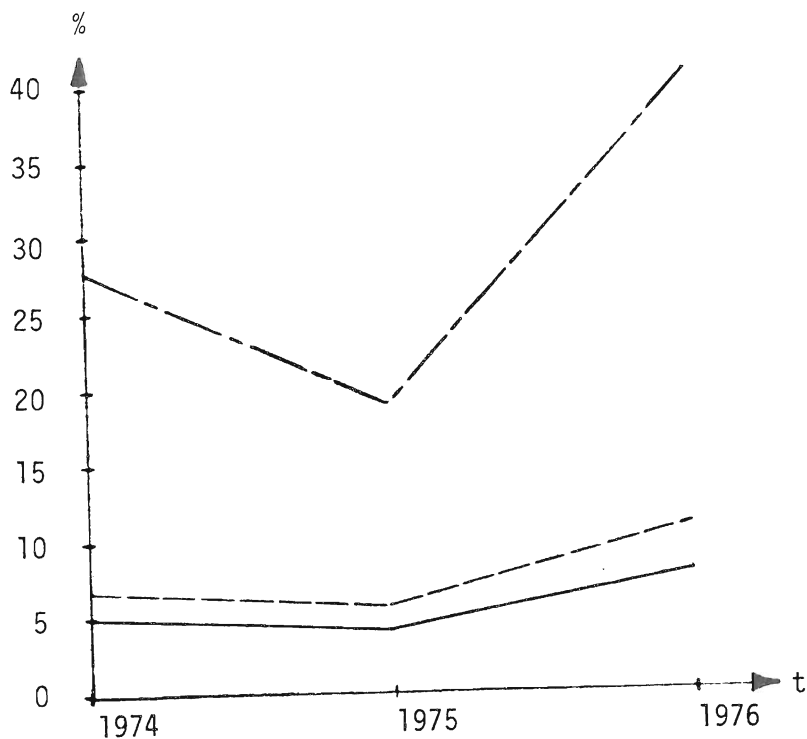
	Avkastning i procent		
	1974	1975	1976
Totalt kapital	4.5	- 1.1	0.4
Arbetande kapital	9.7	- 2.1	0.7
Justerat eget kapital ¹	13.9	- 4.7	- 2.8

c) Samtliga företag i undersökningspopulationen

	Avkastning i procent		
	1974	1975	1976
Totalt kapital	5.0	4.1	7.7
Arbetande kapital	6.8	5.6	10.6
Justerat eget kapital ¹	27.7	18.9	40.6

¹ Avkastning på justerat eget kapital avser endast homogena företag inom respektive kategori.

c) Samtliga företag i undersökningspopulationen

Av ovanstående framgår att de mindre företagen hade en kraftigare nedgång i lönsamheten än de större företagen mellan åren 1974 och 1975. De större företagens utveckling är mer stabil och avkastningen på det egna kapitalet ligger på en betydligt högre nivå än hos de mindre företagen. Det kan vidare konstateras att avkastningen för samtliga läromedelsföretag i stort sett överensstämmer med den som visas för de tio största företagen, eftersom dessa "väger" så pass tungt i undersökningen. Om man skiljer de homogena läromedelsföretagen från de icke-homogena erhålls följande resultat (tabell 4:2 och diagram 4:2).

Tabell 4:2 .

a) Avkastning på totalt, arbetande och justerat eget kapital för homogena läromedelsföretag 1974-1976

	Avkastning i procent		
	1974	1975	1976
Totalt kapital	7.4	5.7	11.5
Arbetande kapital	10.6	8.2	16.4
Justerat eget kapital	27.7	18.9	40.6

b) Avkastning på totalt och arbetande kapital för läromedelsverksamheten i de icke homogena läromedelsföretagen 1974-1976

	Avkastning i procent		
	1974	1975	1976
Totalt kapital	3.2	3.1	5.3
Arbetande kapital	4.2	4.1	7.1

Diagram 4:2.

a) Avkastning på totalt, arbetande och justerat eget kapital för homogena läromedelsföretag 1974-1976

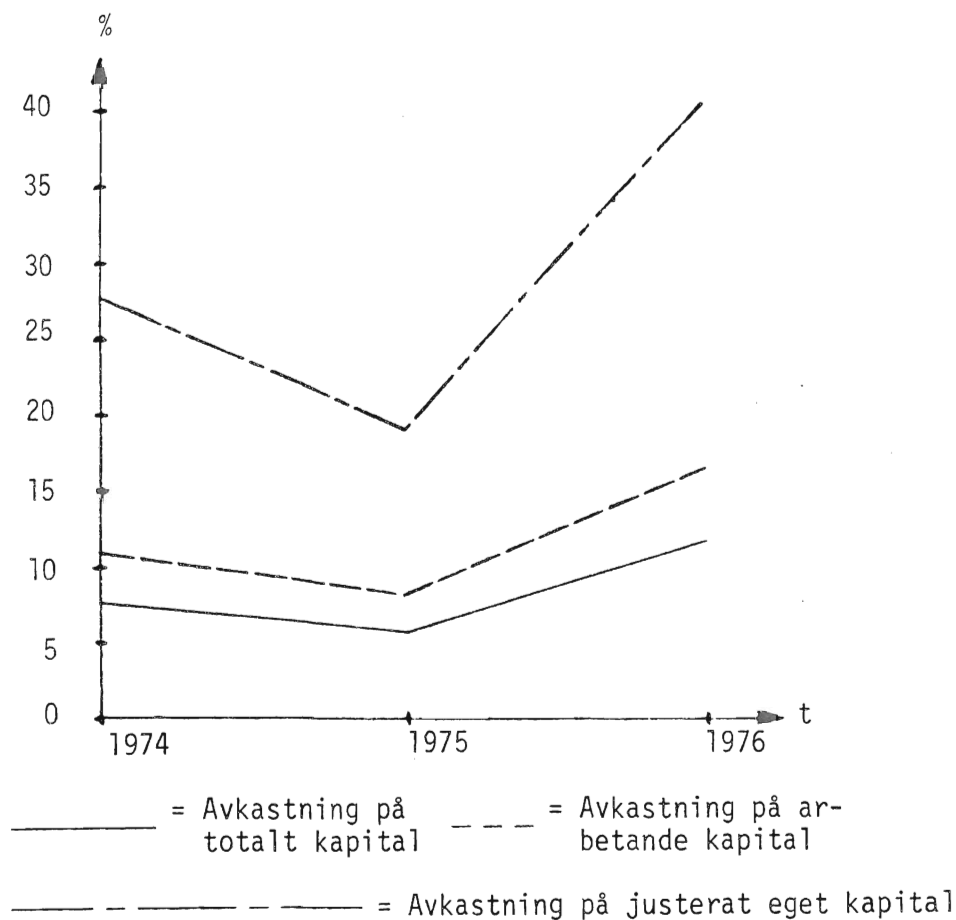
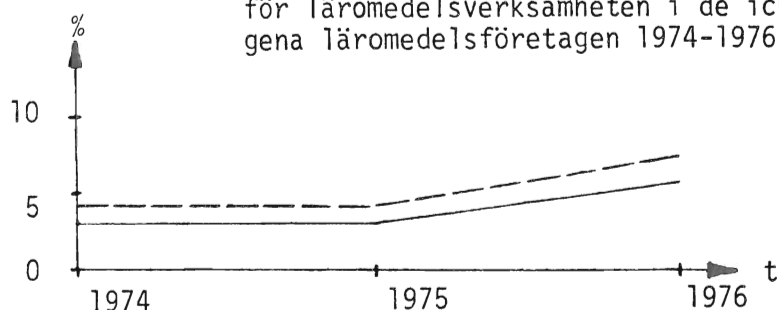

Diagram 4:2. b) Avkastning på totalt och arbetande kapital för läromedelsverksamheten i de icke-homogena läromedelsföretagen 1974-1976

Först kan noteras att avkastningen på det egna kapitalet hos de homogena läromedelsföretagen är densamma som för samtliga företag i diagram 4:1 c), vilket beror på att det är samma företag i båda fallen. För de icke-homogena företagen finns inga uppgifter angående avkastning på eget kapital.

Som framgår av diagram 4:2 ovan har lönsamheten för undersökningsperioden varit betydligt bättre i de homogena företagen än i de icke-homogena företagen. Samtidigt kan dock noteras att tillförlitligheten är störst hos de uppgifter som lämnats av de homogena företagen. De icke-homogena företagen har varit nödsakade att söka avgränsa läromedelsverksamheten från sin övriga verksamhet. De icke-homogena företagens avkastning för hela verksamheten avviker ej påtagligt från avkastningen för deras läromedelsverksamhet, vilket framgår av tabell 4:3.

Tabell 4:3 Avkastning på totalt och arbetande kapital för hela verksamheten i de icke-homogena läromedelsföretagen 1974-1976

	Avkastning i procent		
	1974	1975	1976
Totalt kapital	2.9	3.5	5.3
Arbetande kapital	3.7	4.6	7.0

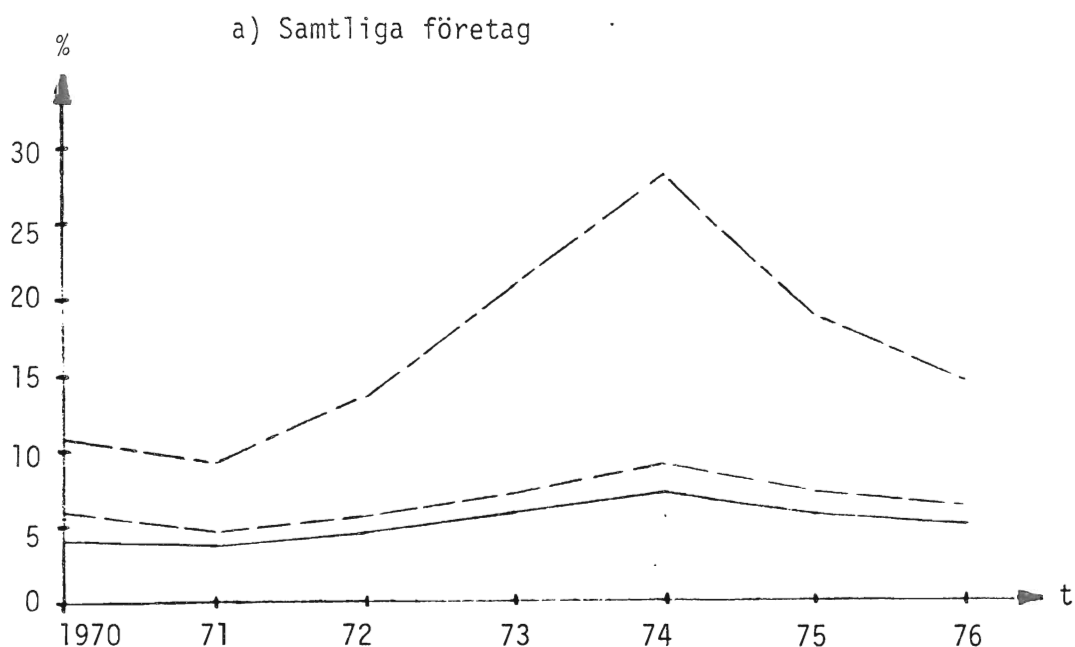
För hela verksamheten förbättrades räntabiliteten såväl mellan 1974 och 1975 som mellan 1975 och 1976. Läromedelsverksamhetens lönsamhet var något högre 1974, och sjönk något till 1975. 1975 var avkastningen för läromedelsverksamheten något högre än avkastningen på hela verksamheten.

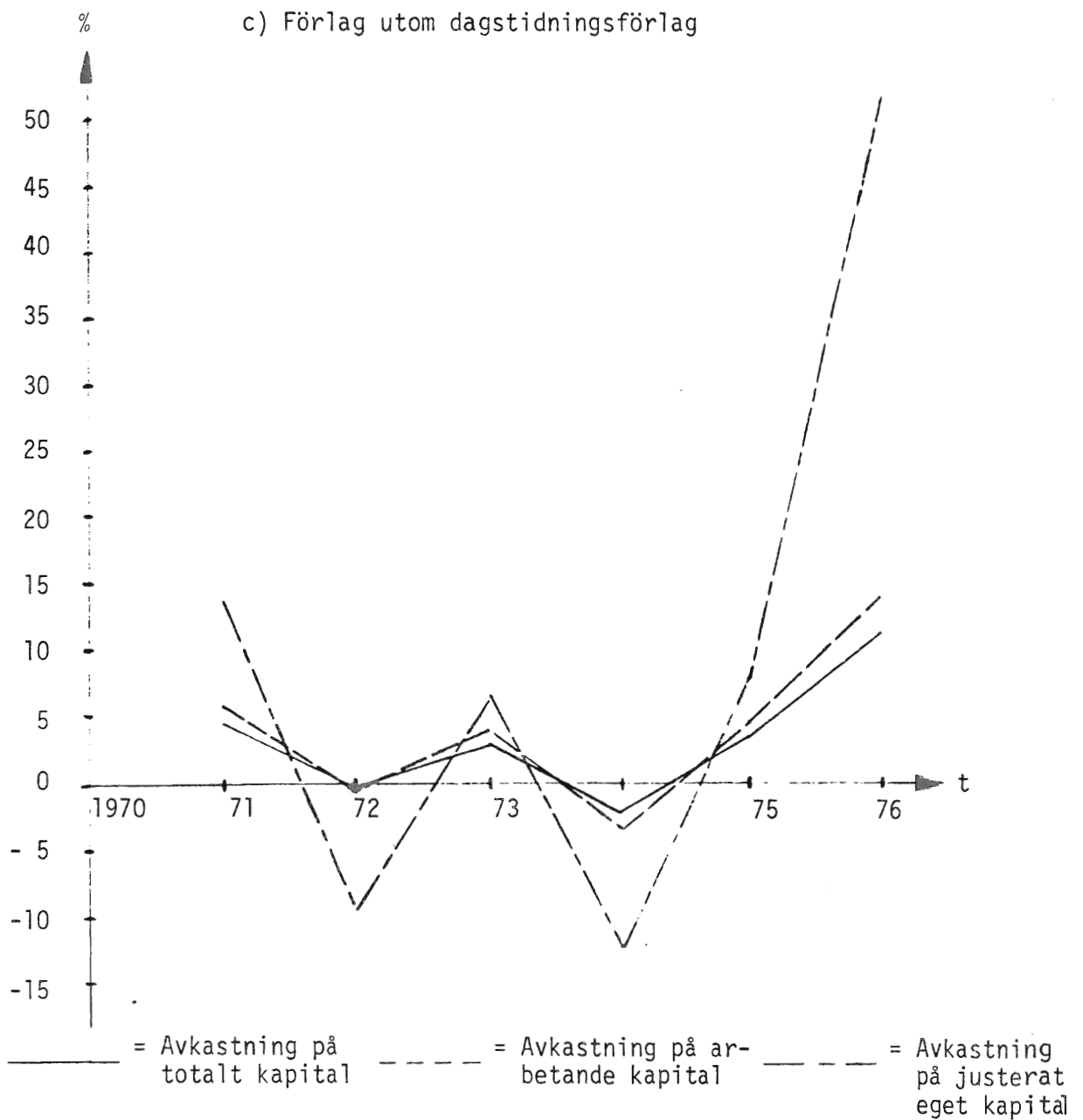
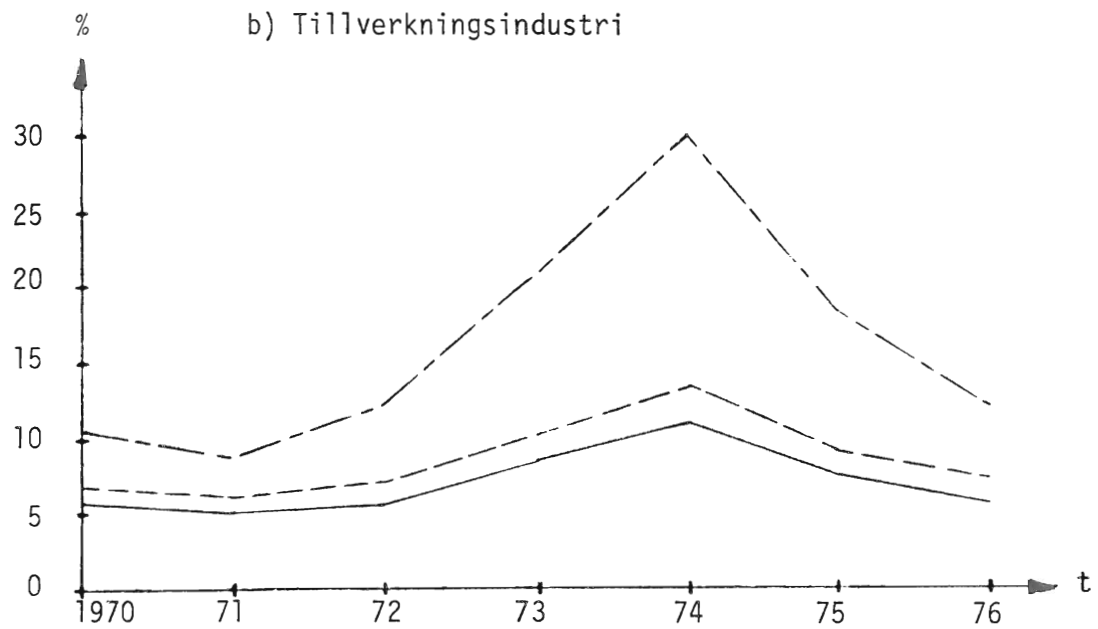
Slutligen kan konstateras att läromedelsföretagens lönsamhetsutveckling inte i första hand tycks påverkas av den allmänna konjunkturen. Det finns ingen motsvarighet inom övrig industri till den nedgång-uppgång som här kan konstateras för perioden 1974-1976.

4.4 Lönsamheten för samtliga företag, för tillverkningsindustri samt för förlag utom dagstidningsförlag

För att få en bättre belysning av de avkastningstal som redovisats ovan har motsvarande data framräknats för samtliga företag, för tillverkningsindustri samt för förlag utom dagstidningsförlag avseende perioden 1970-1976. Detta har skett med utgångspunkt från SCB:s officiella företagsstatistik. SCB:s datainsamling bygger på samma principer som utredningens lönsamhetsenkät.

Diagram 4:3 Avkastning på totalt, arbetande och justerat eget kapital under perioden 1970-1976

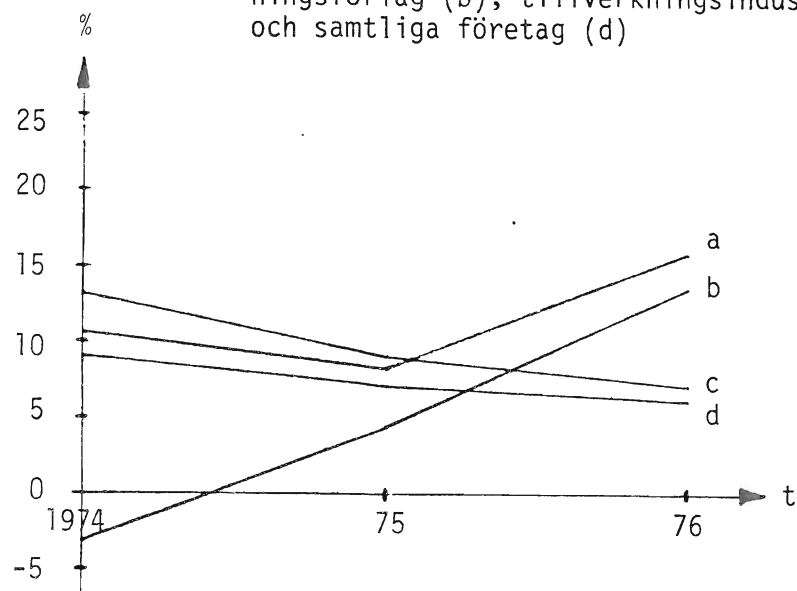

Av diagrammen framgår att lönsamheten, efter att ha stigit under perioden 1971-1974, varit vikande under jämförelseperioden för samtliga företag (diagram 4:3.a) och för tillverkningsindustrin (diagram 4:3.b). Denna bild överensstämmer väl med konjunkturutvecklingen för samma period. Det är emellertid intressant att konstatera att lönsamheten för förlag utom dagstidningsförlag (diagram 4:3.c) fluktuerat kraftigt och avvikit påtagligt från den allmänna utvecklingen inom företagssektorn.

De homogena läromedelsföretagens lönsamhetsutveckling är likartad den som beräknats för samtliga företag och tillverkningsindustrin mellan 1974 och 1975 medan den följer utvecklingen hos förlag utom dagstidningsförlag mellan 1975 och 1976.

Detta förhållande belyses av diagram 4:4, som visar hur avkastningen på det arbetande kapitalet utvecklats under jämförelseperioden för de olika företagskategorierna.

Diagram 4:4 Avkastning på arbetande kapital för homogena läromedelsföretag (a), förlag utom dagstidningsförlag (b), tillverkningsindustri (c) och samtliga företag (d)

Avkastningen på det arbetande kapitalet för läromedelsföretagen översteg avkastningen för samtliga företag för alla tre åren medan läromedelsföretagens lönsamhet var sämre än tillverkningsindustrins under åren 1973-1974.

Läromedelsföretagens relativt sett goda lönsamhet, främst under 1976, bör dock betraktas mot bakgrund av de starka fluktuationer som finns inom denna bransch och som inte följer det allmänna konjunkturmönstret. Speciellt när det gäller läromedel bör beaktas de kostnader som är förknippade med framtagningen av nya produkter. De fasta redaktionella kostnaderna tenderar att utgöra en allt större del av de totala produktionskostnaderna bl a på grund av de ökade kraven på bildmaterial i de tryckta läromedlen och på AV-komponenter som komplement till de tryckta läromedlen.

Redaktionella kostnader på upp till 3 000 kr per sida förekommer idag. Dessa kostnader är till stor del jämförbara med investeringar inom andra branscher, men då de kostnadsförs belastar de läromedelsföretagen ojämnt över de olika produktions- och försäljningsfaserna. Traditionella materiella investeringar medför helt andra möjligheter att sprida kostnaderna över tiden genom gällande avskrivningsregler. I bästa fall täcks kostnaderna för en produktsatsning efter 3-4 års försäljning, om produkten slår väl ut på marknaden.

Detta gör att lönsamheten påverkas kraftigt om flera produkter inom ett företag eller inom läromedelsbranschen som helhet befinner sig i samma fas samtidigt.

Införandet av ny läroplan för grundskolan (Lgr 69) medförde för de flesta läromedelsföretagen stora och kostsamma satsningar på läromedel som skulle passa till den nya läroplanen. Detta förhållande minskade lönsamheten för läromedelsföretagen i slutet av 1960-talet och i början av 1970-talet. Vissa företag fick problem och tvingades minska sin verksamhet. Mot mitten av 1970-talet förbättrades lönsamheten avsevärt. Detta förklaras av att företagen, utan att ta på sig några nya fasta kostnader, kunde fortsätta att sälja de läromedel som utvecklades kring 1970.

5 KONKURRENSFÖRHÅLLANDEN

Syftet med detta avsnitt är bl a att på basis av den information som presenterats i de föregående kapitlen undersöka i vilken utsträckning företagen har olika beteenden och väljer olika konkurrensmedel på marknader med olika koncentrationsgrad. Ett viktigt led i denna analys är att kartlägga hur marknadsföringskostnaderna skiljer såväl till storlek som fördelning mellan företag med skilda marknadssituationer. Andra viktiga komponenter i företagens konkurrensbeteenden är prissättningen och förekomsten av rabatter. I den utsträckning inte konkurrensen sker via priser och rabatter kommer företagens förmåga att framhålla specifika egenskaper hos sin produkt att få en avgörande betydelse. Intresset kommer därför att även fokuseras på i vilken grad företagen med hjälp av pedagogisk verksamhet och redaktionellt utvecklingsarbete lyckas åstadkomma en produktdifferentiering.

I detta sammanhang är det också angeläget att diskutera de olika slags samarbetsavtal som företagen har samt undersöka huruvida det förekommer några konkurrensbegränsande överenskommelser vad avser marknadsuppdelning eller prissamverkan. Mot bakgrund av den höga koncentrationsgrad som kännetecknar läromedelsmarknaden, där de 5 största företagen 1976 svarade för ca 76 procent av omsättningen (se kapitel 2), är det viktigt att klarlägga i vilken utsträckning den totala företagsstorleken spelar en avgörande roll i konkurrenssituationen. Med hänsyn till att kostnader och intäkter för läromedel fördelar sig ojämnt över tiden samt att olika läromedel slår olika väl ut kan antas att det större företaget är i ett visst finansiellt överläge i förhållande till det mindre. I det större företaget finns ett stort antal produkter som ligger i olika utvecklingsfaser, vilket innebär att kostnaderna för ett läromedel täcks av intäkterna för ett annat. Detta i kombination med att misslyckade produkt-

satsningar vägs upp av lyckade lanseringar gör att det stora företaget på ett helt annat sätt än det mindre undgår likviditetspåfrestningar. Ingår läromedelsföretaget i en större mer diversifierad koncern kan företaget tillföras finansiella resurser från övriga koncerndelar i en situation då läromedelsmarknaden är vijkande. Ett dylikt finansiellt övertag gör det möjligt för de större företagen att på ett helt annat sätt än de mindre företagen satsa på pedagogiskt och redaktionellt utvecklingsarbete och därigenom få fram nya produkter som svarar mot nya behov i skolan och som inte minst i samband med läroplansreformer lägger beslag på nya delar av läromedelsmarknaden. Stora finansiella resurser ger mer generellt ett övertag, när det gäller att genomföra tekniska förbättringar och att anpassa produktionen till förändringar i efterfråge- och kostnadsförhållanden.

5.1 Statliga myndigheter och organisationer

5.1.1 Statliga myndigheter

Läromedelsmarknaden påverkas, som framgått av tidigare kapitel, i stor utsträckning såväl till storlek som till inriktning av läroplaner och olika förordningar rörande skolväsendet. Dessutom påverkas denna marknad mer eller mindre direkt av olika statliga myndigheters agerande. Den myndighet som har det största inflytandet är SÖ. En annan central myndighet på läromedelsområdet är SIL.

Skolöverstyrelsen. SÖ inverkar på läromedelsmarknaden på flera olika sätt. SÖ utarbetar bl a läroplaner för skolan.

Inom SÖ finns en särskild läromedelsnämnd (LMN), vars uppgift är att granska objektiviteten hos samtliga centrala läromedel i samhällsorienterande ämnen.

SÖ har även hand om vissa frågor rörande undervisningen inom den kommunala och statliga vuxenutbildningen samt arbetsmarknadsutbildningen.

Slutligen kan nämnas att SÖ har en särskild sektion för läromedelsutveckling. Där arbetas för närvarande bl a med ett projekt rörande kriterierna för utvärdering av läromedel.

SIL. SIL tillkom 1974 på förslag av 1966 års läromedelsutredning. SIL:s främsta uppgift är att informera om de läromedel som är att betrakta som centrala läromedel.

Utöver uppgiften att informera har SIL även i uppgift att fördela anslagen till produktion av läromedel inom bristområden. Till detta ändamål har ca 6.7 mkr använts under budgetåren 1974/75-1977/78, vilket enligt SIL:s uppfattning är allt för lite för att täcka behoven. Dessutom har SIL huvudmannaskapet för de s k RPH-centralerna för syn- och hörselskadade, rörelsehindrade och mentalt handikappade .

5.1.2 Producentorganisationer

Läromedelsföretagen har, som tidigare nämnts, bildat en branschorganisation, Föreningen Svenska Läromedelsproducenter (FSL). Det finns inte någon motsvarande särskild organisation som handlägger arbetsgivarfrågor för läromedelsföretagen.

FSL arbetar i olika sektioner för företag med skilda produktgrupper.

Som samlande organ för läromedelsproducenterna håller FSL kontinuerliga kontakter med myndigheter som på olika sätt påverkar läromedelsproduktionen och med kommunerna som avnämare av läromedel. Bland annat informerar föreningen om huvuddelen av marknadsutbudet av tryckta läromedel och AV-läromedel i FSL-registret. Till detta har FSL även utvecklat ett beställningssystem som syftar till att rationalisera de administrativa rutinerna för både beställare (kommuner och bokhandel) och förlag.

5.1.3 Avnämarrorganisationer

Svenska kommunförbundet är den organisation som representerar avnämarna på läromedelsmarknaden. Kommunförbundet kan inte ge kommunerna några direktiv eller föreskrifter utan endast rekommendationer.

Ett system för samordning av läromedelshanteringen i de olika kommunerna har utvecklats av Kommunsamköp, som är ett av enskilda kommuner och Kommunförbundet ägt servicebolag. Detta system, det s k KLÄD-systemet, syftar till att rationalisera samtliga faser i samband med kommunernas läromedelsupphandling, från informationen om vilka läromedel som finns på marknaden till den slutliga fakturabehandlingen. Kärnan i systemet utgörs av ett datorbaserat läromedelsregister, vilket gör det möjligt att använda maskinella rutiner för sammanställning och bearbetning av information och för fakturabehandling. Det är med detta system enkelt att ta fram ekonomisk och annan statistik för kommunerna. Av landets 277 kommuner är för närvarande endast 19 anslutna till detta system.

5.1.4 Övriga organisationer

Förutom de ovan nämnda kategorierna av organisationer påverkas läromedelsmarknaden i olika hög grad och på olika sätt av ett antal fack- och intresseorganisationer. Bland de viktigare kan nämnas lärarnas fackorganisationer: Lärarnas Riksförbund (SACO), Sveriges Lärarförbund (TCO) och Svenska Facklärarförbundet(TCO). Andra organisationer, där föräldrar respektive elever kan påverka skolan och därigenom läromedelsmarknaden, är Riksförbundet Hem och Skola, Sveriges Elevers Centralorganisation och Elevförbundet.

5.2 Läromedelsmarknadens struktur

5.2.1 Producenterna

På läromedelsmarknaden är en mycket stor del av produktionen koncentrerad till ett fåtal stora producenter, vilket redovisats mer utförligt i kapitel 2. Det största företaget svarade 1976 ensamt för ca 33 procent av den totala svenska marknaden, de fyra största företagen för ca 71 procent, de åtta största för 83 procent och de tio största svarade tillsammans för ca 86 procent. Detta innebär att marknaden, enligt koncentrationsutredningens kriterier, kan karaktäriseras som fåtalsdominerad¹. Man bör vara medveten om att i de ovan angivna koncentrationstalen har Esselte Studium, Almqvist & Wiksell Läromedel och Generalstabens Litografiska Anstalt betraktats som tre olika företag, trots att de alla tre ingår i Esselte-koncernen. Om dessa tre enheter betraktas såsom ett enda företag, kommer de fyra största läromedelsproducenterna att svara för 76 procent av den totala läromedelsförsäljningen i Sverige.

Totala antalet producenter på läromedelsmarknaden, enligt SPK:s avgränsning, är 120. Import förekommer i mycket begränsad omfattning och kan därför inte i stort sägas påverka marknadsbilden. På en delmarknad, nämligen undervisningsfilm, svarar dock importen för drygt 10 procent av den totala försäljningen.

¹ SOU 1968:5, Industrins struktur och konkurrensförhållanden. Hög oligopolgrad anses förekomma om de fyra största företagen svarar för minst 70 procent eller de åtta största för minst 90 procent samtidigt som importandelen är högst 30 procent (samt att det inte är en monopolsituation).

5.2.2 Avnämarna

Det finns visserligen inom de enskilda kommunerna strävanden att på olika sätt samordna och förenkla läromedelsinköpen. Bland annat begränsas i viss mån valmöjligheterna för den enskilde läraren då det i kommunerna upprättas läromedelsförteckningar. Lärarnas rätt att själva välja sina läromedel är emellertid förankrad i skolförordningen och lärarna värnar såväl direkt som indirekt genom sina intresseorganisationer om denna rätt. Detta innebär att dylika läromedelslistor inte i ett större perspektiv kan ses som begränsningar av lärarnas valmöjligheter. Det kan inte heller i detta sammanhang bortses från det stora antalet kommuner, som alla hävdar sin beslutsrätt. Den kommunala självstyrelsen och lärarnas klart uttalade vilja att själva välja läromedel gör för övrigt att det är mindre sannolikt att beslutsfattandet i samband med läromedelsupphandling kommer att kunna delegeras till ett samarbetsorgan eller ett servicebolag som Kommunsamköp på ett sådant sätt att denna institution kan agera som någon slags monopsonist (ensam köpare). Köparsidan på läromedelsmarknaden kan idag och kommer sannolikt även i framtiden att kunna beskrivas som ett mycket stort antal av varandra oberoende köpare.

5.2.3 Produkterna

Produkterna inom olika delmarknader kan i varierande grad sägas vara substitut till varandra. I vissa fall kan t ex AV-läromedel betraktas som direkta substitut till tryckta läromedel, medan de i andra fall endast kan användas som komplement till det tryckta materialet. De flesta läromedel inom ett visst ämne och stadium kan emellertid betraktas som substitut till varandra. På vissa delmarknader finns det ett mycket stort utbud av läromedel. Samtidigt finns det vissa mindre delmarknader, där utbudet är mer begränsat. På vissa områden är läromedelsförsörjningen t o m så dålig att man kan tala om en direkt bristsituation.

Ett stort antal av artiklarna, främst då det gäller tryckta läromedel, är av sådant slag att de ej kan användas separat utan endast i kombination med någon annan artikel, vanligtvis en huvudbok. De enskilda artiklarna kan således ej anses vara fristående konkurrenskraftiga produkter utan det minsta antalet som är relevant i detta sammanhang är en s k läromedelstitel (en studiesats). En läromedelstitel kan förutom en huvudbok bestå av 4-5 olika komponenter som lärarhandledning, AV-material, studieanvisningar och arbetsböcker. Varje sådan uppsättning artiklar skall ses som en enda produkt som konkurrerar med andra på läromedelsmarknaden även om kvaliteten i viss utsträckning kan anses vara beroende av vilka slags komponenter som ingår i läromedelstiteln. En läromedelstitel kan endast vara avsedd för en årskurs eller ett stadium.

5.3 Upphandling och rabattsystem

5.3.1 Upphandling

Kommunerna kan köpa läromedel antingen direkt från förlagen eller via bokhandeln. Den stora upphandlingen varje år sker genom den s k huvudbeställningen. Vissa kommuner gör denna huvudbeställning som en samordnad beställning till ett eller flera mottagningsställen.

Enligt ULÄ:s kostnadsstudie¹⁾ köpte år 1977 huvuddelen eller 88 % av totalt 277 kommuner tryckta läromedel genom central upphandling, dvs genom att avtal om upphandling görs gemensamt för skolorna inom kommunerna. Det vanligaste är att samordningen sker via den kommunala läromedelscentralen (KLC). Kommunala läromedelscentraler finns i 46 % av kommunerna och i sådana kommuner som saknar en KLC har vanligtvis ändå införts vissa av de samordningsfunktioner som brukar finnas hos en formellt inrättad KLC. Denna samordning kan klaras på ett skolkansli eller dylikt. Endast i litet antal mindre kommuner eller 12 % av kommunerna förekom lokal, dvs icke samordnad upphandling. I dessa kommuner görs beställningar direkt från varje rektorsområde eller skola med direktleverans till respektive skola. I de fall beställningarna görs via bokhandeln, kan den lokala bokhandeln utnyttjas som härigenom får ett visst stöd. Skolboksleveranserna kommer vanligtvis lägligt i tiden, på sommaren, då bokhandeln normalt har ett mycket lågt kapacitetsutnyttjande. Skolorna kan också vända sig till någon av de bokhandlare som specialiserat sig på läromedelsleveranser. Av de kommuner som använde sig av ett centralt upphandlingsförfarande valde huvuddelen eller 64 % av 244 kommuner att låta köpen gå via bokhandeln, medan 30 % av kommunerna gjorde sina läroboksinköp direkt från förlagen. Därtill kommer de kommuner som via Kommunsamköp köper direkt från förlagen. Som tidigare nämnts utnyttjar ett litet antal kommuner Kommunsamköps datorbaserade upphandlingsrutin - KLÄD-systemet. År 1977 var antalet 15.

¹⁾ Kommande delrapport från ULÄ.

Om man antar att även de kommuner som tillämpar lokal upphandling fördelar sina inköp på olika kanaler på samma sätt som kommunerna med central upphandling, så vänder sig 179 kommuner (65 %) till bokhandeln med sina beställningar, medan 98 kommuner (35 %) gör sina uppköp direkt från förlagen, inklusive upphandlingen via Kommunsamköp .

Då flera av de största kommunerna väljer att göra sin upphandling av tryckta läromedel via bokhandeln förskjuts den relativa fördelningen på inköpskanaler om man i stället betraktar inköpssummornas fördelning. De 65 % av kommunerna som köper sina tryckta läromedel genom bokhandeln svarar för ca 75 % av kommunernas samlade inköp. En del av de kommuner som klarar huvudbeställningen direkt hos förlagen väljer att göra sina efterbeställningar via bokhandeln. Det finns också kommuner som gör sin huvudbeställning via bokhandeln samtidigt som de lämnar sina efterbeställningar direkt till förlagen. I de flesta fallen lämnas dock efterbeställningen till samma leverantör som huvudbeställningen.

När det gäller köp av AV-läromedel är det mindre vanligt att kommunerna använder sig av en central upphandling än då det gäller tryckta läromedel. I drygt hälften av kommunerna (53 %) sker upphandlingen utan samordning (lokalt). I alla kommuner finns buffertlager i någon form. Det vanligaste är att kommunen har ett centralt buffertlager, som finns på KLC eller på annat ställe om kommunen saknar KLC. Det är mindre vanligt, men förekommer, att skolorna själva svarar för denna lagerfunktion. Det förekommer även att bokhandeln svarar för buffertfunktionen.

5.3.2 Företagens leveransvillkor

Kommunerna kan (vi bortser från kommunernas interna hanteringskostnader) påverka inköpskostnaderna för läromedel på en mängd olika sätt. Dels kan kommunerna direkt påverka produktpriserna genom att rabattsatserna är en funktion av den sammanlagda inköpssumman för varje order. Kommunerna kan t ex utnyttja en bättre rabatt genom att samordna olika beställningar till förlagen, eftersom sådana beställningar räknas som en enda beställning från order-

respektive storlekssynpunkt. Kostnaderna är vidare beroende av om beställningen görs per post eller per telefon. Då leveransvillkoren bygger på att köparen använder förlagens beställningsnummer påverkas kostnaderna även av om kommunerna använder orderrutiner, där dessa nummer används. Dessutom kan kommunerna givetvis undvika onödiga kostnader genom att betala fakturorna till förlagen i rätt tid.

Producenterna av tryckta läromedel inom FSL har sedan 1972 gemensamma försäljnings- och leveransvillkor. Även vissa mindre förlag utanför denna grupp använder sig av samma villkor.

Övriga förlag har ganska skiftande villkor.

Vad gäller de gemensamma villkoren kan följande kortfattat anges.

Leveranser till förlagsnettopris (f-pris) direkt från producent kan ske till återförsäljare, statliga och kommunala skolor samt, efter respektive förlags bedömning i varje enskilt fall, till studieförbunden och andra organisationer som bedriver organiserad utbildning. De av producenterna åsatta förlagsnettopriserna utgör basen för rabattsättning och fakturering.

Med order avses en samlad beställning för leverans till en adressat vid ett tillfälle. En order får endast omfatta en leveransmärkning. Producenternas artikelnummer ska finnas på ordern.

Rabatternas storlek baseras på ordervärdet. Rabattskalorna framgår av nedanstående uppställning. I regel använder de större förlagen skala 1 och de mindre skala 2.

Ordervärde		Rabatt i procent	
Rabattskala 1	Rabattskala 2		
0- 499	0- 499		0
500- 999	500- 999		2
1 000-4 999	1 000-1 999		4
5 000-9 999	2 000-2 999		6
10 000-	3 000-		7

Varje order belastas dessutom med följande avgifter:
 orderavgift kr 5:-, vid order per telefon (högst fem orderrader) tillkommer ytterligare kr 4:-.

Frakten betalas alltid av köparen, alltså även vid eventuella restleveranser. Att frakt debiteras kunden också för restsändningar beror bl a på att läromedel ofta är tillgängliga för beställning långt före utgivningstidpunkten.

Kommuner, skolor och återförsäljare: fri leveransmånad samt 30 dagar netto. För leveranser under perioden maj till augusti är dock kredittiden förlängd till den 30 september. Vid specificerade önskemål om leveranstid under denna period ska betalning emellertid ske enligt huvudregeln (fri leveransmånad samt 30 dagar netto). Detta på grund av att producenterna under månaderna maj till augusti levererar merparten av hela årets leveranser och sålunda är hårt belastade. Leveranserna sker då kontinuerligt allteftersom beställningarna kommer in. Önskemål om bestämd leveranstid kan aldrig tillgodoses under augusti och måste under sommaren i övrigt alltid fastställas genom särskild överenskommelse mellan kund och leverantör.

Vid betalningsöverdrag debiteras dröjsmålsränta med för närvarande 1 % per påbörjad månad.

Om en leverans är felaktig i något avseende ska anmärkning härom göras till leverantören inom 30 dagar från leveransdagen. Före eventuellt återsändande måste kontakt tas med leverantören för överenskommelse om förfaringssätt (returnummer, etc). Om så ej sker, riskerar kunden att få sändningen åter då den ej kan identifieras på expeditionerna.

Två returtilfällen föreligger, nämligen per den sista i oktober och mars månader. Retur får då ske av varor som levererats under den period som gått sedan föregående returtilfälle. I tveksamma fall åligger det köparen att styrka att returrätt föreligger.

Returnerade varor krediteras till f-pris med ett avdrag av 20 %. Returfrakten betalas av köparen.

Lärare har möjlighet att direkt från producenten inköpa enstaka exemplar av läromedel för att därigenom kunna orientera sig om utbudet. Lärarexemplar säljs till f-pris + moms och frakt men utan tillägg av orderavgift. Betalningsvillkor: kontant eller postförskott.

Vissa kategorier av böcker säljs ej som lärarexemplar, t ex fristående handledningar och liknande.

5.4 Konkurrensmedel

Tidigare har konstaterats att den starka koncentrationen till ett fåtal större företag är ett utmärkande drag för läromedelsmarknaden. För att bättre förstå konkurrensmönstret på denna marknad skall här diskuteras, på basis av vissa enklare ekonomisk-teoretiska samband, vilka särdrag som kan förväntas på marknader där säljarsidan domineras av ett fåtal företag samtidigt som det finns ett stort antal av varandra oberoende köpare.

För att förklara företagens beteende på marknader och deras prissättning måste vissa antaganden göras om målsättningen för verksamheten. Ett vanligt antagande i den ekonomiska teorin är att företagen verkar för att maximera sina vinster. I en situation med perfekt konkurrens, där det enskilda företaget inte kan påverka priserna, innebär det att företaget genom att reglera produktionsvolymen avpassar kostnaderna så att vinsten blir så stor som möjligt. Detta inträffar om produktionen drivs till den punkt där den marginella faktorkostnaden är lika med värdet av den produktionsökning som produktionsfaktorn ger upphov till. Om inte perfekt konkurrens råder på marknaden, kommer det enskilda företaget i varierande grad, beroende på sin storlek och marknadsimperfectionernas omfattning, att påverka priset på marknaden genom sitt beteende, dvs priset på en vara påverkas av hur mycket det enskilda företaget bjuder ut på marknaden. Förutsatt att man vet vilken inverkan en förändring i produktionsvolymen (försäljningsvolymen) har på priset, kan man uppnå vinstmaximum i ett företag genom att avpassa produktionen med hänsyn till varans priselasticitet. Vid den optimala produktionsvolymen gäller det tidigare nämnda marginalvillkoret korrigerat för varans priselasticitet ¹⁾.

1) Om man antar att produktionsprocessen kan beskrivas av en mycket enkel funktion av typen $Q = f(K, L)$, där Q står för den producerade kvantiteten, K för produktionsfaktorn kapital och L för produktionsfaktorn arbetskraft, så kommer företagets vinst (V) att bestämmas av följande samband:

$V = pQ - wL - rK$, där p betecknar produktpriset, w lönen och r kostnaden per kapitalenhet. Vi antar vidare att faktormarknaden fungerar perfekt, dvs

$$\frac{\partial w}{\partial Q} = \frac{\partial r}{\partial Q} = 0.$$

I det fall även företagets försäljning sker på en marknad med perfekt konkurrens

$$\frac{\partial p}{\partial Q} = 0$$

ger vinstmaximering följande marginalvillkor för produktionsfaktorn

På en marknad med perfekt (effektiv) konkurrens leder en vinstmaximering till att företagen får så små vinster, dvs avkastningen på det arbetande kapitalet svarar endast mot en med hänsyn till risken skälig normalnivå. I en monopolsituation kommer ett företag som vinstmaximerar att avpassa pris och produktionsvolym på ett sådant sätt att det ger en vinst som avsevärt överstiger en nollvinst. Denna skillnad är vad man brukar kalla för en monopolvinst.

I det fall marknaden består av ett fåtal företag (oligopol) kan företagen genom att bilda karteller eller genom andra slags överenskommelser tillämpa en prispolitik som gör det möjligt för företagen som grupp att ta ut en monopolvinst. Hur marknaden och vinsterna fördelas inom gruppen bestäms sedan av de olika företagens inbördes styrka. I vissa fall sker en regelrätt marknadsdelning mellan företagen, medan de i andra fall gemensamt väljer den prispolitik som ger företagsgruppen den största vinsten för att sedan konkurrera sinsemellan om marknaden med i stort sett alla medel utom priserna.

Det är emellertid ej särskilt vanligt att det på en marknad endast finns ett litet antal företag. Vanligare är att det finns ett relativt stort antal företag på marknaden men att ett eller ett fåtal företag genom exempelvis en överlägsen produktionsteknik har en dominerande ställning. Det dominerande företaget har genom sitt produktionstekniska övertag möjlighet att utan förlust sätta ett pris som ligger under de övriga (mindre) företagens lägsta möjliga genomsnittliga produktionskostnad. Det dominerande företaget (eller företagen) skulle således rent tekniskt genom sitt överläge i stort kunna slå ut övriga företag på marknaden men väljer av olika skäl att inte göra det. En av de främsta orsakerna till detta

arbetskraft

$$\frac{\partial V}{\partial L} = p \frac{\partial Q}{\partial L} - w = 0$$

$w = p \frac{\partial Q}{\partial L}$, dvs produktionen skall drivas till den punkt där värdet av marginella produktionen med avseende på arbetskraft är lika med lönen.

Om företaget inte verkar på en marknad med perfekt konkurrens utan kan påverka marknadspriset direkt genom att variera sitt utbud, så får optimivillkoret följande utseende:

$$\frac{\partial V}{\partial L} = p \frac{\partial Q}{\partial L} + \frac{\partial p}{\partial Q} \cdot \frac{\partial Q}{\partial L} \cdot Q - w = 0$$

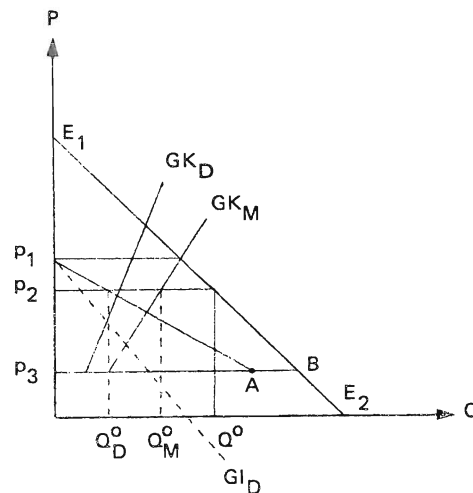
$w = \frac{\partial Q}{\partial L} p \left(1 - \frac{1}{\eta}\right)$, där $\eta = \frac{\partial Q/Q}{\partial p/p}$, dvs varans priselasticitet.

Optimivillkoren med avseende på produktionsfaktorn kapital erhålles på motsvarande sätt.

torde vara att ett företag som får en monopolställning uppenbart löper en stor risk att utsättas för statliga ingripanden, vilket på sikt skulle kunna medföra en mindre gynnsam situation för företaget.

Det kan då tänkas att det företag eller den grupp av större företag, som kan påverka priset, som sin marknad betraktar den del av den totala marknaden som återstår när de övriga (mindre) företagen fått sälja så mycket som de önskar vid respektive pris. Givet detta efterfrågesamband betar sig det dominerande företaget (företagen) som i en monopolsituation, medan de övriga företagen får ta priset som givet och konkurrera med varandra om den resterande marknaden som i ett fall med en renodlad effektiv konkurrens.¹⁾ Resonemanget kan belysas med nedanstående figur 5:1.

Figur 5:1

Den totala efterfrågan på marknaden vid olika priser representeras av kurvan E_1E_2 . De mindre företagens aggregerade gränskostnadskurva GK_M är även deras utbudskurva. Vid priser högre än p_1 tillgodoser de mindre företagen helt och hållet marknadens efterfråga och den efterfrågade kvantitet som återstår för det större företaget är således noll. Vid priser lägre än p_1 kommer efterfrågan för det större företaget att utgöras av skillnaden mellan den totala efterfrågan enligt kurvan E_1E_2 och de övriga företagens utbud enligt kurvan GK_M . Sjunger priset under nivån p_3 upphör de mindre företagen att producera. Efterfrågekurvan för det dominerande företaget (de dominerande företagen) kan därför representeras av kurvan p_1ABE_2 . Det stora företaget (företagsgruppen) som med sitt utbud direkt påverkar prisbildningen väljer för att maximera sin vinst genom att producera kvantiteten Q^D vid priset p_2 (den kvantitet som svarar mot priset p_2 på dessa företags aggregerade utbudskurva = gränskostnadskurva) och den totala produktionen och efterfrågan

¹⁾ Se t ex Ferguson: "Microeconomic Theory", 1966, Richard D Irwin Inc., Homewood, Illinois.

på marknaden blir $Q^0 = Q_D^0 + Q_M^0$.

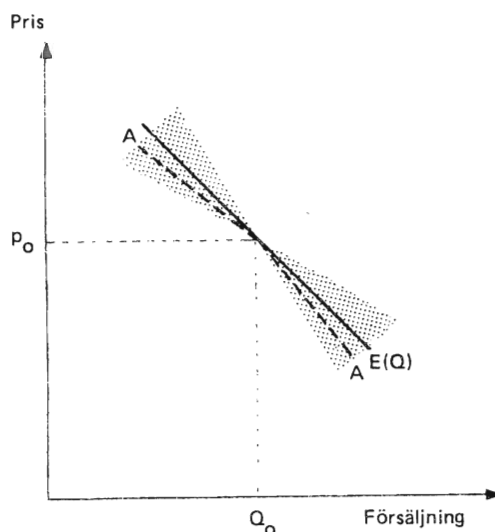
En annan möjlighet är att det dominerande företaget (företagsgruppen) väljer att ta den största andel av marknaden som anses möjlig med hänsyn till risken för statliga ingripanden och sätter priserna så att ett tillräckligt antal småföretag kan överleva med en viss vinstmarginal för att tillgodose den resterande marknads behov.

I bägge fallen gäller att även om några av de mindre företagen skulle kunna sänka priset något med hänsyn till sina produktionskostnader, så skulle de inte därigenom kunna öka sina marknadsandelar, eftersom dylika prissänkningar skulle mötas av minst lika stora sänkningar från det dominerande företaget (företagen).

De mindre företagen måste därför acceptera det stora företags (företagens) prisledande roll. Detta innebär att mindre företag inte kan använda sig av priserna som konkurrensmedel mot det stora företaget och i det fall det inte är ett företag utan en grupp av företag som är prisledande, vilket troligen är det vanligaste, så betar de senare sig som i en renodlad oligopol-situation och använder sig vanligen inte heller de av priserna som konkurrensmedel.

Det är emellertid inte sannolikt att företagen har en sådan exakt kunskap om efterfrågekurvan (sambandens) utseende som skulle kunna vara vägledande för ett dylikt agerande. Även om företaget är ensamt på marknaden är det därför troligt att den enda punkt på efterfrågekurvan de känner med säkerhet är den som anger vilken försäljningsvolym som svarar mot det för tillfället rådande priset (kvantiteten Q_0 vid priset p_0). Osäkerheten om pris och efterfrågan kan antas öka ju mer man avlägsnar sig från den kända pris- och kvantitetsrelationen. Detta förhållande kan beskrivas av figur 5:2.

Figur 5:2

Det skuggade partiet visar de möjliga utfallen av den efterfrågade kvantiteten vid olika priser och $E(Q)$ är den förväntade kvantiteten vid olika priser. I det fall företagen har en negativ riskvärdering innebär det att de värderar negativa utfall högre än positiva utfall. Som en konsekvens av detta kan den efterfrågekurva som företaget uppfattar som väsentlig för sitt handlande beskrivas av den streckade linjen AA¹⁾.

Resonemanget gäller såväl för ett företag som befinner sig i en oligopol-situation som i en ren monopol-situation. Kurvan stämmer väl överens med den mer välkända "knäckta" efterfrågekurva som med en enkel oligopolmodell härletts av Paul Sweezy.²⁾ Hans förklaring till att kurvan knäcks är emellertid annorlunda. Den uppkommer då det enskilda företaget tror att övriga företag, för att inte tappa marknadsandelar, följer med på alla prissänkningar, men att de inte bryr sig om att höja sina priser vid en prisökning.

Innebörden av en dylik knäckt efterfrågekurva är att företagen har en motvilja till prisförändringar. Därför finner man en större prisstelhet på oligopolmarknaden än på marknader med en mer effektiv konkurrens. En dylik stelhet uppträder som framgått av det sagda även på monopolmarknader i det fall man har ofullständig information om efterfrågans priskänslighet.

Det är idag vanligt att försöka beskriva konkurrens på fåtalsmarknader i spelteoretiska termer med hjälp av mer sofistikerade modeller. Då avsikten här är att inte fördjupa sig i alltför teoretiska resonemang, kan endast konstateras att slutsatserna, då det gäller företagets val av konkurrensmedel, av dylika mer avancerade teoretiska modeller blir i princip desamma som följer av de enklare modeller som redovisats ovan.

Slutsatsen är att säljaren befinner sig i en spelsituation, där resultaten av säljarens handlande påverkas av vilket handlingsmönster hans konkurrenter väljer. Man befinner sig således i en situation där man har ofullständig information om konkurrenternas beteende och följaktligen också om de efterfrågesamband som gäller för företaget. I bästa fall har man en uppfattning om sannolikheten för olika utfall. Som tidigare påpekats finns det på marknader där företagen på detta sätt är starkt beroende av varandras beteende starka incitament att eliminera osäkerheten genom olika typer av överenskommelser och även samgåenden.

Graden av beroende mellan olika företag på en marknad är, allt annat lika, en funktion av i vilken utsträckning varorna är homogena eller ej. Om man genom exempelvis produktdifferentiering lyckas dela upp en **marknad i små delmarknader** som skapar heterogena marknader blir beredandet av konkurrentens

1) Industrins struktur och konkurrensförhållanden, SOU: 1968:5, sid 152.

2) Paul Sweezy: "Demand under Conditions of Oligopoly", JPE XLVII, 1939, pp 568-73.

prissättning svagt, medan beroendet blir starkt i det fall varorna på marknaden är helt homogena. Detta innebär att vinsterna med konkurrensbegränsningar ökar med homogenitetsgraden. I koncentrationsutredningen ¹⁾ visades att det var just på detta slags marknader som konkurrensbegränsningar var vanligt förekommande. På marknader av detta slag har det också visats empiriskt att det finns en större prisstelhet än på andra marknader.

I en dynamisk ekonomi finns det risk att priserna blir låsta på en felaktig nivå och att man inte får en fortlöpande anpassning till förändrade kostnads- och efterfrågeförhållanden. Resultatet av att priserna ej användes som konkurrensmedel utan låses kan bli en ineffektiv resursanvändning och en motverkan av en effektivitetshöjande strukturomvandling.

Dessutom finns det stor sannolikhet för att den anpassning som vid en dylik låsning så småningom blir nödvändig kan ta sig drastiska former, t ex då man använder sig av priskrig och driver konkurrensen så långt att det uppstår förlust i företagen i kampen mot varandra.

I en situation med låsta priser konkurrerar företagen om marknadsandelar med andra medel. Ett vanligt sätt för företagen att öka efterfrågan på sina produkter är att öka satsningen på marknadsföring med reklamkampanjer eller genom att aktivt bearbeta marknaden med försäljningskonsulenter som uppsöker potentiella kunder. En annan möjlighet att stimulera försäljningen är att i ökad omfattning satsa på produktutveckling. Om ett företag genom utvecklingsarbete lyckas förbättra sin produkt så att den blir överlägsen konkurrenternas, kan det lätt öka sin försäljningsvolym på bekostnad av de andra företagens, om det inte i stället väljer att vid en oförändrad försäljningsvolym få ut högre vinster genom att öka priset i den utsträckning som svarar mot kvalitetshöjningen. Konkurrenterna kommer givetvis med alla medel att försöka även de höja kvaliteten på sina produkter genom att plagiera det första företaget eller kanske t o m genom eget utvecklingsarbete, varför övertaget av en viss förbättring endast kommer att vara temporärt. Det gäller därför för företagen att hela tiden utveckla nya idéer för att kvalitativt och därigenom även konkurrensmässigt ha en chans att ligga steget före konkurrenterna. En möjlighet för ett företag att minska sitt beroende av de andra företagen på marknaden är att söka förse sina produkter med vissa specifika drag, som vänder sig till vissa kategorier på marknaden, s k produktdifferentiering. Detta innebär i princip som tidigare sagts att man därigenom delar upp marknaden i små delmarknader. En långt driven produktdifferentiering medför även att företagen blir mindre beroende av varandras prispolitik och det är möjligt att sätta olika priser på olika delmarknader.

¹⁾ SOU 1968:5

Det skall dock sägas att det även när det gäller andra konkurrensmedel än priset på marknader med fåtalskonkurrens kan uppstå låsningar av samma slag som för priserna. Detta gäller dock endast för sådana konkurrensåtgärder som mer eller mindre direkt kan kopieras av konkurrenterna, medan sådana åtgärder som kan ge företaget ett mer bestående övertag kommer att vara lönsamma för företagen att satsa på. Till den senare kategorin hör främst satsning på och produktutveckling av läromedlen och andra åtgärder som väsentligt förbättrar produktegenskaperna. Reklam borde endast i begränsad utsträckning räknas till denna kategori men empiriska studier¹⁾ har visat att reklamintensiteten är högre i företag i sådana branscher som uppvisar oligopola drag än i andra.

Generellt kan hävdas att effekten av andra konkurrensmedel än priset ökar i det fall priserna hålls stilla. I ett sådant läge kan relativt små modifikationer i produktdesign eller egenskaper användas som effektiva medel i kampen om konsumenterna.

I det föregående har som argument för att ett företag skulle avstå från att skaffa sig en monopolsituation endast nämnts risken för statliga ingripanden. Man bör dock vara medveten om att även en osäkerhet om den framtida efterfrågesituationen kan ha en dylik avhållande effekt. Detta gäller i det fall ett företag inte har ett sådant produktionstekniskt övertag att man utan förlust kan sänka priserna under den nivå som utgör lägsta möjliga styckkostnad för övriga producenter. Företaget måste då genom kostnadskrävande satsningar av olika slag skaffa sig ett övertag gentemot sina konkurrenter, så att det kan tränga ut dem från marknaden. Detta kan jämföras med en investering och lönar sig i det fall monopolvinsterna är av den storleksordningen att de ger en skäligen avkastning. Ju större osäkerheten är om framtiden desto större risk blir förknippad med utfallet och därför med satsningen. Om man förutsätter riskaversion minskar då också benägenheten att satsa på åtgärder för att nå en monopolställning.

Det bör till sist påpekas att även om företagen inte använder sig av priserna som direkta konkurrensmedel i kampen om kunderna, så har priset givetvis en avgörande betydelse för den totala efterfrågevolymen på marknaden. För läromedelsmarknaden gäller att de senare årens utveckling har medfört en mer ansträngd ekonomisk situation för kommunerna, vilket medfört en ökad känslighet för förändringar i priserna. Ökar priserna snabbare än resurserna för läromedelsinköp, så innebär det att läromedelsköpen minskar i reala termer. Till detta kommer att även om man inte konkurrerar med prisförändringar för läromedelsmarknaden, så kan ett företag givetvis inte få avsättning för en produkt, som har ett markant högre pris än motsvarande produkt från konkurrenterna. Priserna på nya läromedel sätts därför av konkurrensskäl - med små variationer - i nivå med

¹⁾ Se t ex Rolf Rundvelt: "Reklamens kostnader och bestämningsfaktorer", IUI, 1973.

konkurrenternas substitut (på marknaden redan existerande läromedel).

Den prisstelhet som förekommer på en marknad av detta slag hindrar naturligtvis inte att företagen accepterar prisförändringar enligt vissa mönster. Exempelvis kan antas att alla företag till stor del justerar priserna i den omfattning som motiveras av löne- eller råvaruprishöjningar.

Konkurrensbeteendet på läromedelsmarknaden överensstämmer väl med det beteende som följer av teorierna för oligopol. Priserna används endast i begränsad omfattning som direkta konkurrensmedel mellan företagen. Det finns emellertid enstaka fall då företag som dominerat en delmarknad, t ex ett visst ämne på ett visst stadium, sänkt priserna för att göra det olönsamt för nya företag som försökt etablera sig på denna marknad.

Ett annat exempel på priskonkurrens är att Liber hittills vid två tillfällen haft en regelrätt realisation av svårsålda lagerkvantiteter. Ännu har inget annat läromedelsföretag följt detta exempel. Det bör dock påpekas att det i Libers fall mest rört sig om bredvidläsningsböcker som till sin karaktär nära gränsat till vanliga skönlitterära böcker (s k A-böcker).

Med enstaka exempel på priskonkurrens som undantag kan marknaden sägas karaktäriseras av en påtaglig prisstelhet.

De största företagen dominerar marknaden och torde i stor utsträckning kunna uppfattas som prisledare. Priserna på produkterna sätts av dessa förlag så att vid en kalkylerad upplagestorlek erhålles en "normal" avkastning på respektive produkt.

Även om läromedelsmarknaden utmärks av en fåtalsdominans, så kan lönsamheten på denna marknad inte anses vara onormalt hög jämfört med lönsamheten i andra branscher. Detta kan tolkas som att existensen av totalt ca 120 läromedelsproducenter medför att det finns en fungerande konkurrensmekanism. Den långtgående produktdifferentieringen gör att etablering på olika delmarknader även är möjlig för små företag med tillgång till bl a goda författare. De mindre företagen konkurrerar många gånger med specifika kvaliteter och produkter på små marknadssegment och kan på dessa lyckas - åtminstone på kort sikt - skaffa sig betydande marknadsandelar. Dessutom måste utbudet från det stora antalet mindre företag på läromedelsmarknaden innebära att det ställs krav på de större

företagens produktion, dels vad avser den pedagogiska kvaliteten, dels också med avseende på att framställningen sker med effektiva metoder till rimliga kostnader.

Generellt sett har det större företaget en fördel i förhållande till det mindre då det vanligtvis har helt andra resurser att bearbeta köparsidan med information om existensen av läromedel. Här skall därför analyseras hur marknadsföringen skiljer sig åt mellan företag i olika storleksklasser och mellan företag som verkar på olika delmarknader.

Tabell 5:1 Företagens kostnader för läromedelsverksamheten
Företag i storleksklasserna A och B

	Genomsnittliga kostnader per företag mkr		
	1970	1973	1976
Företagsadministration	0.6	0.7	0.9
Redaktionell verksamhet	1.1	1.4	2.1
Produktkostnad	3.4	4.3	5.4
Författarhonorar, royalties	1.2	1.4	1.8
Distribution, lager	0.8	1.0	1.3
Marknadsföring	0.6	0.9	1.5
Övrigt	0.3	0.2	0.2
TOTALT	8.0	9.9	13.2
Antal företag	23	25	26

Tabell 5:1 visar företagens genomsnittliga kostnader för läromedelsverksamheten, uppdelad på olika kostnadsslag för åren 1970, 1973 och 1976. Uppgifterna avser endast företag som i storlek mätt efter omsättning respektive år svarar mot de företag som år 1976 hade en läromedelsförsäljning som uppgick till minst 1 mkr (storleksklasserna A och B). Man bör vid tolk-

ning av data vara medveten om att antalet företag varierar mellan de olika åren och att detta till viss del kan förklara kostnadsutvecklingen samt att fördelningen på kostnadsslag är mindre säkra de tidigare åren, främst 1970.

Den relativa fördelningen av de olika kostnaderna framgår av tabell 5:2. Kostnadsstrukturen har för de undersökta åren varit relativt oförändrad. Ett påtagligt drag i utvecklingen är emellertid den ökade relativa omfattning marknadsföringen fått under

Tabell 5:2 Företagens kostnader för läromedelsverksamheten fördelade på olika kostnadsslag. Företag i storleksklasserna A och B. (procent)

	1970	1973	1976
Företagsadministration	7.2	7.5	6.9
Redaktionell verksamhet	14.1	14.0	15.9
Produktkostnad	42.3	43.5	41.0
Författarhonorar, royalties	14.8	14.5	13.8
Distribution, lager	10.1	9.7	9.5
Marknadsföring	7.7	9.0	11.1
Övrigt	3.8	1.8	1.8
TOTALT	100	100	100

perioden. År 1970 utgjorde marknadsföringskostnaderna endast knappt 8 procent av de totala kostnaderna, medan andelen 1976 stigit till drygt 11 procent. I tabell 5:3 redovisas marknadsföringskostnaderna för två olika storleksklasser läromedelsföretag.

Klass A utgörs av de 5 största företagen mätt med omsättningen respektive år och klass B av övriga företag som i storlek mätt efter omsättning respektive år svarar mot de företag som 1976 hade en omsättning av läromedel på minst 1 mkr. Av tabellen framgår att

Tabell 5:3 Företagens marknadsföringskostnader i procent av de totala kostnaderna för läromedelsverksamheten för företag i olika storleksklasser mätt efter omsättningen

Företag i storleksklass		1970	1973	1976
A	Större	7.6	9.3	11.9
B	Mindre	7.8	9,0	8.3
A+B	Bägge storle leksklasserna	7.6	9.0	11.1

den relativa ökningen av marknadsföringskostnaden endast återfinns i den största storleksgruppen medan utvecklingen för de mindre företagen t o m var den motsatta, dvs marknadsföringskostnadernas relativa betydelse minskade. Att de största företagen under perioden satsat en större andel av sina resurser på marknadsföring kan vara en av förklaringarna till att de största företagen sedan 1970 ökat sin försäljning så kraftigt på läromedelsmarknaden.

Marknadsföringskostnadernas relativa sammansättning framgår av tabell 5:4, som också visar markanta olikheter i denna struktur mellan företag i de olika storleksklasserna. Marknadsföring av läromedel innefattar numera även ingående information om, demonstration av och tämligen ofta till och med inskolning i användandet av läromedlet i undervisningen vid studiedagar och lärarsammankomster.

För bägge storlekkategorierna utgör lönerna den största kostnadskomponenten. Lönekostnadernas andel av de totala marknadsföringskostnaderna är emellertid märkbart större för de större företagen. Detta kan ha sin förklaring i att dessa företag i större utsträckning än de mindre har satsat på personlig försäljning med ett regionalt förgrenat nät av läromedelskonsulenter.

Deras främsta uppgift är dock inte att sälja i bemärkelsen att teckna order, utan att informera. Själva orderskrivningen sker

Tabell 5:4 Företagens marknadsföringskostnader 1976 fördelade på olika komponenter för olika storleksklasser mätt efter omsättningen (procent).

Kostnadsslag \ Storleksklass	Större företag	Mindre företag	Större+mindre företag
Löner	50.5	41.0	49.0
Reklam	19.6	40.0	22.9
Utställningar i Sverige	5.5	2.9	5.1
Utställningar utomlands	0.5	0.6	0.5
Representation	0.8	1.3	0.8
Friexemplar	10.1	5.9	9.4
Resor och traktamenten	5.8	7.3	6.1
Övriga marknadsföringskostnader	7.2	1.0	6.2
SUMMA marknadsföringskostn	100	100	100

vanligtvis inte i samband med informationsträffarna utan senare.

Vidare framgår av tabellen att de större företagen relativt sett satsar mer på utställningar, medan de mindre företagen förlitar sig till reklam i en avsevärt högre grad än de större. Reklamkostnaderna svarade för ca 40 procent av de totala marknadsföringskostnaderna för de mindre företagen, medan motsvarande andel för de större företagen endast var omkring 20 procent.

Även om själva författaren är den viktigaste produktionsfaktorn vid läromedelsframställningen, så kan läromedelsföretagen på sikt påverka produkternas kvalitet genom att satsa på redaktionell verksamhet och pedagogiskt utvecklingsarbete. Utvecklingsarbetet kan bedrivas i form av egna projekt i företagen eller genom att företagen medverkar i och följer upp forsknings- och utvecklingsprojekt hos SÖ, lärarhögskolor och universitet. Det företag som lyckas få ett försprång på detta område får ett övertag i konkurrensen med andra läromedelsproducenter genom att företagets produkter får egenskaper som överträffar övriga produkters på marknaden. I en konkurrenssituation där företagen inte i första hand använder priserna som konkurrensmedel är just detta att utveckla och framhäva specifika egenskaper och kvaliteter hos produkterna det viktigaste konkurrensmedlet. När det gäller läromedel försöker företagen gesina produkter en pedagogisk över-

lägsenhet genom att utveckla de pedagogiska metoderna och göra produkterna mer stimulerande för eleverna. Hur företagen försöker åstadkomma denna produktdifferentiering varierar beroende på vilket ämne eller delmarknad det rör sig om. Inom många ämnen betyder utvecklingen av AV-komponenter och kombinationen av text och bildmaterial mycket för produktens (studie-satsen) specifika kvalitet. Inom språkundervisningen innehåller en stor del av samtliga titlar någon fristående AV-komponent. Andelen läromedelstitlar med någon AV-komponent var t ex drygt 60 procent i engelska för grundskolans högstadium år 1976. Även i ämnen som svenska och samhällskunskap betyder AV-komponenterna mycket, medan de i det närmaste helt saknar betydelse i matematik och tekniska ämnen, som verkstadsteknik och el-teleteknik. I dessa ämnen är det endast den metodologiska upp-läggnings och kombinationen av text och bild i de tryckta läromedelskomponenterna, då främst huvudboken, som har en av-görande betydelse från konkurrenssynpunkt.

Av tabell 5:5 framgår att de större företagens relativa kostnader för redaktionell verksamhet och pedagogiskt utvecklingsarbete ökat mellan år 1970 och år 1976. För de mindre företagen innebar utvecklingen en minskning av dessa kostnader i relativ omfattning mellan främst år 1973 och år 1976 och det senare året utgjorde detta kostnadsslag en större andel av de totala läromedelskostnaderna för de större än för de mindre företagen.

Tabell 5:5 Företagens kostnader för redaktionell verksamhet och pedagogiskt utvecklingsarbete i procent av de totala läromedelskostnaderna

Storleksklass	1970	1973	1976
Större företag	13.5	13.3	16.3
Mindre företag	16.7	16.4	14.5
Större+mindre företag	14.1	14.0	15.9

Företagen kan i viss mån välja mellan att rekrytera olika experter och författare till sina redaktioner och att köpa färdiga produkter från externa medarbetare. Då det gäller arbetet med

att utveckla nya produkter och att ge produkterna specifika kvaliteter som skiljer dem från konkurrenternas är det därför svårt att dra en skarp gräns mellan verksamheten inom respektive utom företaget.

Betraktar man företagens samlade kostnader för detta slags arbete inom redaktionerna och för författarhonorar, royalties o dyl finner man att den relativa andelen av de totala läromedelskostnaderna är märkbart större, speciellt år 1976, för företagen i den större storleksgruppen än för de mindre företagen (se tabell 5:6). Inne-

Tabell 5:6 Företagens kostnader för redaktionell verksamhet och pedagogiskt utvecklingsarbete samt författarhonorar, royalties och dylikt. Procent av de totala läromedelskostnaderna.

Storleksklass	1970	1973	1976
Större företag	29.5	29.1	31.4
Mindre företag	25.5	25.9	23.3
Större+mindre företag	28.9	28.5	29.7

bördan av detta är att de större företagen konkurrensmässigt skaffar sig ett övertag gentemot de mindre genom att relativt sett satsa mera på att utveckla sina produkter. Den största skillnaden mellan dessa kostnaders relativa storlek i de bägge storleksklasserna förklaras av att den andel som författarhonorar och royalties utgjordes av de totala kostnaderna för läromedelsverksamheten var avsevärt större i de större än i de mindre läromedelsföretagen. Detta kan tolkas som att de större företagen jämfört med de mindre haft bättre möjligheter att köpa manuskript av och träffa samarbetsavtal med flera utomstående författare och pedagoger. Resultatet av detta är troligen att det varit lättare för de större läromedelsförlagen att få fram produkter med specifika egenskaper och som väl följer den aktuella läroplanen och de senaste pedagogiska principerna.

Att de större företagen satsat avsevärt mer än de mindre, relativt sett, på redaktionell verksamhet och produktutveckling är sannolikt en av de viktigare förklaringarna till den höga koncentrationsgrad som idag finns på läromedelsmarknaden.

5.5 Integration och samarbete

5.5.1 Vertikal och horisontell integration

Vertikal integration förekommer endast i en mycket begränsad utsträckning i läromedelsbranschen.

Stordriftsfördelarna inom läromedelsverksamheten främst då det gäller lager och distribution som marknadsföring har motiverat en horisontell integration. För en sådan integration talar även de fördelar ett brett sortiment av komplementära produkter utgör i konkurrensen på läromedelsmarknaden. Den höga koncentrationen till ett fåtal stora företag på denna marknad kan ses som resultatet av dessa drivkrafter.

5.5.2 Samarbete

Formaliserat samarbete förekom 1976 inte i någon större utsträckning på denna marknad, om man undantar det försäljningssamarbete som det då existerande Lärarcentrum innebar.

5.6 Skolornas kopiering

Kopieringen är i skolorna något som i viss utsträckning påverkar marknaden för de läromedel som ingår i SPK:s läromedelsutredning. Ibland använder man sig av kopiering av läromedel i skolorna i stället för att köpa läromedel på marknaden, medan man i andra fall använder kopieringen som ett komplement till inköpta läromedel. Kopieringen kan således påverka efterfrågan på läromedel.

Det är svårt att dra en skarp gräns mellan behoven i undervisningsprocessen så att två behovskategorier erhålles: behov av tryckta läromedel respektive behov av kopiering. Bl a detta problem sonderades av en arbetsgrupp som SÖ tillsatt och som i en rapport till regeringen¹ redovisat sina synpunkter och erfarenheter.

Ser man till det samlade läromedelsbehovet av tryckta läromedel och kopiering kan man peka på följande behov:

- A Läromedelsbehov som endast kan tillgodoses genom kopiering
- B Läromedelsbehov som lämpligen kan tillgodoses genom kopiering
- C Läromedelsbehov som kan tillgodoses genom kopiering
- D Läromedelsbehov som normalt tillgodoses av köp av tryckta läromedel

Det är inte möjligt att betrakta kopieringsbehovet isolerat utan det bör mer ses som en integrerad del av det totala läromedelsbehovet. Det vidgade läromedelsbegreppet och de nya arbetsformerna i den framtida skolan kommer sannolikt att medföra att kopieringen ökar.

För att få till stånd regler för kopieringen inom skolväsendet slöt staten och upphovsrättsinnehavarnas organisationer - efter nästan sju års förhandlingar - 1973 ett avtal om lärares rätt till kopiering.

¹ Skolornas kopiering, FSL, Stockholm 1976

Kopieringsavtalet, som var treårigt, förlängdes 1976 för en tvåårsperiod och har 1978 med vissa förändringar förlängts för ytterligare en ettårsperiod.

Avtalet gäller de skolformer och utbildningslinjer som har stat, kommun eller landstingskommun som huvudman och som vad avser utbildningen står under Sö:s tillsyn. Enligt avtalet, som också reglerar ersättningen till upphovsmannen, är det under vissa förutsättningar tillåtet att kopiera material som är skyddat enligt lag. En central bestämmelse i avtalet är att kopieringen aldrig får ersätta anskaffning av sådana läromedel som kan anses ingå i en normal tillgång på läromedel.

Kopiering av upphovsrättsligt skyddat material kan enligt Sö:s utredning i princip anses vara motiverad i följande fall.

För det första i det fall elevunderlaget är för litet för att det skall vara ekonomiskt för förlagen att producera läromedel för de speciella behoven. Man får då klara läromedelsförsörjningen genom att antingen helt göra egna läromedel eller genom att skraddarsy läromedel på det sättet att delar ur olika tryckta källor kopieras och sammanställs. Som exempel på områden, där kopiering sker som följd av brist på förlagsproducerade läromedel, brukar utpekas yrkesinriktade linjer inom gymnasieskolan och utbildningen inom lärarhögskolorna. Kopiering för detta behov är dock ej reglerat i avtalet.

Ett annat fall då man behöver kopiera skyddat material är om ett förlagsproducerat läromedel till någon del är ofullständigt eller inaktuellt. Man använder sig då av kopiering för att komplettera läromedlet.

Behoven av individualiserad undervisning är ett annat skäl till att använda kopiering för att komplettera befintliga tryckta läromedel.

Ett liknande behov av kopiering uppkommer i samband med elevernas ofta problemorienterade projektarbeten, där eleverna arbetar med att samla fakta från ett antal olika källor.

Till sist pekar arbetsgruppen på de fall när kopieringen används för att lösa de problem som uppkommer vid förseningar av lärobokslieferanserna.

I den mån kopiering av upphovsrättsligt skyddat material sker i enlighet med avtalet kan den sägas utgöra ett värdefullt och nödvändigt komplement till de tryckta läromedlen. Huvuddelen av den kopiering som sker i skolorna avser emellertid ej sådant material som är upphovsrättsligt skyddat, utan förlagor som lärarna själva producerat. Även detta slags kopiering kan betraktas som ett komplement till läromedel producerade av förlagen.

Tabell 5:7 visar omfattningen av skolornas kopiering för undervisningsändamål år 1973 och 1977. Totalt sett har kopieringen ökat med ca 4 procent i genomsnitt per år medan kopieringen av ersättningsberättigade förlagor var oförändrat och kopieringen av egenproducerat material minskat från 154 år 1973 till 145 år 1977 miljoner kopior. Inom det ersättningsberättigade materialet var utvecklingen dock olika för skilda förlagor. B1 a är

Tabell 5:7 Skolornas kopiering för undervisningsändamål (miljoner kopior)

	1973	1977
Totalt	232	271
därav ersättningsberättigat	69	69
egen-producerat	154	145
övrigt	9	57

Källa: Skolöverstyrelsen (SÖ)

det värt att notera att kopieringen av arbetshäften minskade från 36 miljoner kopior år 1973 till 29 miljoner år 1977.

Värt att påpeka är att läromedel enligt den definition som använts i utredningen visserligen svarade för närmare 70 % av den ersättningsberättigade kopieringen men att den ändå endast svarade för ca 16 % av den totala kopieringsvolymen år 1977.

Tabell 5: 8 Medelupplaga per förlagesida

	1973	1977
Totalt	55	44
Ersättningsberättigat	53	35

Källa: SCB

Mellan 1973 och 1977 har den genomsnittliga upplagestorleken vid kopieringar minskat avsevärt, från 55 till 44 kopior per förlagesida för den samlade kopieringen. För ersättningsberättigat material var nedgången ännu kraftigare. Utvecklingen förklaras av att antalet förlagesidor ökat och att antalet kopieringstillfällen ökat.

Avtalsenligt äger lärare rätt att göra diabilder av grafiskt producerat material. Då det under åren även förekommit att lärarna tillåtit sig att göra duplikat av kommersiellt producerade diabilddserier och bildband har man i det senaste avtalet enats om en särskild punkt där det markeras att det är förbjudet att tillverka sådana duplikat.

Även om kopiering, som används för att inom givna kostnadsramar komplettera tryckta läromedel eller för att modifiera läromedel för individuella behov, i princip kan betraktas som något positivt, bör pekas på att det i praktiken kan vara svårt att avgöra när kopiering med hänsyn till kostnaderna är den lämpligaste kompletteringsformen och när man i stället bör köpa läromedel. För samhället gäller det att avgöra när det är ekonomiskt motiverat att satsa på utveckling av förlagsproducerade läromedel som svarar mot de aktuella behoven i stället för att klara behoven med kopiering. Dessutom finns det en stor risk att man får en felaktig avvägning mellan kopiering och andra läromedelsresurser som följd av att kopieringen normalt inte får bära hela sina kostnader i skolornas redovisningssystem. Bland annat förbises i regel lönekostnaden för förlageproduktionen och den fysiska hanteringen i samband med kopieringen. Ibland förstärks denna risk för en felaktig avvägning av att kopieringen helt eller delvis belastar ett annat konto än det för läromedel i kommunernas/skolornas kostnadsredovisning.

5.7 Marknadens effektivitet

Läromedelsmarknaden fungerar tillfredsställande i den bemärkelsen att det finns ett mycket stort utbud av läromedel. I vissa ämnen är utbudet av alternativa läromedel så stort det kan var svårt att överblicka. Det är bl a mot den bakgrunden som många kommuner för att förenkla läromedelshanteringen begränsar antalet titlar i de läromedelsförteckningar som utgör grunden för lärarnas läromedelsval. För en sådan begränsning talar även att kommunerna får bättre rabatter genom att koncentrera inköpen till ett mindre antal förlag. Mot detta skall vägas de fördelar, bl a vad avser den pedagogiska kvaliteten, som en pluralistisk läromedelsmarknad och ett friare val för den enskilde läraren kan innebära. Med hänsyn till att lärarna, som tidigare nämnts, värnar om sin rätt att välja läromedel, är det mindre sannolikt att dylika begränsningar kan få en sådan omfattning att de stör marknadens effektivitet.

Vad som hittills sagts om utbudet gäller ämnen som har ett elevunderlag av den omfattningen att det är lönsamt att utveckla läromedel. Det finns emellertid en del ämnesområden som är så små att det är olönsamt att utveckla och tillverka läromedel till dem, och på dessa områden fungerar inte marknaden på ett sådant sätt att läromedelsförsörjningen tryggas. Bland annat gäller detta viss kommunal vuxenutbildning - främst yrkesorienterad - hemspråksundervisning för invandrare i skolorna och undervisning av handikappade. I den mån marknadskrafterna får verka fritt måste man vara medveten om att vissa aspekter inte blir beaktade och att vissa behov inte blir tillgodosedda.

Selektiva medel kan användas för att klara problemen på dessa bristområden. En väl är att ge bidrag till produktionen av läromedel inom de aktuella ämnena. Bidrag av detta slag fördelas, som tidigare framgått, av SIL. En annan väg att lösa problematiken är att kommunerna ges bidrag för inköp till eleverna av specialtillverkade läromedel - som vanligen är relativt dyra - inom dessa bristområden.

Fördelen med en marknadslösning är att pris- och konkurrensmekanismen kan innebära en effektiv resursanvändning och en produktionsinriktning som i stort svarar mot konsumenternas värderingar. Produktion och lönsamhet styrs av efterfrågan på olika produkter samtidigt som konkurrensen på marknaden medför att företagen måste använda sig av effektiva produktionsmetoder för att inte bli utslagna av sina konkurrenter och företagen väljer då en produktionsteknik som med hänsyn till rådande tillgång på produktionsfaktorer (råvaror, olika slags kapitalutrustningar och arbetskraft m m) i stort ger en optimal resursanvändning.

De brister som kan uppkomma vid marknadslösningar¹, kan motverkas på olika sätt. En möjlighet är att prisbildningen korrigeras med olika slags selektiva medel. Väljer man att lösa problemen på detta sätt innebär det att man i grunden inte stör det centrala effektivitetskravet på marknaden. Så långt som möjligt använder man sig då av priserna som informationsbärare. Detta är en fördel såväl när det gäller att väga samman det stora antalet konsumenters värderingar som när det gäller att fördela produktionsresurserna mellan de olika företagen på effektivast möjliga sätt. Produktpriserna speglar såväl förändringar i utbudet av en vara som förändringar i konsumenternas smak, och priserna på produktionsfaktorer visar bl a hur tillgången på olika råvaror och andra produktionsfaktorer varierar.

En annan lösning är att helt eller delvis styra produktionen genom planering och regleringar. Med en sådan lösning undviks problem av den typen som marknadslösningar ger. Det är emellertid svårt att handha och utvärdera den komplexa information som är en förutsättning för att man skall kunna producera i enlighet med konsumenternas önskemål och behov för att man skall kunna välja en effektiv produktionsstruktur. En planlösning kan därför medföra en inoptimal resursanvändning och effektivitetsförluster.

En annan dimension då det gäller marknadens effektivitet är förmågan att anpassa sig till läroplansrevisioner och andra institutionella förändringar. Det är uppenbart att marknaden har svårt att anpassa sig snabbt därför att utveckling och produktion av ett nytt läromedel tar omkring två år. När nya kurs-

¹ Dessa brister uppkommer som följd av att det finns externa effekter (såväl negativa som positiva) och att vissa varor och tjänster är svåra att prissätta. Ytterligare skäl till att man upplever brister vid marknadslösningar är att vissa grupper saknar egna inkomster samt inte minst av att det finns vissa ekonomisk-politiska målsättningar beträffande inkomstfördelning m m.

planer infördes med så kort varsel som var fallet med Lgr 69, fick förlagen mycket svårt att omarbete sitt utbud så att det skulle svara mot de nya kraven. Dock skall sägas att anpassningen på läromedelsmarknaden till stor del gick snabbare än anpassningen av andra delar av utbildningsapparaten. Detta problem har numera förhoppningsvis lösts genom införandet av en regel att det skall dröja två år efter beslut innan den nya kursplanen ersätter den gällande.

SPK har inte haft någon möjlighet att genomföra någon fullständig eller systematisk kartläggning av hur läromedelsinformationen fungerar i enskilda kommuner och i vilken utsträckning lärarna anser sig ha tillfredsställande valmöjligheter vad avser läromedel¹. Detta har inte heller ingått i nämndens uppdrag. SPK vill här ändå redovisa vissa allmänna intryck erhållna vid de kontakter med företag, myndigheter och organisationer som SPK haft under utredningsarbetet.

Beträffande möjligheterna för den enskilde läraren att effektivt påverka läromedelsvalet upplevdes stora skillnader mellan olika kommuner. De grundläggande förutsättningarna för att den enskilde läraren skall kunna ta en aktiv del i läromedelsvalet är dels att informationen om läromedel (såväl tidigare existerande som nytillkomna) fungerar effektivt, dels att det i kommuner som har kommunala läromedelsförteckningar finns administrativa rutiner och kanaler som gör det möjligt för lärarna att påverka det förval av läromedel som upprättandet av en sådan lista innebär.

Vidare har representanter för såväl avnämningarorganisationer som läromedelsföretag vid kontakter med SPK pekat på informationsfrågornas stora betydelse och behovet av ett centralt läromedelsregister. Avnämare och producenter har visserligen olika syften med och ställer olika krav på den information som de skall kunna få ut från ett dylikt register.

¹ Dessa frågor behandlas i kommande delrapport från ULÄ: Altan, B. "Läromedelsmarknaden i konsumentperspektiv"

De flesta som utredningen varit i kontakt med anser det ändå som ett onödigt dubbelarbete att FSL, Kommunsamköp och SIL arbetar med skilda läromedelsregister, trots att registren i stor utsträckning innehåller samma uppgifter, i stället för att samarbeta. Många är av den uppfattningen att det vore en rimlig lösning att man slog samman registren till ett enda, exempelvis i form av en stiftelse i vilken Kommunförbundet, FSL och Staten går in som huvudmän. Från en dylik komplett databank skulle de olika intressenterna, olika kommuner eller företag kunna ta fram de speciallistor och data de önskar.

6 LEKMATERIEL FÖR FÖRSKOLAN

6.1 Efterfrågan på lekmaterial för barn i förskoleåldern

Efterfrågan på lekmaterial för barn i förskoleåldern bestäms av ett stort antal faktorer. Efterfrågan utanför institutionerna - den privata efterfrågan - påverkas av bl a antalet barn i det aktuella åldersintervallet (0-7 år), barnfamiljernas disponibla inkomster och de berörda produkternas relativpriser.

Den institutionella efterfrågan, dvs efterfrågan från förskolan, bestäms huvudsakligen av antalet inrättade förskoleplatser samt av de kommunala anslagen för inköp av lekmaterial till förskoleverksamheten. Dessa faktorer är i sin tur båda beroende av den kommunala ekonomin. Relativpriserna på lekmaterial påverkar givetvis också den volym som de institutionella avnämarna efterfrågar.

Den privata och den institutionella efterfrågan inriktar sig till stor del mot produkter med skilda kvaliteter, t ex olikheter vad gäller pedagogiskt innehåll och slitstyrka. Man kan därför tala om två olika marknader. Utredningens intresse är koncentrerat till marknaden för produkter huvudsakligen avsedda för användning i förskolan. Den fortsatta diskussionen om efterfrågepåverkande faktorer kommer därför att begränsas till den institutionella efterfrågan.

Den snabbt stigande förvärvsfrekvensen bland kvinnor har medfört att behovet av daghems- och lekskoleplatser ökat kraftigt. Den ekonomiska situationen i kommunerna har emellertid inte medgivit en utbyggnad i takt med de ökande behoven. Efterfrågan på lekmaterial är därför på kort sikt inte så mycket beroende av efterfrågan på daghem och lekskoleplatser som av den faktiskt realiserade utbyggnaden av förskolan.

Av tabell 6:1 framgår att antalet daghemsplatser i förskolan ökade från 10 015 år 1955 till 75 640 år 1976. Därtill kommer ökningen av antalet platser i deltidsgupper (lekskolor) från 27 769 år 1955 till 72 243 år 1976. Utöver dessa platser i förskolor och lekskolor fanns år 1976 sammanlagt 65 601 barn som hade tillgång till familjedaghem, dvs barn som hade tillsyn av en kommunalt

anställd dagbarnvårdare. Denna kategori torde emellertid endast i mindre utsträckning påverka den institutionella efterfrågan, då vården sker i vanlig hemmiljö. Dagbarnvårdaren får utöver sin lön en omkostnadsersättning som skall täcka daghemmets kostnader för mathållning, slitage av möbler och inredning samt smärre förbrukningsartiklar. Det finns däremot för närvarande inte några centrala regler från Kommunförbundet om att särskilda bidrag skall utgå för inköp av lekmaterial. I vissa kommuner förekommer dock att man centralt köper in viss materiel för familjedaghemmen. Det vanligaste torde emellertid vara att barnen i familjedaghemmen i stor utsträckning använder egna leksaker som inhandlats på den privata marknaden.

Tabell 6:1 Antalet platser i förskolan under perioden 1955-1976

År	Daghem	Lekskola (deltidsgrupp)	Familjedaghem
1955	10 015	27 769	
1960	10 270	38 373	
1965	11 715	47 050	11 558
1970	29 347	37 686	30 711
1975	63 257 ¹⁾	65 974	55 171
1976	75 640 ¹⁾	72 243	65 601

¹⁾ Inklusivt gemensam förskoleavdelning

Källa: SCB

Av tabell 6:2 framgår hur kommunernas anslag till lekmaterialinköp utvecklats under perioden 1974-1977 enligt ULÄ:s kostnadsstudie. Någon direkt jämförbarhet med denna utrednings resultat föreligger dock ej då produktavgränsningarna inte är helt identiska. Kommunstudiens inköpsbelopp inkluderar - i motsats till vad gäller i övrigt i denna redovisning - även mervärdesskatt. På grund av att fritidshemmen i viss utsträckning använder pedagogisk lekmaterial, som i första hand är avsedd för

barn i förskoleåldern, har även dessas inköp av lekmateriel tagits med i tabellen. Lekmaterielinköpen till fritidshemmen var under perioden relativt begränsade. Tabellen visar även att de

Tabell 6:2 Kommunernas inköp av lekmateriel under åren 1974-1977 (löpande priser)

	1974 (mkr)	1975 (mkr)	1976 (mkr)	1977 (mkr)
Lekskolor-förskolor	10.1	13.0	14.7	16.8
Daghem	10.4	14.5	16.4	20.8
Fritidshem	2.0	2.8	3.6	4.8
Familjedaghem	1.5	1.9	2.7	3.5
Totalt	24.0	32.2	37.4	45.9

Källa: ULÄ:s kostnadsstudie (kommande delbetänkande från ULÄ)

kommunala inköpen av lekmateriel för användning i familjedaghemmen var relativt blygsamma. Det framgår vidare att det är daghemmen och lekskolorna som svarar för huvuddelen av de kommunala lekmaterielinköpen.

De genomsnittliga lekmaterielanslagen per plats och år skiljer sig mellan daghem och lekskolor. Enligt ULÄ:s kostnadsstudie uppgick år 1977 anslaget per plats till ca 257 kr i daghemmen medan motsvarande anslag var 226 kr i lekskolorna. Som tidigare nämnts köper kommunerna endast i en mycket begränsad utsträckning lekmateriel till barn i familjedaghem, varför lekmaterielanslaget per barn och år för denna kategori är mycket lågt. År 1977 (budgetåret 1976/77) uppgick det i genomsnitt endast till ca 40 kr per plats.

6.2 Lekmaterielbranschens struktur

6.2.1 SPK:s kartläggning

Med lekmateriel avses i denna utredning de produkter inom nedan nämnda produktkategorier som främst är avsedda för användning av barn i förskoleåldern vid lek eller undervisning inomhus.

- Barnböcker
- AV-läromedel (t ex bild- och ljudband, filmer och grammo-fonskivor)
- Experimentell materiel (för att väga, mäta, förstora m m)
- Materiel för klassificering och sortering (färg och form-övningar)
- Spel och pussel
- Småbarnleksaker (skallror, gripleksaker m m)
- Grovmotorisk materiel för rörelselek (t ex rutschbanor, gungor)
- Byggleksaker
- Trehjulingar, trampbilar o dyl
- Husgeråd och verktyg för barn
- Förbrukningsmateriel (t ex färger, kriter, modellera, handarbetsatser)
- Modelleksaker samt tillbehör och komplement till dessa (t ex bilmodeller, dockskåp, gunghästar, möbler för barnens rollekar)

Inventarier och fast inredning innefattas inte i utredningens lek-materielbegrepp. Detsamma gäller apparatur av olika slag, tidningar och tidskrifter, musikinstrument samt idrottsartiklar inklusive bollar.

6.2.1.1 Kartläggningens inriktning

Utredningens målgrupp har utgjorts av de producenter, importörer och grossister av lekmateriel som under 1976 sålt lekmateriel direkt till förskolan. Utredningen har begränsats till att avse

företag vars totala lekmaterialförsäljning under 1976 uppgick till minst 50 000 kronor.

För att möjliggöra jämförelser av den förskoleinriktade lekmaterialförsäljningen med den totala försäljningen av lekmaterial avsedd för barn i förskoleåldern, har även denna senare försäljning kartlagts. Vid denna kartläggning uppkom dock betydande avgränsningsproblem. Samtidigt som företagen med god tillförlitlighet kunnat uppskatta sin direktförsäljning till förskolan så har de haft betydande svårigheter att avgränsa den totala försäljningen av lekmaterial avsedd för barn i åldern 0-7 år. Beträffande denna försäljning presenteras därför i det följande endast vissa översiktliga resultat i syfte att belysa den förskoleinriktade försäljningens relativa omfattning. Det bör särskilt noteras att all försäljning beräknats exklusive moms. Vid beräkning av den totala tillförseIn av lekmaterial har erhållna försäljningsuppgifter korrigerats för dubbelräkningar i form av grossistförsäljning o dyl.

Efter genomgång och kontroll av olika förteckningar över lekmaterialleverantörer upprättades ett register som omfattade 138 företag. I början av december 1978 tillställdes samtliga dessa företag en enkät rörande ägandeförhållanden, försäljning, kostnadssituation samt eventuell förekomst av olika slag av samverkan med andra företag. De efterfrågade uppgifterna avsåg i huvudsak 1976 års förhållanden. När alla enkätsvar inkommit konstaterades att endast 61 av de undersökta företagen under 1976 hade uppnått en försäljning av berörda lekmaterialprodukter som översteg 50 000 kr. Samma år hade 25 av dessa företag sålt lekmaterial direkt till förskolan.

6.2.2 Företagen

Av de 61 företag som år 1976 levererade lekmaterial avsedda för barn i åldern 0-7 år hade fyrtio bedrivit sådan verksamhet före 1970. Bland de 21 företag som etablerade verksamhet inom lekmaterialområdet på 1970-talet återfanns 16 som år 1976 sålde lekmaterial direkt till förskolan. Av övriga 10 företag som

år 1976 sålde lekmaterial direkt till förskolan hade ett etablerats på 1920-talet, sex på 1950-talet och tre på 1960-talet.

Tabell 6:3 Totala antalet lekmaterialföretag fördelat på olika åldersklasser och företagsformer under 1976

Företagsform	Period under vilken lekmaterial för första gången salufördes av företaget ("åldersklass")			Totalt antal
	t o m 1949	1950-1969	1970-1976	
Aktiebolag	10	28	17	55
Handelsbolag			2	2
tiftelse			1	1
Ek el ideel för	1	1		2
Enskild firma			1	1
Totalt antal	11	29	21	61

Tabell 6:4 Antalet lekmaterialföretag som år 1976 levererat lekmaterial direkt till förskolan, fördelat på olika åldersklasser och företagsformer under 1976

Företagsform	Period under vilken lekmaterial för första gången salufördes av företaget ("åldersklass")			Totalt antal
	t o m 1949	1950-1969	1970-1976	
Aktiebolag	1	7	13	21
Handelsbolag			1	1
Stiftelse			1	1
Ek el ideell för		1		1
Enskild firma			1	1
Totalt antal	1	8	16	25

Företagen som redovisas i tabell 6:4 ingår bland dem som redovisas i tabell 6:3. Det framgår att flertalet företag drivs i aktiebolagsform. En jämförelse av tabellerna visar vidare att en mycket dominerande del av antalet nyetableringar under sjuttio-talet har avsett företag som marknadsfört lekmaterial på förskole-

marknaden. Av de sexton nya "förskoleinriktade" företagens sammanlagda lekmaterieförsäljning på ca 26 mkr under 1976 har ca 91 procent (ca 24 mkr) gått direkt till förskolan. Därmed svarade dessa företag för ca 72 procent av den totala försäljningen av lekmateriel som år 1976 gick direkt till förskolan.

Enligt utredningens beräkningar uppgick den totala försäljningen år 1976 av lekmateriel avsedd för barn i åldern 0-7 år till ca 295 mkr uttryckt i leverantörspriser och exklusive moms. Härav avsåg ca 33 mkr direktförsäljning till förskolan. Framställningen begränsas i det följande till att avse företag med försäljning direkt till förskolan. Följande fyra företag har för 1976 redovisat den största försäljningen direkt till förskolor.

Esselte Studium

Företaget ingår i Esselte-koncernen under divisionen Esselte Läromedel (jmf. avsnitt 2.2.2.1).

Skrivab Skol- och Kontorsmateriel AB

Företaget är ett dotterföretag till Liber Grafiska AB (jmf. avsnitt 2.2.2.1).

Brio Lek & Lär

Företaget är privatägt och grundades 1976 i syfte att samordna Brio-koncernens försäljning till förskolor.

LEAB, L, Abrahamsons AB

Företaget är privatägt och grundades år 1971.

Mot bakgrund av de varierande produktslag som säljs till förskolorna kan det synas betänkligt att betrakta lekmateriel till förskolorna som en homogen marknad och att försöka avgränsa denna mot andra marknader/delmarknader. En sådan avgränsning görs dock för att ge en grov uppfattning om i vilken utsträckning de undersökta företagen är inriktade på förskolorna och i vilken utsträckning deras verksamhet ligger utanför detta område.

År 1976 svarade direktförsäljningen till förskolorna för ca 33 mkr eller ca 49 procent av den totala lekmaterieförsäljningen i de 25 företag som samma år hade direktförsäljning till förskolorna. Direktförsäljningens relativa omfattning varierade mellan företag i olika storleksklasser. För de sex företagen med störst direktförsäljning till förskolan svarade denna försäljning för ca 89 procent av dessa företags totala lekmaterieförsäljning, medan motsvarande andel för övriga företag sammantagna uppgick till ca 11 procent.

För flertalet av företagen avsåg den övriga försäljningen till största delen lekmateriel för barn i förskoleåldern av annat slag än det som används i förskolan. Utöver lekmaterieförsäljningen hade många företag försäljning av andra produkter och i flertalet av dessa fall var företagen huvudsakligen inriktade på verksamheten utanför lekmaterielområdet.

Totalt fanns det 1976 tolv företag som, när det gällde lekmateriel, till största delen var specialiserade på produkter för användning i förskolorna. Alla de fyra största leverantörerna av lekmateriel till förskolan - Esselte Studium, Skrivab, Brio Lek & Lär och LEAB - tillhörde denna kategori. Av övriga företag vars lekmaterieförsäljning nästan helt var inriktad på förskolan, kan nämnas SICA och Skeab Förlag.

Även bland dessa företag var det dock flera som hade huvuddelen av sin totala verksamhet inriktad på helt andra produktgrupper än lekmateriel. Inom t ex Esselte Studium utgör varor för förskolan endast en produktlinje medan företaget i övrigt, som framgått av tidigare avsnitt om läromedelsföretagen, är inriktat på läromedelsproduktion.

De företag som år 1976 hade direktförsäljning av lekmateriel till förskolan uppvisade sinsemellan stora olikheter då det gällde i vilken utsträckning produktionen integrerats i företaget. Bland de sex företagen med störst försäljning till förskolan var det endast ett, SICA, som inte hade egen tillverkning eller lämnade ut tillverkningen till andra företag i någon större utsträckning. I gruppen övriga företag förekom detta i fem fall.

I tretton av företagen förekom inte några inköp av färdiga produkter medan det i sju företag förekom såväl inköp av färdiga produkter som tillverkning i egen regi inom företaget eller på legobasis. Totalt utnyttjade femton företag legotillverkning i någon utsträckning, medan sju av de företag som inte köpte några färdiga produkter helt förlitade sig på produktion inom det egna företaget.

Beträffande horisontell integration gäller att de största företagen i sitt sortiment integrerat produkter av skilda slag så att det täcker samtliga åldersklasser och användningsområden inom förskolan, medan de mindre företagen uppvisar ett mer begränsat produktutbud.

Formaliserat samarbete mellan företag verksamma inom lekmaterielområdet förekom år 1976 inte i någon betydande utsträckning. Totalt deltog enligt SPK:s enkät 13 företag med försäljning av lekmateriel till barn i förskoleåldern i formaliserat samarbete av något slag. Begränsar man sig till de företag som år 1976 hade någon direktförsäljning av lekmateriel till förskolan stannar antalet företag med formaliserat samarbete vid 7. Två av dessa företag samarbetade med varandra då det gällde forskning och pedagogiskt utvecklingsarbete samt tillverkning. Förutom dessa två företag uppgav ett företag att det hade ett formaliserat samarbete med annat företag vad avsåg forskning och pedagogiskt utvecklingsarbete. I ett par fall förekom samarbete på olika områden med andra koncernbolag. Esselte Distribution skötte på lekmaterielområdet, liksom på läromedelsområdet, lagerhållning och distribution åt Esselte Studium. Samarbete av olika slag förekom mellan Brio Lek & Lär och ett flertal olika bolag inom Brio-koncernen. Då det gällde marknadsföring i Sverige samarbetade dessutom Brio Lek & Lär med två andra av företagen med direktförsäljning av lekmateriel till

förskolan. Ytterligare ett par företag uppgav att de deltog i formaliserat samarbete på detta område. Bland annat utnyttjade Natur och Kultur Lärarcentrum även då det gällde lekmaterial. Vidare samarbetade Kommunsamköp med en referensgrupp bestående av förskollärare från olika kommuner i Jönköpings län.

Lekmaterialmarknaden kännetecknas av ett stort utbud av olika slags produkter. Inom förskolan används lekmaterial av barn i skilda åldrar och i lekar och övningar av mycket varierande slag. Varje användningsområde ställer speciella krav på produkternas egenskaper. Det är därför inte rimligt att betrakta marknaden som homogen. Den består i själva verket av ett antal relativt klart avgränsade delmarknader. Utöver de nämnda delmarknaderna, som kan sägas svara mot olika åldersgruppers behov, bestäms delmarknaderna av de skilda pedagogiska funktioner som lekmaterialen skall ha i förskolan. Den pedagogiska målsättningen varierar för barn i olika åldrar och därav följer krav på speciella produkter. De mindre barnen skall t ex bland annat träna sin rymdkänsla medan de större barnen behöver material för förberedande skolträning. Barnen skall vidare använda olika slags material för att öva såväl fin- som grovmotorik. Barnböcker utgör ett annat exempel på en klart avgränsad produktgrupp, som i sin tur är klart uppdelad på delmarknader för barn i olika åldrar.

6.2.3 Lekmaterieförsäljningens storlek

6.2.3.1 Total lekmaterieförsäljning år 1976

Av tabell 6:5 framgår lekmaterieföretagens totala försäljning år 1976 av lekmateriel avsedd för användning av barn i åldern 0-7 år. Försäljningen har fördelats på företag som 1976 sålde sådan materiel till ett belopp av minst 5 mkr ("större företag"), minst 1 mkr men mindre än 5 mkr ("medelstora företag") och mindre än 1 mkr ("mindre företag"). Försäljningen av barnböcker och grammofonskivor särredovisas.

Tabell 6:5 Företagens totala försäljning av lekmateriel år 1976 (exkl moms)

Typ av företag	Antal företag	Försäljning 1976		därav:			
		Totalt värde (tkr)	Andel %	Barnböcker värde (tkr)	Andel %	Grammofonskivor värde (tkr)	Andel %
Större	17	235 837	79.9	45 272	79.4	4 330	26.7
Medelstora	16	46 563	15.8	8 675	15.2	10 271	63.3
Mindre	28	12 810	4.3	3 057	5.4	1 616	10.0
Företagen totalt	61	295 210	100.0	57 004	100.0	16 217	100.0

Sex företag uppnådde under 1976 en försäljning av lekmateriel på mer än 15 mkr. De sex företagen svarade tillsammans för något mindre än 50 procent (142 mkr) av den totala lekmaterieförsäljningen.

Tabell 6:6 Företagens inhemska försäljning av lekmateriel under 1976

Typ av företag	Antal företag	Försäljning 1976					
		Totalt värde (tkr)	Andel %	Barnböcker värde (tkr)	Andel %	Grammofonskivor värde (tkr)	Andel %
Större	17	217 834	79.0	45 054	79.3	4 330	26.8
Medelstora	16	45 558	16.5	8 675	15.3	10 235	63.2
Mindre	28	12 495	4.5	3 057	5.4	1 616	10.0
Föret totalt	61	275 887	100.0	56 786	100.0	16 181	100.0

6.2.3.2 Försäljning av lekmaterial direkt till förskolan år 1976

Av den totala försäljningen på ca 295 mkr gick under 1976 ca 33 mkr direkt till förskolan. Denna försäljning var koncentrerad till 25 företag varav sex redovisade en direktförsäljning som översteg 1 mkr. Av tabell 6:7 framgår direktförsäljningen av lekmaterial till förskolan fördelad på de sex större företagen och övriga företag med sådan direktförsäljning.

Tabell 6:7 Försäljning (exkl moms) av lekmaterial direkt till förskolan år 1976

Typ av företag	Antal företag	Försäljning		därav:		Grammofonskivor	
		Värde (tkr)	Andel %	Barnböcker värde (tkr)	Andel %	värde (tkr)	Andel %
Sex största	6	29 222	89.0	2 912	75.9	30	51.7
Övriga	19	3 616	11.0	927	24.1	28	48.3
Totalt	25	32 838	100.0	3 839	100.0	58	100.0

Av tabell 6:7 framgår att de sex största leverantörerna direkt till förskolan svarade för ca 89 procent av försäljningen på denna delmarknad. Motsvarande koncentration till de större företagen föreligger inte vad gäller försäljningen av barnböcker. Försäljningen av grammofonskivor till förskolan har underskattats eftersom förskolorna gör huvuddelen av sina inköp av grammofonskivor genom den lokala detaljhandeln.

Av tabell 6:8 framgår de fyra största företagens andelar år 1976 av försäljningen av lekmaterial direkt till förskolan.

Tabell 6:8 De sex största företagens andelar år 1976 av lekmaterialförsäljningen direkt till förskolan

	Försäljning 1976 (exkl moms)		
	Värde (mkr)	%	Aggr
1 Esselte Studium	10.4	32	32
2 Skrivab	5.2	16	48
3 Brio Lek & Lär	4.6	14	62
4 LEAB	3.4	10	72

Med en marknadsandel på något över 30 procent var Esselte Studium under 1976 det största företaget på delmarknaden. De fyra största företagen svarade för ca 72 procent av den totala försäljningen direkt till förskolorna.

6.2.4 Utrikeshandeln med lekmateriel år 1976

6.2.4.1 Export- och licensinkomster

Den totala exporten från Sverige av lekmateriel avsedd för barn i åldern 0-7 år, uppgick år 1976 till ca 19 mkr. Härav svarade företagen med direktförsäljning till förskolan för ca 2 mkr. Den totala exporten av böcker för barn i förskoleåldern understeg en halv miljon kronor. Detsamma gällde företagens samlade licensinkomster från utlandet. Av de förskoleinriktade företagens sammantagna exportvärde på 2 mkr svarade Esselte Studium för ca 50 procent (drygt 1 mkr). Tre företag - Brio Lek & Lär, Skrivab och Bibliotekstjänst - hade vardera en export på ca en kvarts miljon kronor. Tillsammans svarade de fyra företagen för ca 85 procent av delmarknadens exportvärde.

Av den totala exporten av lekmateriel avsedd för barn i förskoleåldern (ca 19 mkr) gick ca 19 procent till Danmark, ca 17 procent till Norge, ca 14 procent till USA, ca 13 procent till England och ca 12 procent till Finland. Av de ca 2 mkr som utgjorde de förskoleinriktade företagens samlade export under 1976, gick ca 35 procent till Norge, ca 25 procent till Danmark och ca 22 procent till Finland.

6.2.4.2 Import- och licensutgifter

Under 1976 uppgick den totala importen av lekmateriel avsedd för barn i åldern 0-7 år till ca 76 mkr. Härav utgjordes ca 12 mkr av import av barnböcker. De totala utgifterna för utländska licenser och rättigheter uppgick till ca 2 mkr.

Företag med direktförsäljning till förskolan importerade år 1976 lekmateriel till ett värde av ca 7 mkr. Dessa företag hade år 1976 endast obetydlig import av barnböcker och inte några utgifter för utländska licenser. Av de förskoleinriktade företagen svarade Beckers Dekorima för en import på ca 2.0 mkr, Bröderna Arestedt AB importerade för ca 1.4 mkr och Esselte för ca 1.0 mkr.

Den import som Beckers Dekorima och Bröderna Arestedt svarade för var inte avsedd för förskolan utan gick via detaljhandeln till den privata marknaden.

Den totala importen av lekmateriel för barn i åldern 0-7 år kom till ca 24 procent från Danmark, till ca 15 procent från England och till ca 12 procent från vardera Hong Kong respektive England.

Av de förskoleinriktade företagens import kom ca 21 procent från England, ca 17 procent från Danmark och ca 15 procent från Västtyskland.

6.3 Lekmaterieföretagens kostnadsstruktur

Lekmaterieföretagen har på motsvarande sätt som läromedelsföretagen fördelat sina kostnader på olika kostnadsslag. De inhämtade uppgifterna avser företagens kostnadssituation år 1976.

Jämfört med de kostnadsslag som redovisats för läromedelsföretagen har posten "inköp" tillkommit. Härmed avses företagens kostnader för inköp av färdig lekmateriel från andra tillverkare (fritt eget lager).

6.3.1 Kostnadsstrukturen för företag i olika storleksklasser

I tabell 6:9 har företagen storleksgrupperats enligt uppgifter om respektive företags totala lekmaterieförsäljning under 1976. Tre storleksklasser har åtskiljts, nämligen "större företag" (minst 5 mkr), "medelstora företag" (minst 1 mkr men mindre än 5 mkr) och "mindre företag" (mindre än 1 mkr).

De större företagen, som utgjorde ca 28 procent av totala antalet företag, svarade för ca 80 procent av den totala omsättningen och för ca 81 procent av de totala kostnaderna. De medelstora företagen, som utgjorde ca 26 procent av totala antalet företag, svarade för ca 16 procent av branschens totala omsättning och för ca 15 procent av branschens totala kostnader. De mindre företagen utgjorde 46 procent av totala antalet företag. Dessa företag svarade för ca 4 procent av den totala omsättningen och för ca 4 procent av de totala kostnaderna.

Av tabell 6:9 framgår vidare att den mest betydelsefulla kostnadsposten för samtliga storleksklasser utgörs av kostnader för inköp. Dessa kostnaders relativa betydelse är störst för de större företagen (ca 44 procent av omsättningen) och minst för de mindre företagen (ca 26 procent av omsättningen). Tillverk-

Tabell 6:9 Olika kostnadsslags andel av de totala kostnaderna 1976 för lekmaterialföretag i olika storleksklasser - samtliga studerade företag

Kostnadsslag \ Typ av företag	Större		Medelstora		Mindre		Samtliga	
	tkr	% av tot försäljn	tkr	% av tot försäljn	tkr	% av tot försäljn	tkr	% av tot försäljn
Företagsadm	14 672	6.2	3 984	8.6	682	5.3	19 338	6.6
Utveckl arb	3 176	1.4	976	2.1	404	3.2	4 556	1.5
Tillverkn	56 907	24.1	9 302	21.0	2 850	22.2	69 559	23.6
Inköp	103 682	44.0	14 918	32.0	3 332	26.0	121 932	41.3
Distribution	20 455	8.7	3 107	6.7	1 053	8.2	24 615	8.3
Marknadsför	21 328	9.0	4 535	9.7	1 380	10.8	27 243	9.2
Royalties	1 964	0.8	2 129	4.6	474	3.7	4 567	1.6
Övrigt	1 404	0.6	286	0.6	149	1.2	1 839	0.6
+ ofördelat	-	-	1 017	2.2	589	4.6	1 606	0.5
Totalt	223 588	94.8	40 754	87.5	10 913	85.2	275 255	93.2
Bruttoöverskott	12 249	5.2	5 809	12.5	1 897	14.8	19 955	6.8
Försäljning (exkl moms)	235 837	100.0	46 563	100.0	12 810	100.0	295 210	100.0

ningskostnaderna utgjorde för samtliga storleksklasser den näst största kostnadsposten i förhållande till totala försäljningsvärdet. Dess relativa betydelse var störst hos de större företagen (ca 24 procent) och minst hos de medelstora företagen (ca 21 procent). Marknadsföringskostnaderna var störst hos de mindre företagen (ca 11 procent) och minst hos de större företagen (ca 9 procent). Det relativa bruttoöverskottet var under 1976 störst för de mindre företagen (ca 15 procent) och minst för de större företagen (ca 5 procent).

Tabell 6:10 Olika kostnadsslags andelar av de totala kostnaderna 1976 för lekmaterieföretag i olika storleksklasser - endast företag med direktförsäljning till förskolan

Typ av fö- retag	Sex största		Övriga		Totalt	
Kost- nadsslag	tkr	% av tot försäljn	tkr	% av tot försäljn	tkr	% av tot försäljn
Företagsadm	1 591	4.9	2 289	6.7	3 880	5.8
Utveckl arb	826	2.5	681	2.0	1 507	2.3
Tillverkn	7 835	24.0	17 593	51.1	25 428	37.9
Inköp	12 366	37.9	5 828	16.9	18 194	27.1
Distribution	3 664	11.2	3 506	10.2	7 170	10.7
Marknadsför	6 664	20.4	2 317	6.7	8 981	13.4
Royalties	200	0.6	381	1.1	581	0.9
Övrigt	200	0.6	94	0.3	294	0.4
Totalt	33 346	102.1	32 689	95.0	66 035	98.5
Bruttoöverskott	- 691	-2.1	1 713	5.0	1 022	1.5
Försäljning (exkl moms)	32 655	100.0	34 402	100.0	67 057	100.0

Om man på liknande sätt studerar kostnadsstrukturen för de företag som hade direktförsäljning till förskolorna förändras bilden något. I tabell 6:10 särskiljes de sex företagen med den största försäljningen direkt till förskolan, från övriga företag (jmf tabell 6:7). Det framgår att de sex största företagens största kostnadspost i relation till försäljningen utgjordes av kostnader för inköp (ca 38 procent).

Den näst största kostnadsposten för de sex största företagen var tillverkningskostnaderna (ca 24 procent). För gruppen övriga företag var förhållandet det omvända, dvs tillverkningskostnaderna svarade för den största andelen (ca 51 procent) och inköpskostnaderna för den näst största andelen (ca 17 procent). De sex största företagen har alltså i större utsträckning än de övriga företagen sålt lekmateriel som inte tillverkats inom det egna företaget.

Den mest påtagliga skillnaden mellan de två storleksgrupperna gäller marknadsföringskostnaderna. Relativt sett satsade de sex största företagen under 1976 drygt tre gånger så mycket på marknadsföring som de övriga företagen. Förhållandet förklaras av kostnaderna för den konsultservice som de renodlat förskoleinriktade företagen byggt upp under senare år.

Beträffande övriga kostnadsposter gäller att de övriga företagens kostnader för företagsadministration var större än de sex största företagens motsvarande kostnader samt att de övriga företagen hade en positiv bruttomarginal medan de sex största företagen noterade ett underskott.

6.4 Konkurrensförhållanden

Myndigheter

Lekmaterielmarknaden påverkas ej i samma utsträckning som läromedelsmarknaden av statlig och kommunal styrning.

Omfattningen av den marknad som utgörs av lekmateriel för förskolan bestäms av i vilken utsträckning kommunerna lyckats realisera vissa politiska målsättningar. För närvarande är efterfrågan på platser för barn i förskoleåldern långt ifrån tillgodosedd.

Förskolans efterfrågan på lekmateriel påverkas av statsmakerna i den bemärkelsen att de olika institutionerna utrustas enligt de riktlinjer som drogs upp i den statliga barnstugeutredningen¹.

Lekmiljörådet, som lyder under socialstyrelsen, inrättades år 1970 för att förbättra kunskaperna om lek och leksaker. Producentorganisationerna på lekmaterielmarknaden är inte lika starka som på läromedelsmarknaden. De större företag, som i första hand vänder sig till förskolan, är organiserade i en speciell sektion inom FSL. Samordningen har där dock ej drivits så långt som på läromedelsmarknaden.

På lekmaterielmarknaden förekommer inte några gemensamma rabattskolor eller några allmänt tillämpade betalnings- och leveransvillkor. Av de företag som huvudsakligen är grossister och som i första hand säljer till detaljhandeln är ett drygt 20-tal organiserade i en intresseförening inom grossistförbundet. Inte heller i detta fall har samarbetet gått så långt att man tillämpar gemensamma rabattsatser. Man har dock enhetliga leverans- och betalningsvillkor. Dessutom ger man ut en gemensam produktkatalog.

1

Avnämningarorganisationer

För förskolorna är kommunerna huvudmän och Svenska Kommunförbundet (se avsnittet om läromedelsmarknaden) är därför den organisation som samlar avnämarna.

Kommunsamköp har för att underlätta förskolornas inköp - och kommunernas inköp till förskolorna i det fall samordning sker helt eller delvis inom kommunerna - valt ut ett sortiment för förskolorna, vilket Kommunsamköp köper in för att sälja vidare till kommunerna. Kommunsamköp kan därför sägas fungera som inköpare för förskolor och kommuner. En fördel med ett dylikt förfarande är att man genom att samordna inköpen från producenterna kan utverka kvantitetsrabatter. Omfattningen av Kommunsamköps verksamhet på detta område är emellertid för närvarande mycket begränsad.

Leverantörerna

Omkring ett 60-tal producenter och importörer av lekmaterial för barn i förskolan finns för närvarande i Sverige. Då det gäller koncentrationsgraden föreligger skillnader mellan olika delmarknader. Totalt sett svarar de större företagen för en betydande andel av direktförsäljningen till förskolorna och marknaden kan karaktäriseras som oligopol.

Av den totala omsättningen i producent- och grossistledet svarade de 17 företag som hade en omsättning på minst 5 mkr för ca 20 procent år 1976. Försäljningen direkt till förskola svarar för ca 11 procent av de undersökta företagens omsättning. Totalt fanns det 1976 25 företag som sålde direkt till förskola.

Avnämarna

I en del av landets 277 kommuner sker en viss samordning av inköpen av lekmaterial till förskolan, men i de allra flesta fallen hävdar förskolorna (5 913 år 1976 och 6 207 år 1977 enligt SCB) sin rätt att själv besluta om sina inköp. Avnämarsidan på förskolemarknaden karaktäriseras därför av ett mycket stort antal av varandra oberoende beslutsfattare.

Upphandling och rabattsystem

Det finns - som tidigare nämnts - vad avser försäljningen av lekmaterial till detaljister en samordning av frakt- och betalningsvillkor mellan de företag som är anslutna till Sveriges Grossistförbund. Däremot finns det inga enhetliga rabattsystem. De flesta tillämpar dock något slags kvantitetsrabatt mot detaljisterna.

Samordningen av villkoren för försäljning direkt till förskola är av än mindre omfattning. På detta område finns inte enhetliga frakt- eller betalningsvillkor. Den enskilda köparen utverkar olika rabattsatser beroende på sin förhandlingsstyrka. Rabatter på upp till 20-30 procent förekommer på förbrukningsmaterial, medan rabatterna sällan överstiger 10-20 procent på lekmaterial.

På grund av den begränsade samordningen på avnämarsidan rör det sig sällan om några större kvantiteter utan vanligtvis om styckervis försäljning. Genomsnittsrabatten överstiger knappast 5 procent. Till denna rabatt skall läggas avnämarnas möjligheter att förhandla sig till olika förmåner i form av gynnsamma leveransvillkor.

Vid nystart av förskolor tillämpas oftast ett offertförfarande. Tidigare avsåg offerterna såväl inventarier som lekmaterial. Numera är det dock vanligt att inventarierna levereras av byggnadsföretagen som inkluderar inventarierna i sina offerter på förskolor till kommunerna, medan lekmaterialofferter begärs in direkt av kommunerna. De nystartade förskolorna stod under 1976/77 som mottagare för ungefär hälften av direktförsäljningen till förskolorna.

Konkurrensmedel

Konkurrenssituationen och konkurrensmedlen skiljer sig åt mellan olika delar av lekmaterialmarknaden. Marknadsföringen svarade 1976 i genomsnitt för ca 9 procent av de totala kostnaderna hos lekmaterialföretagen. Vid försäljning till och via detaljister finns det, som tidigare konstaterats, en mer påtaglig direkt konkurrens från utlandet. På detta område uppfattas priset som ett betydelsefullt konkurrensmedel. Reklamen är ett viktigt komplement till priset som konkurrensmedel.

För försäljningen direkt till förskolan är försäljningskonsulenternas arbete ute på de enskilda förskolorna av avgörande betydelse. Mer konkret brukar det gå till så att försäljarna drar samman representanter för flera förskolor i en kommun för att redovisa sitt sortiment. När det gäller denna typ av marknadsföring föreligger stordriftsfördelar, vilka kan förklara den jämförelsevis höga koncentrationen till ett relativt litet antal stora företag. Dessutom finns viss samverkan vad avser utställningsverksamhet mellan Esselte Studium, LEAB och SICA.

Försäljningskonsulenterna svarade i de största företagen - som huvudsakligen är inriktade på direktförsäljning till förskolorna - för ungefär tre fjärdedelar av de totala marknadsföringskostnaderna. Traditionell annonsering förekommer visserligen i viss utsträckning men är av obetydlig omfattning. Informationen till köparna sker - om man undantar försäljningskonsulenterna - till den allra största delen via kataloger som distribueras till de enskilda förskolorna. Katalogerna svarar för drygt 20 procent av de totala marknadsföringskostnaderna i de större företag som är specialiserade på lekmaterial till förskolorna.

För försäljningen till förskolan spelar priset en mindre roll som försäljningsargument än på lekmaterialmarknaden för övrigt. Framför allt är kvaliteten avgörande och då främst två dimensioner, nämligen produkternas pedagogiska egenskaper och materialets fysiska slitstyrka. Den senare egenskapen är viktig eftersom förskolorna använder samma produkter år efter år för samma åldersgrupper.

Andra viktiga försäljningsargument är den utsträckning i vilken ett företag kan klara sina leveransåtaganden inom utsatt tid och, vilket är förknippat med produkternas pedagogiska kvalitet, hur produktprogrammet ser ut. Produktprogrammen utformas för att bli följande barnstugeutredningens intentioner. Dessutom är själva sortimentsbredden i sig ett försäljningsargument. I och med att det finns många små köpare på marknaden som ej är samordnade, har dessa svårt att skaffa sig en god bild av utbudet

från olika tillverkare. Därför kan det uppfattas som en fördel om man från ett och samma företag kan köpa alla produkter man behöver.

Marknadens effektivitet

På marknaden förekommer ett stort antal oberoende köpare. I stort sett kan försörjningen med pedagogiska och kvalitativt acceptabel lekmaterial i förskolan anses fungera tillfredsställande trots den höga graden av koncentration på säljarsidan.

Mot bakgrund av att de enskilda köparna/förskolorna sannolikt har svårt att få information om alternativa produkter på den utländska marknaden, torde dock finnas mycket att vinna på en ökad samordning av informationen på avnämarsidan.

7 SAMMANFATTNING

Utredningen har genomförts efter hemställan från den av regeringen tillsatta utredningen om läromedelsmarknaden (ULÄ). Målsättningen för föreliggande utredning har varit att kartlägga struktur, ägar- och konkurrensförhållanden på den svenska läromedelsmarknaden samt att belysa företagens kostnads- och lönsamhetsutveckling.

Utredningen har begränsats till tryckta läromedel, fristående AV-hjälpmedel såsom filmer, bildband och stordior samt demonstrationsmateriel. I utredningen ingår inte "hårdvaror" såsom inventarier, projektorer och laboratoriesatser. Vidare är utredningen avgränsad till läromedel som i första hand är avsedda för grundskola och andra motsvarande obligatoriska skolformer, gymnasieskola, statlig och kommunal vuxenutbildning samt arbetsmarknadsutbildning.

Efterfrågan på läromedel påverkas av lagstiftning och andra åtgärder från samhällets sida. Den 9-åriga allmänna skolplikten bestämmer exempelvis tillsammans med befolkningsutvecklingen i landet en stor del av det totala läromedelsbehovet.

Statliga myndigheter påverkar läromedelsefterfrågan på olika sätt genom sitt handlande såväl direkt som indirekt. De två statliga myndigheter som i första hand har beröring med läromedelsmarknaden är skolöverstyrelsen (SÖ) och statens institut för läromedelsinformation (SIL).

Inom ramen för de mål och riktlinjer för undervisningen som beslutas av riksdagen utarbetar SÖ läroplaner och allmänna anvisningar för skolans verksamhet samt kursplaner och timplaner för vissa utbildningsvägar. Vidare har SÖ hand om frågor rörande statlig och kommunal vuxenutbildning samt arbetsmarknadsutbildning. Inom SÖ finns en särskild läromedelsnämnd, vars uppgift är att bedöma objektiviteten i läromedel i samhällsorienterande ämnen i grundskola och gymnasieskola. SÖ har även en särskild sektion som är inriktad på läromedelsutveckling.

SIL tillkom 1974 på förslag av 1966 års läromedelsutredning. Inrättandet av institutet motiverades främst med ett behov av en förbättrad, mindre producentstyrd information om läromedel. Insamlandet och bearbetandet av information om läromedel är därför SIL:s viktigaste uppgift. Uppgifterna samlas i kataloger för olika stadier inom skolan och skickas ut till skolorna. Utöver att sköta denna läromedelsinformation har SIL till uppgift att främja produktionen av läromedel inom bristområden samt att vara central myndighet för rikscentralerna för pedagogiska hjälpmedel för handikappade.

Regionalt sker den statliga tillsynen över grundskolor, gymnasieskolor och specialskolor via länsskolnämnderna i varje län.

De faktorer som här nämnts, nämligen befolkningsunderlaget och den institutionella ram som den lagstiftning och de direktiv som olika myndigheter utarbetar för skolväsendet utgör, är de viktigaste när det gäller att bestämma läromedelsefterfrågans totala omfattning och inriktning. Då det gäller den totala efterfrågade läromedelsvolymen har även kommunernas ekonomiska situation en avgörande betydelse, eftersom den bestämmer de ekonomiska ramar inom vilka läromedelsinköpen kan ske. Priserna på läromedel påverkar givetvis också den totala efterfrågan. Tidigare har priskänsligheten varit relativt låg, men den har ökat under senare år och i ett läge där den kommunala ekonomin försämras kan det antas att efterfrågevolymens känslighet för prisförändringar blir större. Synen på läromedlens roll i den pedagogiska processen har också ett visst inflytande på valet av läromedel. Det gäller att göra en avvägning mellan individuella läromedel och kollektiva läromedel såsom gemensamma klassuppsättningar av böcker och referenslitteratur för skolbiblioteken. Vidare sker en avvägning mellan användandet av traditionella läromedel såsom läroböcker och läromedel i en vidare bemärkelse t ex dagstidningar.

Under 1950- och 1960-talen genomfördes flera stora skolreformer. Den gamla folkskolan ersattes först av enhetsskolan, som i sin tur ersattes av grundskolan genom 1962 års grundskolereform.

Reformen innebar bl a att flickskolan och den gamla realskolan avskaffades. I mitten på 1960-talet reformerades också den dåvarande gymnasieutbildningen, nya utbildningslinjer infördes och studentexamen avskaffades. Samtidigt inrättades den nya fackskolan. Den stora gymnasiereformen genomfördes 1970 då gymnasiet, fackskolan och yrkesskolan sammanfördes till den nya gymnasieskolan. Under slutet av 1960-talet expanderade också vuxenutbildningen kraftigt till följd av de nya möjligheter till vuxenstudier som 1967 års bestämmelse om kommunal vuxenutbildning innebar. De olika skolreformerna medförde att det genomsnittliga antalet skolår per elev ökade och att ett behov av nya läromedel uppstod. Resultatet blev att efterfrågan på läromedel ökade snabbt under 1950- och 1960-talen. Särskilt kraftig var expansionen under 1960-talets mitt, då den ekonomiska situationen i kommunerna var jämförelsevis god.

När de stora skolreformerna var genomförda i början på 1970-talet upphörde den kraftiga expansionen. Under 1970-talet har även den kommunala ekonomin försämrats, varför kommunerna har blivit nödsakade att i möjligaste mån försöka begränsa utbildningskostnadernas ökningstakt. Dessa faktorer, tillsammans med ett relativt oförändrat antal elever, har medfört att den volymmässiga ökningen av efterfrågan på läromedel i det närmaste upphört under 1970-talet.

Totalt finns på läromedelsmarknaden - enligt den avgränsning som gjorts i utredningen - 120 producenter. De stora företagen dominerar marknaden och 1976 svarade de 10 största företagen för 86 procent av den totala läromedelsförsäljningen. Det största företaget svarade ensamt för 35 procent, de två största för 53 procent, de fyra för 72 procent och de åtta största för 84 procent av den totala försäljningen på marknaden. Betraktas marknadsstrukturen med koncernen i stället för företaget som utgångspunkt, är koncentrationsgraden väsentligt högre. Den största koncernen svarade 1976 ensam för 46 procent av den totala försäljningen på läromedelsmarknaden, de två största för 63 procent, de tre största för 73 procent och de fyra största för 77 procent.

Då det gäller det totala antalet heltidssysselsatta inom läromedelsföretagen är koncentrationen till storföretagen något lägre än i fråga om försäljningen. År 1976 sysselsatte de fem största läromedelsföretagen 67 procent av det totala antalet verksamma - heltidssysselsatta - inom branschen, medan de svarade för 76 procent av den totala försäljningen på marknaden.

Av tabell 7:1 framgår att den totala läromedelsförsäljningen uppgick till 362 mkr år 1976. Det framgår vidare att årsförsäljningen i löpande priser ökade med ca 50 procent under perioden 1970-1976. Denna ökning förklaras huvudsakligen av prisstegringar och till mindre del av någon volymmässig ökning. Några tillförlitliga uppgifter om prisutvecklingen för läromedel finns för närvarande inte, men t ex bokprisindex steg med 59 procent under perioden 1970-1976.

Tabell 7:1 Företagets totala försäljning av olika slags läromedel under åren 1970, 1973 och 1976 (löpande priser)

Läromedels- kategorier	1970		1973		1976	
	Total försäljn tkr	Andel %	Total försäljn tkr	Andel %	Total försäljn tkr	Andel %
Tryckta läromedel	206 513	85,0	236 253	85,7	300 547	83,1
Filmer	4 437	1,8	8 269	3,0	12 610	3,5
Övriga AV-läromedel	9 120	3,8	13 406	4,9	16 394	4,5
Demonstrationsmateriel	22 903	9,4	17 783	6,4	32 299	8,9
Totalt	242 973	100,0	275 711	100,0	361 850	100,0

De tryckta läromedlen svarar för den i särklass största andelen av den totala försäljningen. Denna andel var 85 procent år 1970 och 83 procent år 1976. Film har ökat sin relativa andel av den totala försäljningen på läromedelsmarknaden från ca 2 procent 1970 till ca 4 procent år 1976. Filmföretagens redovisade försäljnings-
tal är något osäkra, varför redovisade uppgifter bör tolkas med viss reservation.

Tabell 7:2 Företagens totala läromedelsförsäljning i löpande priser under åren 1970, 1973 och 1976 fördelad på olika skolformer/stadier

Skolform/Stadium	1970	1973	1976
	Försäljn andel %	Försäljn andel %	Försäljn andel %
Grundskolan totalt	67	64	60
Gymnasieskolan	29	29	28
Statl o komm vux.utb	1	2	5
Arbetsmarkn.utbildn	2	3	4
Sär- o spec.skoleunderv	1	2	3
Alla skolformer	100	100	100
Ofördelad försäljning (mkr)	59	24	0,5
Företagens totala försäljning (mkr)	243	276	362

Av tabell 7:2 framgår att huvuddelen av den totala försäljningen avser läromedel avsedda att användas i grundskolan. År 1970 svarade dessa läromedel för 67 procent av den totala försäljningen. Den utbyggnad av statlig och kommunal vuxenutbildning, arbetsmarknadsutbildning samt sär- och specialskoleundervisning som ägt rum under 1970-talet har medfört att försäljningen av läromedel till dessa skolformer ökat snabbt och att den relativa betydelsen av försäljningen av läromedel för grundskolan minskat. År 1976 hade dessas andel av den totala läromedelsförsäljningen sjunkit till 60 procent. Andelen av försäljningen som avser läromedel för gymnasieskolan har i stort sett varit oförändrad under den aktuella perioden.

Utrikeshandel med läromedel förekommer endast i begränsad omfattning. Detta förklaras till stor del av språkbarriären samt av att läroplanerna i olika länder ställer olika krav på läromedlens innehåll. Huvuddelen av utrikeshandeln med läromedel sker inom ramen för svenska u-hjälpsprojekt. Oftast avser hjälpen uppförandet av nyckelfärdiga skolor, varför läromedel - enligt denna utredningsdefinition - endast utgör en liten del av den totala exporten i samband med dessa skolprojekt. U-landsprojekten har dock medfört en kraftig ökning i efterfrågan på demonstrationsmateriel och exporten

av demonstrationsmateriel svarade 1976 för 70 procent av den samlade läromedelsexporten. Exporten av läromedel från Sverige var emellertid, trots att den ökat kraftigt under 1970-talet, fortfarande relativt liten 1976 och svarade detta år för 17,8 mkr eller knappa 5 procent av den totala läromedelsförsäljningen. Exporten domineras kraftigt av Esselte-koncernen, som svarade för 86 procent av den totala läromedelsexporten 1976.

Import av läromedel till Sverige förekommer i begränsad omfattning. Under 1976 avsåg drygt hälften av importen tryckta läromedel. Denna import har ökat kraftigt under 1970-talet, vilket kan förklaras av ett ökat behov av läromedel för hemspråksundervisningen. Totalt uppgick importen av läromedel till Sverige till 6,2 mkr år 1976.

Kostnadsutvecklingen för läromedelsföretagen var under perioden 1970-1976 - för läromedelsföretagen sammantagna - något långsammare än motsvarande omsättningsökning, varför bruttomarginalerna ökade under perioden. Utvecklingen skiljer sig dock mellan företag i olika storleksklasser. För företag vars omsättning understeg 1 mkr år 1976 var omsättningsökningen i löpande priser i genomsnitt lägre än den genomsnittliga kostnadsökningen, vilket medförde att bruttomarginalen för denna storleksgrupp försämrades mellan åren 1970 och 1976. För gruppen företag med en omsättning överstigande 1 mkr år 1976 gav utvecklingen liksom för samtliga företag en ökad bruttomarginal. Den senare företagsgruppen svarade år 1976 för drygt 97 procent av branschens totala omsättning och för 95 procent av de totala kostnaderna, trots att företagen med en omsättning under 1 mkr utgjorde 77 procent av det totala antalet företag. I undersökningen har kostnadsanalysen koncentrerats till de större företagen, mätt efter omsättningen.

Utvecklingen mellan 1970 och 1976 innebar inga drastiska förskjutningar mellan de olika kostnadsslagen i relation till omsättningen för samtliga företag i den aktuella storleksklassen. De kostnads-kategorier vars relativa betydelse ökat är marknadsföringskost-

nader och kostnader för redaktionellt och pedagogiskt utvecklingsarbete. För övriga kostnadsslag gäller att den relativa betydelsen minskat. Totalt sett ökade bruttomarginalen för den undersökta företagsgruppen från 0 procent av det totala saluvärdet 1970 till 6 procent år 1976.

Den utveckling som lett fram till den relativt höga företagskoncentration som idag kan konstateras på läromedelsmarknaden kan till stor del förklaras av olika slags stordriftsfördelar. Dessa kan belysas av en jämförelse mellan utvecklingen av kostnadsstrukturen för stora företag och motsvarande utveckling för medelstora läromedelsföretag.

Produktionskostnaderna, dvs kostnaderna för den tekniska framställningen av produkterna, är den största kostnadsposten av de undersökta kostnadsslagen. Dess relativa betydelse har dock minskat och andelen sjönk från 42 procent 1970 till 39 procent av de totala kostnaderna år 1976. När det gäller dessa kostnader är stordriftsfördelarna snarare knutna till upplagestorleken än företagsstorleken. Generellt gäller att läromedelsföretagen lägger ut den tekniska framställningen som legotillverkning, varför alla företag i princip har samma möjlighet att utnyttja sådana skaleffekter som innebär att resursåtgången per producerad enhet sjunker med ökad produktionsvolym. Jämförs produktionskostnadernas relativa betydelse mellan företag av olika storlek kan också konstateras att de större företagen inte har några fördelar på detta område.

Stordriftsfördelar för läromedel förekommer främst då det gäller distribution och lagerhållning samt marknadsföring. Vad gäller distribution och lagerhållning är dessa kostnadsslags relativa andel lägre hos de större företagen, vilket visar att det finns skalfördelar på dessa områden. Då det gäller kostnaderna för marknadsföring kan en högre andel hos de större företagen förklaras av att deras verksamhet är av sådan omfattning att de anser att det lönar sig att satsa på en försäljningsorganisation med regionala läromedelskonsulenter.

Det finns också skäl anta att, när det gäller redaktionell verksamhet och pedagogiskt utvecklingsarbete, stora företag skulle ha ett visst övertag i förhållande till mindre och medelstora företag. Mot bakgrund av att det slutligen är den enskilde författaren som svarar för den kreativa process som utgör kärnan i läromedelsproduktionen, är det emellertid mindre sannolikt att det skulle finnas några stordriftsfördelar på detta område. De större företagen har dock en produktionsvolym som gör det möjligt för dessa att till sig knyta olika experter - däribland även pedagoger - som kan se till att företagets nyproducerade läromedel helt följer läroplanernas intentioner. Betraktar man utvecklingen av kostnaderna för redaktionell verksamhet och pedagogiskt utvecklingsarbete för de två storlekskategorierna av företag finner man att kostnadsandelen hos de mindre företagen minskat, medan den ökat för de större företagen. År 1976 hade denna utveckling medfört att detta kostnadsslags relativa betydelse var större för gruppen större företag än för gruppen mindre företag. Utvecklingen visar att de större företagen genom att utnyttja stordriftsfördelarna på andra områden och då främst distribution, lagerhållning och marknadsföring skaffat sig ett ekonomiskt utrymme, som möjliggjort ökade satsningar på redaktionellt och pedagogiskt utvecklingsarbete.

Kostnaderna per producerad enhet sjunker kraftigt med en ökad upplaga. Den fallande styckkostnaden förklaras av att framtagningen av ett nytt läromedel medför relativt stora fasta kostnader. Lönsamheten för en produkt är således mycket känslig för variationer i försäljningsvolymen. I många fall täcks inte kostnaderna förrän efter 3 å 4 års försäljning eller cirka 35 000 sålda exemplar.

Vid framställning av tryckta läromedel är papper den viktigaste råvaran och svarar för omkring 7 procent av det slutliga priset på ett tryckt läromedel. Mellan 1973 och 1975 i det närmaste fördubblades papperspriserna. För att undvika att detta till fullo

skulle slå igenom på produktpriserna motverkade producenterna prishöjningen på en mängd olika sätt. Bland annat började man använda lägre papperskvaliteter i stället för de tidigare använda träfria papperskvaliteterna.

Lönsamheten för läromedelsföretagen, som undersökts för åren 1974, 1975 och 1976, var speciellt för det sista året relativt hög. Den gynnsamma bilden för 1976 bör dock ses mot bakgrund av att det finns starka cykliska fluktuationer i läromedelsföretagens lönsamhet, fluktuationer som inte följer den allmänna konjunkturutvecklingen. Fluktuationerna förklaras av att kostnaderna fördelar sig ojämnt över ett läromedels olika produktions- och försäljningsfaser. De fasta redaktionella kostnaderna utgör idag en allt större del av de totala produktionskostnaderna, bl a på grund av bildmaterialets ökade betydelse för tryckta läromedel. Det är idag inte ovanligt att de redaktionella kostnaderna uppgår till närmare 3 000 kronor per sida. För en produkt som säljer bra brukar dessa kostnader bli täckta efter 3-4 års försäljning. Lönsamheten är på grund av denna läromedelscykel känslig för om flera produkter inom ett företag befinner sig i samma fas samtidigt.

Då läroplanen för grundskolan (Lgr 69) infördes satsade de flesta företagen på nya läromedel som var anpassade till den nya läroplanen. Detta medförde en jämförelsevis låg lönsamhet för företagen i slutet av 1960-talet och början av 1970-talet. Då någon ny läroplan ännu inte trätt i kraft har företagen kunnat fortsätta att sälja dessa läromedel utan att de behövt satsa på några nya utvecklingsprojekt. Detta har medfört att lönsamheten har förbättrats avsevärt för läromedelsföretagen mot mitten av 1970-talet.

Beträffande konkurrens- och marknadsförhållanden kan vissa utmärkande drag på läromedelsmarknaden konstateras. Produktionen är koncentrerad till ett fåtal större producenter i en sådan utsträckning att marknaden kan betraktas som oligopol.

På köparsidan finns inom olika kommuner strävanden att samordna och förenkla inköpsrutinerna på olika sätt. Bland annat begränsas i flera kommuner lärarnas möjligheter att fritt välja sina läromedel genom det förval som upprättandet av kommunala läromedelsförteckningar innebär. Lärarna värnar emellertid såväl direkt som indirekt genom sina intresseorganisationer om sin rätt att fritt välja läromedel. Denna rätt är också förankrad i skolförordningen och det nya läroplansförslaget till grundskolan accentuerar betydelsen av decentraliserat läromedelsval. Detta, tillsammans med att alla kommuner hävdar sin beslutsrätt, gör det mindre sannolikt med en sådan samordning av inköpen att endast ett fåtal stora köpare uppträder på marknaden. Därför kommer köparsidan troligen i framtiden, liksom idag, att karaktäriseras av ett stort antal av varandra oberoende köpare.

Möjligheterna för den enskilda läraren att på ett effektivt sätt välja sina läromedel varierar mellan olika kommuner. En avgörande förutsättning för att detta val skall vara effektivt är att läromedelsinformationen i kommunerna fungerar tillfredsställande.

På läromedelsmarknaden finns ett mycket stort antal artiklar. De enskilda artiklarna kan emellertid inte anses som fristående konkurrenskraftiga produkter. Många av artiklarna är nämligen av sådant slag att de ej kan användas separat utan endast tillsammans med en viss huvudbok. En sats med olika artiklar som är avsedda att användas tillsammans benämnes vanligen en läromedels-titel eller läromedelssats. Det är egentligen denna enhet som ur konkurrenshänseende är att betrakta som en produkt. Även i termer av läromedelstitlar är dock utbudet på läromedelsmarknaden stort. Utbudet varierar emellertid starkt mellan olika ämnen och delmarknader. Inom ett stort antal "mindre" ämnen finns endast en läromedelstitel samtidigt som flera "stora" ämnen uppvisar ett stort antal titlar.

Upphandlingen av läromedel sker i 88 procent av landets 277 kommuner genom central upphandling, dvs genom att avtal och uppköp görs gemensamt för samtliga skolor i kommunen. Huvuddelen, eller cirka 65 procent, av kommunerna väljer att göra sina uppköp av tryckta läromedel via bokhandeln. Då flera av de största kommunerna ingår i denna grupp svarar de kommuner som köper läromedel via bokhandeln för cirka 75 procent av kommunernas samlade läromedelsinköp.

Då det gäller rabattsystem och leveransvillkor finns det inom läromedelsbranschen en relativt stor enhetlighet. Kvantitetsrabatter ges till samtliga köpare på samma villkor. De mindre företagen har dock enats om andra kvantitetsgränser än de större läromedelsföretagen. I övrigt tillämpar de flesta företagen - oavsett vilken storleksgrupp de tillhör - samma leverans- och betalningsvillkor.

Konkurrensen mellan företagen sker i första hand med andra medel än priserna. Detta innebär dock inte att priserna saknar betydelse för den totala efterfrågevolymen. Speciellt under senare år har den försämrade kommunala ekonomin medfört en ökad känslighet för förändringar i priserna.

På läromedelsmarknaden är utvecklingen och marknadsföringen av specifika egenskaper och kvaliteter hos produkterna det viktigaste konkurrensmedlet. De större läromedelsföretagens marknadsföringsorganisationer med regionala konsulenter som bearbetar marknaden med information om de olika läromedlen och dessas pedagogiska funktion, är en av de viktigare orsakerna till att de stora företagen svarar för en så hög andel av den totala läromedelsförsäljningen.

Läromedelsmarknaden är effektiv i den bemärkelsen att det finns ett stort utbud av alternativa läromedel. Utbudets storlek varierar dock avsevärt mellan olika ämnen. I ett antal "mindre" ämnen, där elevunderlaget är för litet för att produktionen av läromedel skall vara lönsam, är läromedelsförsörjningen inte tillfredsställande. Exempel på områden som har brist på läromedel är

olika slags yrkesinriktad kommunal vuxenutbildning, hemspråksundervisning och undervisning av elever med olika slags handikapp.

Vad gäller lekmateriel för förskolan bestäms efterfrågan främst av antalet platser i förskolan och av lekmaterielanslaget per plats. Detta anslag var år 1977 i genomsnitt ca 257 kr i daghemmen och ca 266 kr i lekskolorna. Inom förskolan används lekmateriel av barn i olika åldrar vid aktiviteter av mycket skiftande slag. På marknaden finns ett stort antal produkter för skilda användningsområden.

År 1976 hade 25 företag en direktförsäljning av lekmateriel till förskolan för ett sammanlagt värde av ca 33 mkr. Ett fåtal större företag dominerar försäljningen på denna marknad och de fyra största företagen svarade tillsammans för ca 72 procent av den totala försäljningen. Detta innebär att företagskoncentrationen är så stor att marknaden kan betecknas som oligopol samtidigt som antalet oberoende köpare är mycket stort.

Konkurrensmedel på förskolemarknaden är främst produkternas fysiska slitstyrka och pedagogiska användbarhet, medan priset inte är så avgörande som vid försäljning av den lekmateriel som går till konsumenter utanför förskolesektorn.

B I L A G A 5

VISSA NYCKELDATA FÖR DE FEMTON STÖRSTA LÄROMEDELSFÖRETAGEN 1976

Som komplement till den övriga framställningen ges i denna bilaga en översiktlig sammanställning över vissa centrala uppgifter för branschens femton största företag. Företagen har uppställts i storleksordning efter sin läromedelsomsättning under 1976.

Esselte Studium AB, Stockholm

Företaget grundades 1928 och saluförde läromedel för första gången samma år.

Företagsform: Aktiebolag

Ägarförhållanden: Företaget ägs till 100 % av Esselte AB

Ägande i andra företag: —

Omsättning, totalt: 192.5 mkr

Omsättning, läromedel: 126.3 mkr (därav 11.3 % på exportmarknaden)

Antal heltidssysselsatta inom läromedelsområdet: 317

Läromedelsförsäljningens procentuella fördelning på olika läromedelskategorier:

Tryckta läromedel	AV-läromedel	Filmer	Demonstrationsmateriel
74.2	2.4	1.2	22.2

Kort historik: Tidigare bedrev Esselte AB läromedelsverksamhet i AB Läromedelsförlagen. Detta företag ägdes till hälften genom dotterföretaget AB P A Norstedt & Söner. Den andra hälften ägdes av Albert Bonniers Förlag AB.

1972 övertogs Bonniers andel av Esselte som i samband härmed bildade dotterbolaget Esselte Studium AB. I Esselte Studium inordnades, förutom Läromedelsförlagen, även Skrivrit AB och Norstedts Skolavdelning. Senare samma år förvärvades företagen Asea Education AB och Incentive Lärosystem, vilka också överfördes till Esselte Studium.

1973 inköptes LM Ericsson Instruktionsteknik AB, som även det inordnades i Esselte Studium. Samma år förvärvades Almqvist & Wiksell AB, vars läromedelsverksamhet överfördes till ett nybildat företag - AW Läromedel AB. Samtidigt bildades inom Esselte en särskild läromedelsdivision som består av de tre självständiga enheterna Esselte Studium, AW Läromedel och Esselte Distribution. Läromedelsverksamheten vid Generalstabens Litografiska Anstalt ingår i en annan av Esseltes divisioner - Esselte Kartförlagen.

Liber Läromedel, Stockholm

Företaget grundades 1959 och saluförde läromedel för första gången samma år.

Företagsform: Division inom Liber Grafiska AB

Ägarförhållanden: Liber Grafiska AB ägs till 100 % av Statsföretag AB

Ägande i andra företag: Liber Grafiska AB äger till 100 % de båda företagen Skrivab Skol- och Kontorsmateriel AB och AB C E Fritzes Kungl Hovbokhandel samt till 60 % Läromedelscentrum ek för (har upphört fr o m 1978-01-01)

Omsättning, totalt: 89.0 mkr

Omsättning, läromedel: 64.1 mkr (därav 1.2 % på exportmarknaden)

Antal heltidssysselsatta inom läromedelsområdet: 176

Läromedelsförsäljningens procentuella fördelning på olika läromedelskategorier:

Tryckta läromedel	AV-läromedel	Filmer	Demonstrationsmateriel
94.5	3.8	1.7	-

Kort historik: 1969 bildades Svenska Utbildningsförlaget Liber AB genom ett sammanförande av SÖ-förlaget och Bokförlaget Liber AB. Delägare i företaget blev staten genom AB Allmänna Förlaget (50%), Svenska Kommunförbundet (25%) och Kooperativa Förbundet (25%). 1971 inköptes AB CWK Glee-rups bokförlag och 1973 gick moderbolaget Allmänna Förlaget upp i Liber Grafiska AB, varvid även Utbildningsförlaget följde med. I samband härmed inlöstes Kommunförbundets och KF:s aktier av staten. De tidigare två förlagsenheterna Utbildningsförlaget och Gleerups, bildade då tillsammans en division inom Liber Grafiska AB - Liber Läromedel. Från och med 1975 inlemmades Hermods Förlag i Liber Läromedel.

Almqvist & Wiksell Läromedel AB

Företaget grundades 1874 och saluförde läromedel för första gången samma år.

Företagsform: Aktiebolag

Ägarförhållanden: Företaget ägs till 100 % av Esselte AB

Ägande i andra företag: —

Omsättning, totalt: 35.1 mkr

Omsättning, läromedel: 35.1 mkr (därav 2.7 % på exportmarknaden)

Antal heltidssysselsatta inom läromedelsområdet: 92

Läromedelsförsäljningens procentuella fördelning på olika läromedelskategorier:

Tryckta läromedel	AV-läromedel	Filmer	Demonstrationsmateriel
92.8	7.2	-	-

Kort historik: Som framgått av beskrivningen av Esselte Studium ovan, ingår AW Läromedel i divisionen Esselte Läromedel inom Esselte AB. Almqvist & Wiksell-koncernen intog även före uppgåendet i Esselte en framskjuten plats på läromedelsmarknaden. I samband med Esseltes förvärv av Almqvist & Wiksell

avskildes, som också framgått ovan, läromedelsverksamheten till det nybildade företaget AW Läromedel. Esselte Studium och AW Läromedel fungerar som två självständiga konkurrerande företag trots att de tillhör samma koncern och har var för sig egen produktutveckling och egna försäljningsorganisationer. Lager- och distributionsfunktionerna sköts dock gemensamt genom företaget Esselte Distribution.

Stiftelsen Bokförlaget Natur och Kultur, Stockholm

Företaget grundades 1922 och saluförde läromedel för första gången 1935.

Företagsform: Stiftelse

Ägarförhållanden: —

Ägande i andra företag: Företaget äger till 20 % Lärarcentrum ek för (har upphört fr o m 1978-01-01) och till 50 % Bildung und Wissen GmbH.

Omsättning, totalt: 41.7 mkr

Omsättning, läromedel: 34.7 mkr (därav 0.8 % på exportmarknaden)

Antal heltidssysselsatta inom läromedelsområdet: 74

Läromedelsförsäljningens procentuella fördelning på olika läromedelskategorier:

Tryckta läromedel	AV-läromedel	Filmer	Demonstrationsmateriel
92.0	8.0	-	-

Skolförlaget Gävle AB, Gävle

Företaget grundades 1922 och saluförde läromedel för första gången 1923.

Företagsform: Aktiebolag

Ägarförhållanden: Två privatpersoner äger respektive 54.2 och 10.5 %. Övriga ägares andelar understiger samtliga 10 procent.

Ägande i andra företag: Företaget äger till 20 % Lärarcentrum ek för (har upphört fr o m 1978-01-01) och till 50 % Bildung und Wissen GmbH.

Omsättning, totalt: 15.4 mkr

Omsättning, läromedel: 15.2 mkr (därav 2.4 % på exportmarknaden)

Antal heltidssysselsatta inom läromedelsområdet: 32

Läromedelsförsäljningens procentuella fördelning på olika läromedelskategorier:

Tryckta läromedel	AV-läromedel	Filmer	Demonstrationsmateriel
92.8	7.2	-	-

Sveriges Radio AB, utbildningsprogramenheten, Stockholm

Företaget grundades 1925 och saluförde läromedel för första gången samma år.

Företagsform: Företaget ingår som en självständig enhet i Sveriges Radio AB.

Ägarförhållanden: Sveriges Radio AB ägs till 10 % vardera av Kooperativa Förbundet, Landsorganisationen, Lantbrukarnas Riksförbund och Tjänstemännens Centralorganisation. Resten fördelar sig på en mängd aktieägare, vilkas andelar samtliga understiger 10 procent.

Ägande i andra företag: Sveriges Radio AB äger till 100 % Storängsbottens Hallar AB, Sveriges Televisions AB, AB Radiotjänst och Sveriges Lokalradio AB.

Omsättning, totalt: 10.8 mkr

Omsättning, läromedel: 10.8 mkr

Antal heltidssysselsatta inom läromedelsområdet: 41

Läromedelsförsäljningens procentuella fördelning på olika läromedelskategorier:

Tryckta läromedel	AV-läromedel	Filmer	Demonstrationsmateriel
90.8	4.6	-	4.6

Biblioteksförlaget AB, Stockholm

Företaget grundades 1923 och saluförde läromedel för första gången 1955.

Företagsform: Aktiebolag

Ägarförhållanden: Företaget ägs till 100% av en privatperson

Ägande i andra företag: Företaget äger till 100 % Unicart AB, som sysslar med produktion och försäljning av kartor och atlas-material.

Omsättning, totalt: 10.5 mkr

Omsättning, läromedel: 10.5 mkr (därav 0.1 % på exportmarknaden)

Antal heltidssysselsatta inom läromedelsområdet: 13

Läromedelsförsäljningens procentuella fördelning på olika läromedelskategorier:

Tryckta läromedel	AV-läromedel	Filmer	Demonstrationsmateriel
97.3	2.7	-	-

Leif Stegeland Förlag AB, Göteborg

Företaget grundades 1967 och saluförde läromedel för första gången samma år.

Företagsform: Aktiebolag

Ägarförhållanden: Företaget ägs till 100 % av en privatperson

Ägande i andra företag: —

Omsättning, totalt: 6.7 mkr

Omsättning, läromedel: 6.3 mkr

Antal heltidssysselsatta inom läromedelsområdet: 20

Läromedelsförsäljningens procentuella fördelning på olika läromedelskategorier:

Tryckta läromedel	AV-läromedel	Filmer	Demonstrationsmateriel
91.3	7.1	-	1.6

Generalstabens Litografiska Anstalts Förlag AB, Stockholm

Företaget grundades 1833 och saluförde läromedel för första gången 1896.

Företagsform: Aktiebolag

Ägarförhållanden: Företaget ägs till 100 % av Esselte AB

Ägande i andra företag: —

Omsättning, totalt: 26.8 mkr

Omsättning, läromedel: 5.7 mkr

Antal heltidssysselsatta inom läromedelsområdet: 24

Läromedelsförsäljningens procentuella fördelning på olika läromedelskategorier:

Tryckta läromedel	AV-läromedel	Filmer	Demonstrationsmateriel
34.8	9.4	-	55.8

Bokförlaget Corona AB, Malmö

Företaget grundades 1961 och saluförde läromedel för första gången samma år.

Företagsform: Aktiebolag

Ägarförhållanden: Företaget ägs till 50.4 % av en privatperson och till 49.6 % av Förlagshuset Norden AB.

Ägande i andra företag: —

Omsättning, totalt: 8.2 mkr

Omsättning, läromedel: 5.4 mkr (därav 3.4 % på exportmarknaden)

Antal heltidssysselsatta inom läromedelsområdet: 10

Läromedelsförsäljningens procentuella fördelning på olika läromedelskategorier:

Tryckta läromedel	AV-läromedel	Filmer	Demonstrationsmateriel
93.7	6.3	-	-

Verkstädernas Förlag, Stockholm

Företaget grundades 1896 och saluförde läromedel för första gången 1917.

Företagsform: Företaget fungerar självständigt inom Sveriges Verkstadsförening.

Ägarförhållanden: Sveriges Verkstadsförening har 2 175 medlemsföretag

Ägande i andra företag: —

Omsättning, totalt: 5.0 mkr

Omsättning, läromedel: 4,3 mkr (därav 1.9 % på exportmarknaden)

Antal heltidssysselsatta inom läromedelsområdet: 20.5

Läromedelsförsäljningens procentuella fördelning på olika läromedelskategorier:

Tryckta läromedel	AV-läromedel	Filmer	Demonstrationsmateriel
98.8	0.3	-	0.9

Sparfrämjandets Förlags AB, Stockholm

Företaget grundades 1925 och saluförde läromedel för första gången 1962.

Företagsform: Aktiebolag

Ägarförhållanden: Företaget ägs till 92 % av Svenska Sparbanksföreningens Service AB. Resterande 8 % ägs av skilda sparbanksföreningar i landet.

Ägande i andra företag: Företaget äger till 50 % Ernborgers Team Konsultbyrå AB, som

Omsättning, totalt: 24.4 mkr

Omsättning, läromedel: 3.6 mkr

Antal heltidssysselsatta inom läromedelsområdet: 4

Läromedelsförsäljningens procentuella fördelning på olika läromedelskategorier:

Tryckta läromedel	AV-läromedel	Filmer	Demonstrationsmateriel
100.0	-	-	-

LT:s Förlag AB, Stockholm

Företaget grundades 1935 och saluförde läromedel för första gången samma år.

Företagsform: Aktiebolag

Ägarförhållanden: Företaget ägs till 66 2/3 % av Lantbrukarnas Ekonomi AB och till 33 1/3 % av Studieförbundet Vuxenskolan

Ägande i andra företag: —

Omsättning, totalt: 17.8 mkr

Omsättning, läromedel: 3.5 mkr

Antal heltidssysselsatta inom läromedelsområdet: 10

Läromedelsförsäljningens procentuella fördelning på olika läromedelskategorier:

Tryckta läromedel	AV-läromedel	Filmer	Demonstrationsmateriel
100.0	-	-	-

Föreningsfilmo AB, Stockholm

Företaget grundades 1952 och saluförde läromedel för första gången 1968.

Företagsform: Aktiebolag

Ägarförhållanden: Företaget ägs till 90 % av Folketshusföreningarnas Riksorganisation och till 10 % av Landsorganisationen

Ägande i andra företag: Företaget äger till 100 % Sergel Film Distributions AB, som sysslar med distribution av biograffilm

Omsättning, totalt: 3.4 mkr

Omsättning, läromedel: 3.4 mkr

Antal heltidssysselsatta inom läromedelsområdet: 15

Läromedelsförsäljningens procentuella fördelning på olika läromedelskategorier:

Tryckta läromedel	AV-läromedel	Filmer	Demonstrationsmateriel
-	-	100.0	-

Bokförlaget Medium AB, Stockholm

Företaget grundades 1969 och saluförde läromedel för första gången samma år.

Företagsform: Aktiebolag

Ägarförhållanden: Företaget ägs till lika delar av tre privatpersoner ur samma familj

Ägande i andra företag: —

Omsättning, totalt: 2.3 mkr

Omsättning, läromedel: 2.3 mkr (därav 0.2 % på exportmarknaden)

Antal heltidssysselsatta inom läromedelsområdet: 9

Läromedelsförsäljningens procentuella fördelning på olika läromedelskategorier:

Tryckta läromedel	AV-läromedel	Filmer	Demonstrationsmateriel
97.2	2.8	-	-